

STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK KÖZLEMÉNYEI

TOMUS XI.

REDIGUNT:

J. BARTA ET V. JULOW

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN

1973

Barta János

GÉNIUSZOK TALÁLKOZÁSA

(Petőfi és Arany barátsága)

Petőfi 1845-ös *Úti jegyzeteiben* beszéli el a következő jelenetet: „Rétságon ebédeltem egy ifju férfiúval, ki valamivel előbb ért oda nálam, s kinek arca az olyanoknak egyike volt, mellyek első látásra vonzalmat öntenek az emberbe magok iránt. Alig váltottunk néhány szót s régi ismerősök levénk. Nevét kérdém. Megmondta, s folytatá:

— Én nem is kérdezem: ki ön? mert tudom; ön Petőfi, nemde?

Igen s honnan tudja?

— Ki ne ismerné önt?

Igaz van, ki ne ismerne engem! gondolám magamban önérzettel. Talán nem élnek tovább firkáim, mint én magam, tán addig sem élnek; meglehet, hogy még életemben elhangzik nevem, mintha soha nem zengett volna... de ez engem háborítani nem fog, elég lesz nekem akkor annak tudata, hogy volt idő, mikor azt mondhattam: ki ne ismerne engem!”

Az országos ismertségnek erre a fokára alig egy év alatt jutott el költőnk; első arcképe is e jelenet után néhány héttel jelent meg a Pesti Divatlapban. Háromhónapos utazásának krónikáját végigolvasva meggyőződhetünk róla, hogy mindenütt a népszerűség olykor nyilvános és ünnepélyes formáival találkozott. A jelenetek később, valamennyi utazása közben megisméltődtek, mint Debrecenben 1846 novemberében, amikor „ugyanazon színházban, hol akkor [1843-ban] senkitől figyelembe nem véve játszottam kis szerepemet... amint beléptem a nézők közé, minden szem rajtam függött, s a lelkesedés az égiháború hangján kiáltá: éljen Petőfi Sándor.” (A III. *Úti levélben*, 1847) Egyszer-kétszer fáklyás felvonulással is ünneplik, mint 1845-ben Eperjesen vagy 47 őszén Kolozsvárott, ahova a költői mézeshetek után Júliával vonult be: ugyanilyen fejedelmi módon fogadták az új párt végleges lakhelyén, Pesten. Nem volt a nyilvánosság elől elvonuló költő típusa; szeretett fürödni a személyes ünneplés hullámaiban, s a kor általános szokásrendje szerint az ő élete is tele van, főként helyzetének konszolidálódása után, társas összejövetelekkel, lakomákkal, búcsúestekkel és hasonlókkal. Könnyen megnyíló, hamar kapcsolatot találó természetű az ilyen alkalmakat, a gyakori utazásokat bőségesen felhasználta a

nagyszámú olvasó- és ünneplő közönségen belül egy elég széles baráti kör meghódítására — a „barát” szót ezúttal még tágabb értelemben véve. Különösen ahol egy-két napnál hosszabb ideig száll meg, baráti alapon látják vendégül (mint Iglón a Pákh család három hétig) — ami különben annak a kornak társadalmi etikettjéhez is tartozott. „Losoncon egy hetet tölték. Dicsőséges eszemiszom világ volt! . . . egyébiránt szellemi élvezetek nélkül sem szűkölködtem; mert Losoncon sok lelkes barátom és sok lelkes leányka van.” „Amerre csak jártam, öleltek, szerettek. . .” „Boldog órákat töltöttem Kerényivel és Tompával. Nem említem a többieket, kiknek barátsága örökre édes emlékezetűvé teszi ezt az utamat; mert annyian vannak, hogy egész lajstrom lenne, ha mindegyik nevét leírnám.” (1845-ös *Úti jegyzeteiből*.)

Persze, nem sokan maradnának a lajstromon, ha azt néznénk: kivel bizonyult a kapcsolat mélyebbnek és időállóbbnak; annyi bizonyos, hogy 1845 tavasza óta különösen az északi és keleti országrészben egy kiterjedt személyi hálózat veszi körül; ezek azok, akiknél utazásai során szállást vesz, akik kalauzolják, személyes vagy irodalmi ügyeiben szolgálatot tesznek neki, akik eleinte, nyomorgó éveiben támogatják. Itt is elég hosszú névsort lehetne összeállítani, Pápától egész az új házások pesti megtelepedéséig; a múlandó nevek közül példaképpen elég talán csak azokra hivatkoznunk, akik a feleségszerzés nagy munkájában neki és Júliának kezére jártak: Sass Károly, Pap Endréék, Riskó Ignác. Ennek a külső körnek a méreteiről az is ad némi képet, hogy belőlük kerül ki a felszínesebb Petőfi-emlékezők jelentékeny hada; innen áradnak a költő halála utáni években és évtizedekben a közvetlen, hiteles és stilizált visszaemlékezések. A személyes kapcsolat, mint már céloztam rá, többnyire laza és időleges marad; nem annyira barátai, inkább pajtásai, hódolói, hívei ők Petőfinek, olykor tisztos távolból, így az összeveszésre sincs sok lehetőség.

Attól kezdve, hogy életének és működésének központjává Pest válik, s ahogy a politikai élet megelégnül, kialakul Petőfi körül egy kisebb létszámú belsőbb kör is, amelyre már inkább alkalmazható a „baráti kör” elnevezés. Ismert személyekről van itten szó, akiket a szaktudomány az egykorúak nyomán hol Fialat Magyarországnak, hol márciusi ifjagnak nevez, kissé szűkítve a Tízeknek vagy a Közvélemény asztalának. A változatos elnevezések utalnak rá, hogy a határok itt sem voltak mereven megvonva; témánk szempontjából az a fontos, hogy ennek a közösségnek a jellegét tisztán lássuk. Tudnunk kell, hogy a szentszövetségi Európában, a restaurációs hatalom és ideológia ellen föllépő fiatal nemzedék körében mindenütt megnyilvánult a hajlam a kapcsolatkeresésre és a csoportalkotásra. Eszmei alapon harcos baráti csoportok jöttek létre németeknél, franciáknál, olaszoknál. A Petőfi körüli pesti társulást (amely csak a legkiemelkedőbb, de nem az egyetlen politikai-ideológiai-irodalmi csoport a korabeli Magyarországon) ugyancsak ilyen gyanánt kell felfognunk. Lukácsy Sándor, Fekete Sándor, Vörös Károly és legutóbb Kerényi Ferenc kutatásai tisztázták ennek a kis tábornak a társadalmi provenienciáját. Leg-

többjükhöz képest Petőfi családja, amíg tönkre nem ment, jómódúnak mondható; csaknem valamennyien a társadalom alacsonyabb rétegéből érkeztek; gazdatisztgyerekek, kisértelmiségi vagy kishivatalnoki származékok; egyrészük tanulmányait sem tudja befejezni. Hivatali elhelyezkedésük — amit az évtized felpezsdülő irodalmi és közéleti tett lehetővé — a feudalizmus megszokott kereteinek a peremén vagy rajtuk kívül, valami kötetlenebb, anyagilag nem túlságosan szilárd szinten ment végbe; néhányan, írók és szerkesztők, megpróbálták az irodalomból megélni, mások kevésbé lealázó értelmiségi pályákon tengtek-lengtek mint jurátusok, ügyvédek, nagyuraktól kevéssé függő kistisztviselők. (Vajda János Pestre költözésekor a Gazdasági Egyesületnél kap szerény állást; a konzervatív főnök: Török János nem törődik patvaristája baloldali elveivel.)

Nem árt elismételni, hogy a csoport körül erős az elhatárolás és kizárás: a hatalom és a birtok emberei, a nagyrangúak, de hódolóik és kiszolgálóik is ellenségnek vagy legalábbis idegennek számítanak. Ez már jelzi a csoport központi, integráló erejét: a társulásnak olyan formájáról van szó, amelyet érületi-eszmei közösségnek szoktak nevezni. Érzületnek a karakterológia értelmében az értékekre, ideálokra irányuló tartós érzelmi viszonyulást nevezem; ily módon közös, pozitív és negatív értékélmények kapcsolják össze a fiatalokat, és természetesen a világnézet és a politikai eszmék rokonsága. Lukácsy figyelmeztet rá, hogy a csoportban éppen e két szempontból nem szabad teljes homogeneitást föltételeznünk; a rokonság a mélyebb, érületi szintben gyökerezik. Értékélményük, normáik, végső céljaik és ideáljaik voltak közösek, ez alapozta meg közös közéleti magatartásukat is, ami ezen túl még kivethető, az sokszor nem elég konkrét, sőt olykor ellentmondásos is. A jövőbe vetett messianisztikus hit tölti el őket: hisznek eszméik közeli diadalában; forradalmárok és republikánusok vagy azokká fejlődnek; visszatérő kulcsszavaik a szabadság, a demokrácia; kissé ködbevesző bálványuk a nép. Inkább az ad kapcsolatuknak határozott jelleget, amit tagadnak, nem pozitív célkitűzéseik.

A Közvélemény asztalának tagjai tehát ily módon találtak egymásra, nem a személyes, egyéni vonzalmon alapuló barátság szálain, bár az egyes tagok között ilyesmi is ébredhetett — talán csak járulékos elem gyanánt. Az effajta közösségeket éppen az jellemzi, hogy a személyes magatartás, hogy úgy mondjuk a privát viszonylatok alá vannak rendelve a közösség normáinak, ezek pedig kizárólagosak: aki nem vállal föltétlen azonosságot, azt a körből kitagadják, akár korábbi baráti szálakat tépve széjjel, mint Petőfi többször is, legkirívóbban Tompa és Jókai esetében. Helyesen utal rá a kritikai kiadás (VII. 457.) Garayval kapcsolatban, hogy Petőfinél a barátkozásnak mindig elvi alapja van — legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy inkább pályája érettebb éveiben. Ahogy a maga táborát megtalálta, egyébként igen erős társus ösztönén és közösségi hajlamain is ez a normatív csoportélmény uralkodik, személyes baráti kapcsolatait is ennek az érületi azonosságnak rendeli alá. A kollektív jelleg nem áll ellentétben

azzal, hogy a csoportnak vezére legyen; ezt a vezéri szerepet Petőfi a géniusz természetességével igényli magának. A tagok nem annyira barátok, mint inkább harcostársak; az alapkohéziót erősíti több külső mozzanat: a közös társadalmi helyzet, az életmód azonossága, a folyóiratok mint lazább szervezeti keretek; szóhoz juthat a személyes vonzalom — földolog mégis az érzület, az eszmék azonossága. Az ilyen kapcsolat nem okvetlenül éri el az egyéniség legmélyebb szintjét, s nem is mozgósítja a személyiség egészét.

A barátságnak legmélyebb, legszemélyesebb, legintimebb szintje után kutatva megakad a szemünk Petőfi néhány levélbeli nyilatkozatán. Szeberényi Lajostól kérdi 1843. július 21-én kelt levelében: „Érzesz-e valóban irántam olly meleg, forró indulatot, mi szivet szívhez kapcsol, erős, szent láncsal? szóval: *igazi barátságot?*” Pár évvel később, Kecskeméthy Aurél szemrehányására így válaszol (1846. január): „... mit én Jókay iránt érzek, az igazság szerint nem is barátság, nem is testvéri szeretet, vagy tán e kettőnek keveréke, vagy talán mind a kettőnél több. . . valami le nem írható, s tagadhatatlan, hogy a világon senki iránt sem érzem azt, egyedül ő iránta.” Racionalizált és elsekélyesedett korunk az ilyesfajta érzéseket talán hajlandó szentimentális-romantikus rajongásnak minősíteni, — ami legfeljebb annyit jelenthet, hogy az igazi barátság napjainkban sokkal ritkább, mint annakidején volt. Maradjunk a Petőfi-korabeli értelmezésnél: értsünk barátságon egy olyan, több-kevesebb intenzitású kölcsönös vonzódást, amely nem csupán világnézeten, eszméken alapszik, hanem a jellem és a személyiség legmélyebb erőinek, a jellemet megalapozó érzületeknek, ideáloknak, a kedélynek és az életérzésnek összhangjából nő ki; ahol az egyéniségek az egygyválás, az azonosulás intenciójával találkoznak. Hogy Petőfi igényli az ilyen kapcsolatot, az kiderül fenti két nyilatkozatából — de ilyennek ismerték őt kortársai is. Amikor Arany régebbi barátját, Szilágyi Istvánt tájékoztatja arról, hogy Petőfi közeledett hozzá (1847 nagypéntekjén), Szilágyi így reagál: „Igaz! Petőfi! . . . Hát örülök az acquisitionának. Azonban Petőfit én jól ismer-ven: megvallom, váratlan előttem nem volt. Ő — ha érzelemben rokont, hasonlót talál gondolkodásban: annyira megtelik szive nemes buzgalommal, hogy lecsillapítására múlhatatlanul ezt a lépést kell tennie.” Az ilyen totális, az élet egészét átfogó barátság magától támad, mesterségesen föl nem idézhető, igazolását önmagában hordja, s nyilvánvalóan ki kell bírnia külső és belső válságok teherpróbáját is. Az a bizonyos nemes buzgalom, tudjuk, többször is fölgerjedt Petőfiben; Jókai iránt érzett barátságának őszinteségében nincs mit kételkednünk — de ez sem bírta el az 1848. őszi kettős teherpróbát, mint ahogy zajos szakítás lett a vége már előbb is néhány szépen indult kapcsolatnak: általában az eszmei közösség megtagadását vagy csak lazítását is sehogysem tudták túlélni. Ha olyan barátságot keresünk, amely erősebb kellett hogy legyen a világnézeti és politikai eszmék azonosságánál, a számbajöhető partnerek közül Arany János alakjánál kell megállapodnunk: úgy hiszem, ezen a szinten ő volt Petőfi egyetlen igazi barátja.

Nyilvánvalóan a kutató számára az az érdekes kérdés: mi tette lehetővé a két költő-óriás személyi, sok próbát kiállt, tartós összetalálkozását; a külső körülmények kedvezésén túl milyen mélyebb erők nyúltak bele kettejük sorsának összefonódásába. Ritka jellemtani folyamatról van itten szó — s a kulcsot is elsődlegesen a két költő jellemében, személyiségalkatában kell keresnünk. Természetesen nem a két jellem teljes azonosságában; meglátjuk majd, hogy ilyenről szó sem lehet — hanem azonosság, ellentét és kiegészítés különös elosztódásában, amely az egymáshoz-viszonyulás és idomulás, vonzódás és beteljesedés változatos erőjátékát hozza létre. Ahogy az első lépést megteszik egymás felé, minthogyha valami varázslat kezdődne — bizonyos fokig mindkettőjükre érvényes, hogy azontúl csak a másik bővületében tudnak élni. Próbáljuk meg ezt a bővületet, amennyire egyáltalán lehetséges, a fogalmak racionális nyelvén elemezni.

Petőfi sokrétű jellemében nehéz a mélyebb és felszínebb rugókat, hajtóerőket különválasztani; az életpályának minden apró mozzanatát ismerjük, a szellemi portré fővonásainak kirajzolásában is sokat tett már szaktudományunk, noha bizonyos vonások hagyományos hangsúlyozásával inkább elzárta, mint megkönnyítette a megismerés útját: nem a mozgatót ragadta meg, hanem a külső magatartást vette számba; a viselkedésnél és a teljesítménynél ragadt meg. Ezen a különös emberen, rövid életpályájának minden szakaszán, öntudatra ébredésétől kezdve minden fordulatában és alakváltozásában egyetlen, de elemien erős központi hajtóerő uralkodik, amely maga is több irányban sugárzik tovább, de a közös eredetet nem tudja megtagadni, s nem tud önnön forrásától elszakadni. Ez a forrás az, amit a karakterológia nyelvén hatalomtudatnak, hatalomérzetnek szoktak nevezni. Könnyen elhíhető, hogy nem mindenki van meg, s van, aki csak szerényen részesedik belőle; Petőfi egyéniségén és életpályáján végzetszerűen uralkodik. Több ez, mint önbizalom, mert Petőfi nemcsak önmagában bízik rendületlenül, hanem azt is hiszi, hogy uralkodni tud a sorson, ezen a „félénk eben”, amely „a bátraktól szalad”. Van valami már-már démonian lenyűgöző abban a hitében, hogy irányítani tudja az embereket és az eseményeket, vagy legalábbis a történelem menete és a saját kibontakozása, eszmei célkitűzései közt az összhang kiharcolható. Nem beszél ugyan a maga „daimonion”-járól, vezérszelleméről, amilyent a régebbi korok egy-egy nagy alakja érzett maga mögött, de hitt a legyőzhetetlenül fejlődő világszellemben, amely éppen most, az ő tettein keresztül is, készül egyet lépni előre. Ez a hatalomtudat találja meg a maga legtermészetesebb szövetségesét Petőfinek hasonlóan elemi erejű, kételyt nem ismerő önértéktudatában, s ahogy belép az irodalom és a politika színterére, e kettőből forr ki szintén soha meg nem tagadott költői és politikai hivatástudata. Az alábbi nyilatkozatok szemléltetik ennek a három erőnek a szinte állandó összefonódottságát: „De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek; aut Caesar aut nihil” — olvassuk egy 1842-es levélben. „És azóta színész

vagyok, s noha igen parányi lény még a színpadon, de reményilem, egykor nem leszek utósó; mert nem hiszem, hogy az ég segédkeze ne lenne azzal, ki olly szent célokkal, olly eltökéléssel, annyit áldozva lépett a színpadra, mint én” — folytatja egy másik levél 1843-ból, Szeberényi Lajosnak. A márciusi eseményekkel kapcsolatban ugyan még azt jegyzi naplójába: „Én csak arra vagyok hivatva, hogy az első lökést megtegyem” — de 49 januárjában már ez alapon kéri áthelyezését Bem táborába, vagy esetleg nemzeti támogatást: „Ugy hiszem, van jogom némi öntudattal tekinteni vissza pályámra, mert (nem praetensiót, hanem tényt mondok) a magyar köznép között az én dalaim voltak a szabadság első leckéje” — s ha támogatást kap, azt tetteivel fogja leróni, „mert nekem meggyőződése, hogy egyike leszek a haza megmentőinek. Meglehet, hogy e hit örültség bennem, de ha az, úgy ollyan szent örültség, mellyért legalábbis kíméletet érdemelek minden igaz hazafitól”. (Kossuthnak 1849. jan. 13-án.) Előbb, örnagyságért folyamodva kiemeli: nem ambícióból teszi: „millyen nyomorú ambíció volna az, hogy valaki örnagyságért folyamodjék, ki máshol, mint én a költészetben, már régen generalis”. (Ugyanahhoz 1848. dec. 24.) Kerényinek, előbb, az Úti levelekben: „Egy pár gyönyörű verset írtam... Tréfának ne vedd, ha azt mondom, hogy gyönyörű versek; komolyan merném állítani, hogy ezek a magyar költészet legszebb gyöngyei közé sorozhatók.” Ami pedig önszemléletét, önértéktudatát illeti, ide kíváncsoznak a ki nem adott 47-es előszó sorai, amelyekben a jelleme ellen irányuló vádakát védi ki: „Ami költeményeimben az aljasságot illeti, ez ellen ünnepélyes óvást teszek. Ez alávaló rágalom. Bátran ki merem lelkiesméretem ítélőszéke előtt mondani, hogy nálam nemesebb gondolkozású és érzésű embert nem ismerek.” Ez az öntudat kihívja persze az ellenséget — csaknem szükségképpen, hogy harcolva maradhasson hű önmagához.

Az alapvető tendenciák elementáris erejéből és föltétlenségéből következik, eleinte ösztönös, később egyre tudatosodó életrendezési elv, uralkodó magatartás gyanánt az életpályának és minden tartalmának a hivatás, a tehetőség és a magának tulajdonított szerep köré való rendkívül erős és következetes koncentrációja, az önmegvalósításra, az önérvényesülésre irányuló céltudatos, aszketikus törekvés. Elsőnek magára az életpályára utalhatunk: külsőleg zavaros és kapkodó ez, pláne ha örökös vándorlásait, szeszélyesnek látszó átváltásait nézzük —, a jobban látó szem észreveszi a változó mögött az állandóságot, a vagy-vagy, a mindent egy kockára föltevés elszántságát. Mennyi nyomoron küzdötte magát keresztül, mennyi nélkülözést viselt el, mi mindentről tudott lemondani, nyilvánvalóan azért, hogy a központi célhoz, önmaga csorbítatlan kibontakozásához hű maradhasson. 48-as önjellemzésében ő ugyan republikanizmusával kapcsolatban beszél tántoríthatatlanságáról, de nyugodtan érthetjük ezt szélesebb értelemben: „Ezen tántoríthatatlanságom, melly soha egy pillanatig sem rendült meg, ez adta ifju kezembe a koldusbotot, mit évekig hordoztam, s ez adja most férfikezembe az önbecsülés pálmáját.”

Nyilvánvaló az összefüggés a szabadság és függetlenség értékideáljaival: „Lehetnek ékeesebb, nagyobbyszerű lantok és tollak, mint az enyém, de szep-
lőtlenebbek nincsenek, mert soha lantomnak egy hangját, tollamnak egy
vonását sem adtam bérbe senkinek; énekeltem és írtam azt, amire lelkem
istene ösztönzött, lelkem istene pedig a szabadság.” (*Lapok Petőfi Sándor
naplójából*, 48. április 19-i bejegyzés.) Ahogy érett éveiben tudatosan készül
a forradalmár szerepére („kirekesztőleges olvasmány” „a francia forradalmak
története, a világnak ez új evangyelioma”; „profétai ihlet”-tel érzi meg előre
a 48-as európai forradalmak kitörését) — ugyanígy, de már kezdettől fogva
meghatározza pályáját a költői hivatástudat. Hadd idézem újra az ismert
vallomást: „Mikor még strázsáltam vagy főztem a kukoricagombócokat
közlegénytársaim számára s mosogattam a vasedényt oly téli hidegben, hogy
a mosogató-ruha ujjaimhoz fagyott, s mikor a káplár »menjen kend!«-je le-
hajtott a havat kihordani a kaszárnyaudvarról: mindenkor már világos sej-
téseim voltak arról, mi velem egykor történni fog s meg is történt. Megálmod-
tam az őrszoba meztelen faágyán... hogy nevet szerzek két országban.”
(*Úti jegyzetek*, 1845.) Ennek az ihletett hitnek tud aztán életében mindent
alárendelni. A hivatástudat és a vezéri elhivatottság költői dokumentumait
talán nem is kell külön idézni; mindannyian emlékszünk a direkt és indirekt
versbeli vallomásokra, ismerjük Petőfi ars poeticáját.

A hármas tényező: hatalomtudat, önértéktudat és hivatástudat, hogy úgy
mondjuk, még mindig csak a vivőereje, irányítója az emberi egyéniségnek;
önmagukban is lehetnek értékesek, igazi súlyukat mégis attól kapják: milyen
az a jellem, amelyet hordoznak, amelynek mintegy szárnyat adnak. Régóta
megvan a kialakult képünk Petőfiről, az emberről; egy század eleji méltatás,
a Kardos Alberté (egy 1909-es debreceni Petőfi-kiadás előszavában), így fog-
lalja össze: „Petőfi neve . . . jelent tiszta érzéseket és nemes jellemvonásokat,
szülők és testvérek iránti szeretetet, baráti és hitvesi hűséget, szabadságvágyat
és honszeretetet, egyenességet és férfiasságot.” Mindez talán egy kissé bana-
litásnak hat; gondolhatjuk, hogy Petőfi lelkivilága is az emberi lélek közös
érzelmi-gondolati-akarati anyagából van összeszöve; tudott szeretni és gyű-
lölni, kötődött közelebbi és távolabbi közösségekhez, volt önérzete, voltak
célkitűzései, vágyai és reményei; legfőbb érték gyanánt tisztelte a szabadságot
és a függetlenséget. Ez önmagában elmosódott arckép volna, ha nem csen-
dülne föl Kardos Albert jellemzésében az a két kulcsszó, amellyel már a közeli,
egykori jóbarátok Petőfi egyediségét megfogni igyekeztek. Láttuk, hogy először
Petőfi mondja ki önmagáról: „Bátran ki merem lelkiesméretem ítélőszéke
előtt mondani, hogy nálam nemesebb gondolkodású és érzésű embert nem
ismerek. . .” Aranynak Petőfihez intézett második levelében lép elénk a másik
kulcsszó: „. . . téged épen oly eredeti fiúnak képzellek, mint amilly eredeti
költő vagy; szived jóságáról, lelked aethertisztaságáról addig is meg voltam
győződve, míg azt példával nem bizonyítád *irányomban*.” A „nemesség” és a

„tisztaság” kap tehát hangsúlyt; nyilvánvalóan rokon, de mégsem azonos megjelölések.

A „nemes”-nek, erkölcsi értelemben, ahogy Petőfi is felfogja, ellentéte a „közönséges”, az „alantas”, az „aljas”, mint ahogy ő is az aljasság vádja elleni tiltakozásul beszél gondolkodásának és érzelmeinek nemességéről. Ez a fogalom jelenti itt a kicsinyestől, hitványtól, selejtestől való elfordulást, bizonyos fennköltséget, nagyszívűséget és nagyvonalúságot, magas ideálokra irányuló érzületet. Ez a „nemes indulat” már nem lehet mindenkinek a sajátja; az átlag fölé emeli hordozóját, van benne valami morális alapú szellemi arisztokratizmus. Akit ez eltölt, az jogosnak és nemesnek érzi haragját és gyűlöletét is, a tipikus magatartás mégis, amelyet a nemes az alantas iránt érez, a lenézés, a megvetés. Ezen a hangon beszél Petőfi kritikusaíróiról, általában ellenfeleiről; s megvetését mindig az ellene irányuló akciók alantas, aljas, tehát „nemtelen” indokaival igazolja. (L. „Nyilatkozat”-át őrnagyi rangjáról való lemondása után, Krk. V. 144., kiadatlan előszavából uo. 38. lap: „Sorra el tudnám számlálni mindazon ocsmány indokokat, melyekből ellenem sikra szállnak, a tiszta jóakarát sisakját téve fejökre; de én nem rántom le a sisakot rólok, nehogy az olvasó elundorodjék azon szennyes pofáktól, melyek e ragyogó hadiöltözet alatt vigyorognak.”)

Ez a „nemes indulat” gyűlöl minden kompromisszumot, még ha hasznos is; a meg nem alkuvás visszatérő vonása Petőfi önarcképeinek; vállalja a következetességet az egyoldalúság és kíméletlenség árán is. Erre is tudnánk nem egy példát idézni. Nagystíluságában képes igazi lelkesedésre, odaadásra, sőt az áldozatra is. Büszke, ad magára, az átlagon túlemelkedő becsületfogalmára. (L. előbb idézett nyilatkozatát lantjának „szepőltségéről”; „szigorú erkölcsű ember valék” — mondja utána.) Ez Petőfi — talán csak az igazi nagyvonalúság hiányzik belőle; — harcaiban, támadó eszközeiben bizony olykor ő is leereszkedik ellenfelei színvonalára, és kicsinyeskedő lesz.

Az „aetheri tisztaság”-nak, ahogy Arany kifejezi, ugyancsak megvan a maga petőfies változata. Megnyilvánul ez, az előbb elmondottakhoz is kapcsolódva, az erkölcsi szenny kényes elkerülésében, a saját maga bemocskolásától való irtózásban, a jellem „szepőltségében”; Arany azonban — helyesen — többet is ért ennél: az érzelmekben, vágyakban, szenvedélyekben és törekvésekben a földiesség, anyagiasság, testiesség, önösség meghaladását, kiszűrését. Ez az, amit ma is még petőfiesnek érzünk, ebben van jellemének az az átlátszó tisztaságú varázsa. Tisztaságkultuszával függ össze aszketikus képessége, lemondani- és nélkülözni-tudása, amelyre többször is büszkén hivatkozik (Krk. V. 198.). A morális tisztaság kapcsolódik aztán a jellemben néhány rokon vonással: itt a sokat emlegetett őszinteség („hogyszem tiz barátot szerezzek képmutatással, inkább szerzek őszinteséggel száz ellenséget” — írja a kiadatlan előszóban; „oh előttem nagybecsű az őszinteség, mert ez jó angyalom ajándéka; bölcsömbe tette pólyának, s én elviszem koporsómba

szemfedőnek”), a tettekben az egyenesség, a kerülőutak utálása, problémátlan magabiztosság; az ösztönös diszpozíciókban a hamisítatlan természetesség, az esztétikumban a nagy bálvány: az egyszerűség.

A jellem nemességét és tisztaságát nyilvánvalóan nem az egyéniség múltó hangulatai és hétköznapi megnyilvánulásai döntik el. Tiszta és nemes az olyan érzület és törekvés, amelyet bizonyos ideális értéktartalmak, értékélmények hatnak át, s amelyet magas etikai normák irányítanak. Az egyéniség az emberi lét magasabb szintjeibe nő bele. Ebből a szempontból Petőfi a magyar költészet és a magyar kultúra csúcspontjaihoz tartozik; a legmagasabb etikai normák személyes, irányító eszményekké válnak életében. Az önmagához való hűség az ő önmaga elé állított magas mércéje, ezért nem szabad önjellemzéseiben — az ő szavával élve — praetensiót látnunk.

Az egyéniség konkrét világát azután az önmagából kilépő, önmagán túla irányuló, a természetbe és a kisebb-nagyobb emberi közösségekbe beolvadó intenzív érzelmi áramok töltik meg, amelyeknek egyenkénti elemzése, ha az eddig ismert megállapításokon túl akarunk haladni, egy tüzetes és tudományos Petőfi-jellemkép feladata volna; nemesebb társasösztön és altruista kapcsolatteremtés, a családi érzés minden regisztere, és természetesen a cselekvésvágy és a költői alkotásvágy, függetlenségvágy, uralomvágy, érvényesülési vágy mind helyet talál benne. A kép nem teljes, ha nem emeljük ki belőle Petőfi közösségi kötődésének elemi lángolását és monumentális horizontját. Megint önjellemzésére támaszkodhatunk:

Láng van szivemben, égből-eredt láng
Fölforráló minden csepp vért;
Minden szív-ütésem egy imádság
A világ boldogságáért.

A vershez fűzött jegyzetben Voinovich a rokonszeny költészetének nevezi Petőfi egész életművét, és szeretetének mélységét hangsúlyozza. „E fiatal szív égő szeretete nem marad alkalmi . . . nem szorítkozik . . . a természet egyszerű lényeiére és tárgyaira, hanem a legmagasabb fogalmakig emelkedik: a szülőföld, az alföld szeretetétől a természetig és a hazáig, aztán az elnyomott népek, s itt az egész emberiségnek adja szívét. S csodálatos, hogy szeretetét mindig az önfeláldozás vágyával és készségével egyesíti . . .” (Az 1921-es kiadás jegyzetében.) Az önfeláldozás motívuma a világmegváltó emberszeretethez kapcsolódva, mint láttuk, a „nemes” lelkek sajátja, s külön egyéni bélyege az Petőfinek, hogy nem absztrakt eszmei rajongás vagy doktrinér fanatizmus, hanem az érzelmi túlfűtöttség teszi ezt az indulatot emberileg elevenné. A világmegváltó, önmagát áldozatul odadobni akaró emberszeretet az, amely a szabadság- és függetlenségvágyhoz kapcsolódva, nem kicsinyes-humánus napi céloknál lehorgonyozva, a vágy, a sóvárgás és a gyűlölet monumentális magasságát éri el. Mégis van, szükségképpen, ebben a lángolásban valami korlátozódás is: kompromisszumot nem ismer, de idegen életformák és ideológ-

giák iránt sincs benne megértés; mint láttuk, a kéméletlenségig is eljuthat; az egész emberiségnek van elkötelezve, de egyes embereket durván meg tud sérteni. Szociális érzékének csak nagy távlatai vannak.

Mindez fontos számunkra, ha a Petőfi körül létrejött barátságokat vizsgáljuk. A konkrét élet szintjére helyezkedve, számolnunk kell még néhány magatartásbeli, tehát külsőleges vonásával, amely e barátságok tartósságát nem kis mértékben befolyásolta. Petőfi, az önmaga iránti hűség parancsából kiindulva, számontartja, milyennek látja környezete: valahogy félre ne ismerjék, jelleme felől tévedésben ne legyenek. A magatartásbeli színlelést utálja, ezért lényegesnek vélt jellemvonásait kifelé tüntetően hangsúlyozza; szégyenlené, ha nem igazi színében látják. Tüntetően, csaknem gorombán tudja tehát kézzelfoghatóvá tenni, hogy ő nem befolyásolható, nem megalkuvó, nem képmutató, nem hízelgő, nem ellágyuló, nem gyáva — és még tovább. Alapvető jellemvonásai éppen korlátlanságuk miatt természetesen is túltengésbe eshetnek és eljuthatnak a negatív jellegig. Ugyanebbe az irányba hat a „természetes” Petőfinek egy gátlása: az a naiv, egyszerű lelkekre valló vonás, hogy a gyöngeséget és a gyöngédséget, az ellágyulást, a meleg érzelmek közvetlen külső megnyilatkozását szégyellik, és visszájára fordítva hozzák tudomásunkra: nyersséggel, joviális durvasággal. Arany önmagáról is azt írja Petőfinek (47. dec. 13.): „...akit szeretek, az már jobban jár velem, mert azt bosszantom, és gorombáskodom vele.” Ugyanígy Petőfi egy ifjúkori barátjának: „többet szeretek érezni, mint kimutatni.” (Krk. VII. 29.) A bensőséget az ellenkező jellegű megnyilatkozás ereje érzékelteti. Amikor Petőfi a hírből már ismert Tompával először találkozik, vehemensen megöleli és így üdvözlö: „Te kutya!” Degrét szólítja így egyszer levélben: „Te nagyfejű vad-disznó!” (Krk. VII. 41.) Válogatott jegyzéket lehetne az Aranyhoz intézett becézéseiből összeállítani; Kecskeméthy Aurélnak írt levele meghökkentő közvetlenséggel vált át a baráti szeretet bizonygatásából a nyers drasztikumba. Különösen nem szíveli a szertartásos modort, a barátság és a társas érintkezés protokolláris formalitásait, és csak azért is vehemensen túlteszi magát rajtuk. „Én olyan ember vagyok, hogy amely házba bemegyek, szeretem magamat hanyatt vágni a ládán.” (Aranynak 1847. febr. 23.)

Így aztán különös perspektívának vagyunk tanúi: Petőfi minden nemes vonásának megvan a maga külső, magatartásbeli fonákja: a természetes túltengés vagy a tiltakozó jellegű túlzás révén. A hivatástudat és az önértéktudat már-már áthajlik az önhietségbe és a gögbe, a korlátlan önérvényesítési vágyban van valami zsarnoki hajlam, a költői öntudat csábít a kritikátlan fölényre; az a messianisztikus tudat, hogy az igazi ideológia letéteményese, könnyen vakká tehet más emberek értékei iránt. Az sem szerencsés, ha egy jellemben egyesül az őszinteség az explozivitással. Nyilvánvalóan sokszor hökkentette meg kortársait viselkedésének túlzottan faragatlan, hányaveti vonásaival; levelezéséből régebben tapintatos kiadók gyomláltak ki olyan szavakat, amelyek

élő irodalmunkban is csak egy-két évtizede jutottak nyomdafestékhez. Kegyeletellenes volna most ezeket a példákat csokorba gyűjteni; álljon itt mégis egy jellemző, az 1848-as nyári hónapok túlfűtött légköréből: Amikor Szabadszálláson megbukik, azt várja, hogy valamely másik választókerület felajánlja neki a követséget: „... ha széles e hazában egyetlen egy kerületnek sem lesz annyi becsületérvése vagy tulajdonképen belátása, hogy engem megválasszon, úgy isten szentháromság ugyse nem érdemli meg Magyarország, hogy képviseljem!” (Bacsó Jánosnak 1848. júl. 16., Krk. VII. 160—161.)

Fontosak ezek a negatívumok Petőfi jellemképében? Megjelenésének és magatartásának ezek a periferikus, de negatív vonásai azok szemében élesedtek ki és váltak a személyiség meghatározó jegyeivé, akikkel mélyebb szinten nem került vagy nem is akart kapcsolatba kerülni. Odáig tehát nem jutottak, hogy az egyéniség varázsát fel tudják fogni, de tüskéit annál inkább érezték. Akiket nem szeretett, azokat vérig tudta bántani, olykor a sajtó nyilvánossága előtt is; gondolatában sem fordult meg soha, hogy esetleg nem neki van igaza. Ily módon aztán könnyű volt egy voltaképpen nem hamis, hanem felszínes Petőfiképet kialakítani; azt, ami első közeledésre taszított, nem volt egyszerű egy vonzó, értékes tulajdonság álarcaaként felfogni. Se szeri, se száma tehát összetűzéseinek, írókon és szerkesztőkön kezdve a szabadságharc tábornokaiig. Ugyanazon arcképtelődés lejátszódhatott aztán az utókorban, olyan egykori közeli ismerősök emlékezetében, akikben az elsődleges élmény megragadó hatása elmosódott, elerőtlenedett, a magatartás problematikus vonásai meg fölerősödtek. Vannak hagyományok arról, hogyan nyilatkozott az öreg Jókai egy fiatal írónak, aki Petőfi felől érdeklődött nála.

Mégis, aki közlőről nem ismerte, egy életreszóló élménnyel lett szegényebb. Ezt az elementáris élményt ma már csak rekonstruálni tudjuk; de ha a közvetett vallomásokat jól felfogtuk, eljutunk Petőfi egyénisége és hatása legfőbb titkához. Igen magas helyet foglal el ő az emberlét ranglistáján: nem egyszerűen csak értékes emberi egyéniség, nem csupán csak költői lángelme — ő a szónak legigazibb, mindenoldalú értelmében géniusz volt. Persze, ennek a szónak is szokás többféle jelentést tulajdonítani; ahol pusztá szóvirágnál többről van szó, esetleg csak a tehetséget, az irodalmi, művészeti vagy más téren kibontakozó rendkívüli alkotóerőt értik rajta. Az egykori vallásos hit a tapasztalati világon túlról eredezteti, védő vagy romboló szellemet lát benne, aki hatalmát az istenek közeléből hozza. Petőfihez kapcsolva, géniusznak azt az átlagon felüli emberi egyéniséget nevezném, akin meg nem fejthető módon a kiválasztottság bélyege érzik, akiből valami szuggesztív, mágikus hatás sugárzik, aki körül olyan bővülő atmoszféra alakul ki, hogy környezetét vitathatatlanul hódolójává tudja tenni, eszméit és lendületét, esetleg akaratát is képes rádiktálni. Petőfiben könnyű megtalálni magát a sugárzó, megbabonázó közeget is: a normatív élményeknek és ideáloknak egy bizonyos intenzitáson felül megvan az a tendenciájuk, hogy szuggesztív erővé válva lenyűgözzenek és magukkal ragadjanak.

Petőfi arkangyali dinamikájú hatalomtudata és küldetéstudata, a velük társuló messianisztikus hit, erős világnézeti telítettségű értékélmények és ideálok együttesen vonják bűvkörükbe egy forrongó, csodaváró nemzedéknek amúgy is följajzott tömegeit. Van szuggesztív hatása annak a lelki nemességnek is, amelyről fentebb beszéltem: a kivételes tisztaság lehet olyan hatalom, amelyet valami emberfölötti étosz üzeneteként fogunk fel. Ahhoz a néhány géniuszhoz viszonyítva, akik az emberi történelem színpadán átvonultak, Petőfi csaknem egyedi jelenség: géniusz-voltán nem dereng át semmi ős-kozmosz-kaotikus életérzés, nincsen démoni és diabolikus mélysége, mint a másik nagy géniusznak, Adynak: őt éppen a világosság, a természetesség és a tisztaság démoniája élteti: vajúddó, konfúzus kora valami elemi varázst érzett ebben a könnyen felfogható, mindenre választ adni tudó vezéri lelkesültségben. A hitek és eszmék varázsát még fölerősítette az az állandó tűz és lobogás, amely hirdetőjükből kiáradt. Lélektani műszóval élve: Petőfi hyperthymiás egyéniség volt: élete és nyilvános tevékenysége javarészt az érzelmi felajzottság állapotában élte végig — abban tér el a típus átlagától, hogy nem lobog szeszélyesen és céltalanul —, a jellem ezt a lobogást is kordában tudja tartani. Ilyennek ismerte és ilyennek is akarta önmagát: „Előttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve. Előbb meg tudnék azzal barátkozni, ki valami szenvedélyében ezer rosszat követett el rajtam; mint a hideg emberrel, ki ezer jót tenne velem. Lángoló szív, lángoló szív! vagy fagyos sír! . . . Oh istenem, ha az én meleg, forró szívem egykor kihűlne. . . de nem, ez nem lehet. Az én szívemet még a halál sem hűti meg. . .” (A IX. *Úti levél*ből.)

Persze, a géniusznak ez a tiszta hatása nem érvényesül mindig és mindenütt Petőfi költői és közéleti pályáján. A géniusz igazi lakhelye az Olympus; nem használ fényének, ha nagyon beleártja magát kicsinyes földi ügybajokba. Érezheti és megkívánhatja a maga eszmei-fejedelmi rangját a társadalomban, de kiábrándító és aligha érdemes neki, mondjuk, katonai sarzsikért vagy képviselői mandátumért civakodnia. A géniusz elsősorban nem tettei és teljesítményei, hanem egyénisége és mivolta révén válik azzá, ami — a tettek közegében már elhomályosulhat, esetleg el is torzulhat. Az ilyeneken túlemelkedve, a kortársak mégis felfogták egyéniségének ezt a bűvös jellegét —, valamennyiük között legméltóbban és legfelejtethetlenebb módon a nagy barát, Arany János. Az ő emlékein is átüt a „tünemény”-jelleg; az üstökös, a hirtelen felbukkanó és eltűnő fény azok a képek, amelyek ezt az élményt rögzíteni próbálják. A *Névnapi gondolatokban*, még a sejtett veszteség friss hatására, Petőfi emléke köré már valószínű mítológia fonódik:

Kis mécsfényt neked is, korod büszkesége,
Lángszellem! ki jövél s eltünél. . . de hova? —
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát s azontúl nem lát többé soha!

A későbbi, visszaemlékező glossza a Szépirodalmi Figyelőben, megint ezt a szemléletet fűzi tovább: „A Petőfi-mythos még most kezd ábrándos fordulatokat venni. Véleményünk szerint mindez nem tanúsít egyebet, mint a nemzet kultuszát nagy költője iránt. Ha az őskorban élnénk, azóta füstölőgnének ol-táraink.” Csaknem fél évszázad múlva veti papírra az egykori szemtanú, Vajda János, március 15-i emlékeit; ami történt, azt jórészt Petőfi személyes varázsá-nak tulajdonítja. „De volt egy nagy, mindennel fölérő tényező, *Petőfi egyénisé-gének hódító varázsa*. [Az ifjúság] Szemében Petőfi egy rendkívüli, szinte ember-fölötti tünemény, kielégíthetetlen csodálat tárgya volt és boldog az, aki közelébe férkőzhetett.” (*Petőfi napja*, Vajda-Krk. IV. 418.)

A géniusz-jelleggel függ össze Petőfi költői alkatának az a vonása, amely-lyel a róla adott jellemképet zárom: az önmegnyilatkozás gátlástalansága, a ki-fejezés könnyűsége, a költői produkció szakadatlan áradása. Ennek a költő-és művésztípusnak Petőfi a legpregnansabb képviselője: nem egyszerűen csak ihletett „ömlés”-ről van itt szó, hanem alkotásról, nem formátlanságról, hanem alakításról; a kifejezéssel és a megformálással küszködő típus ellentétéként itt a spontán formalelés üli diadalaait. Petőfi ennek is tudatában volt: alkotásmódját egy ismétlődő kifejezéssel jellemzi: „válni a verset”. Arany szerint „tudott is hozzá”. 1845-ös felvidéki útjáról hazafelé tartva, Vácott lekéselt a „gőzös”-ről, s kocsin tette meg az utat Pestig: „Hánykódásomban egy verset vágtam” . . . „Én csak úgy köpöm a verseket” — olvassuk egy fiatalabbkori levelében (Krk. VII. 30.); „feleségem ott a másik asztalon naplóját írja; én ma már vágtam egy verset” — olvassuk a költői napokról az *Úti levelek*ben. Az erről szóló beszám-olót egy kis önironikus bosszankodás kíséri: „Megvallom, ilyen ostobaságot nem tettem föl magamról, hogy házasságom első heteiben verseljek . . . Sokszor mondtam magamnak: »ugyan mit firkálsz, te szamar, hát nem jobb volna, ha addig a feleségedet ölelnéd?» föl is tettem magamban, hogy csak azt a gondola-tot rántom le, melly már tollam hegyén van, de mire ezt leírtam, ismét más s azután megint más jutott eszembe, s így nem mozdulhattam asztalomtól, míg a vers kész nem lett. . . Rosz szokás az a versírás, nagyon rosz szokás. . .” (Amit Aranyak szept. 17-i nyúlfarknyi levelében ír: „Mióta megházasodtam, olyan lusta vagyok, mint valami török basa; még csak verset se irok, hát egye-bet hogy írnék” — inkább csak mentegetőzésnek fogható föl.) Így látta kora is őt, a szakadatlan, könnyű alkotás ígézetében. „Benne minden íz egy költő volt. Iskolában, őrhelyen, színpadon, úton-útfélen, nyomorban, kényelemben köl-tött. . . Acél-kedélye sohasem veszté el ruganyosságát. Minden nyomás dalt pattantott elé. Mintha minden csak azért történnék vele, hogy megénekelje. Mintha minden érzést csak azért érezne át, hogy dalok forrása legyen.” (Gyulai: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*.)

Hogy Arannyal baráti viszonyba tudott lépni, annak eleve megvoltak a kedvező társadalmi föltételei, amelyeket, ha nem is mindjárt, Petőfinak is érzé-kelnie kellett. Arany a fennálló jog és a tényleges helyzet szerint jobbágyzár-

mazású volt, ő maga az ún. honoratiorok alacsonyabb szintjén konszolidálta életpályáját. Nem élte ugyan azt a szabad és kötetlen életformát, mint a pesti költők és jurátusok, de abba is belekóstolt egyszer; nem volt számottevő vagyona, nem volt a hatalom embere, hiszen csak egy saját jogokkal is bíró jobbagyközség választott tisztviselője volt, amúgy pedig, főként Eötvös regénye óta a falusi jegyzők feje köré egy kis nimbuszt is szőtt a kor közvéleménye. Petőfi elvárta barátaitól, hogy ahatalomtól, az uralkodó osztálytól, kivált rangosabb tagjaitól és szervezeteitől egzisztenciális és eszmei tekintetben függetlenek legyenek. Arany ugyan a sorstól, a körülményektől soha nem érezte magát igazán függetlennek, de ezt új barátja még nem tudhatta, amúgy pedig társadalmi helyzete ekkor megfelelt Petőfi igényeinek. Bizonyára jó visszhangra találtak benne Arany méltatlankodásai mindjárt levelezésük elején: „Érdemdijra nem számolok; e két szót kár is, magyarban, összeírni: nem járnak együtt. Azok kik dus jövedelmet (quasi díjat) huznak, nem igen törik magukat érdem után: azoknak pedig, kik az érdemet kergetik, nem *látódik* tanácsosnak gazdag jutalmat adni, nehogy, mint az elhizott agár, elpuhulván nyul után futni resteljenek. No de se baj! mondom én is. Tűröm a szegénységet; — tűröm a nagy és hosszú *képeket* is: de emezeknek soha nem hódolok. Néhány kézcsók holmi tiszta (?) kacsókra, néhány cuppantás részeg kortespofákra engem is főlebb vihetne I 1/2 hajszálnyival: de én undorodom mindeniktől. Amaz által saját erkölcsi jellememet, emez által a népét is megrontani nem akarom.” (1847. febr. 28.)

Arany felől nézve kedvezőek voltak a lélektani körülmények is — ez érteti meg a barátság gyors fellobbanását. Petőfi közeledése a magános Aranyt érte. Nem beszélhetünk abszolút magányról: nemrégiben még Szalontán élt Szilágyi István, akivel elmenetele óta is sűrű levelezést folytat, s éppen ez a levelezés jelenti számára a legfőbb kapcsolatot az irodalommal és a tudománnyal. — Szilágyi mégsem egyenrangú partner, sok figyelmet és energiát pazarol jelentéktelen problémákra, és éppen Petőfi közeledése ébreszti rá Aranyt arra, hogy az „izaparti hü barát” az ő valódi költői szándékait nem érti meg. „Most Szilágyi volt nálam vagy két hétig, s mi is veszekedtünk egy kicsit. Szeretné *népies* költeményeimből a *népies* kifejezéseket kihagyatni. Továbbá nem hiszi, hogy az *érthetlen szépségek* kora lejárt” — jelzi az 1847. aug. 5-én kelt levél az utak kezdődő szétválását. Nemsokára Szilágyinak már panaszkodnia kell: úgy érzi, hogy az új barát kiütötte a nyeregből. Szalontán aztán ezekben a politikailag és irodalmilag erjedő években egyedül érezte magát Arany. Szilágyinak panaszkodja ki magát: „Mit irjak e darázsészekről itt? Pöff és puff; civódás mint quondam, kannibalizmus mint quondam. Én elszigeteltem magamat tőlök. Családomnak, hivatalomnak élek, s néha a literatúrában dilettánszkodom. . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről.” Ebben a helyzetben éri őt Petőfi közeledése, s az új, ajánlékszerű kapcsolatban kezdettől fogva ott él a tudat, hogy most már nincs

egyedül. Így üti meg a hangot Petőfi is: a „ketten együtt” meghatározó eleme ennek a barátságnak; „mi költők”-ről beszél, Aranyt is az hatja meg, „hogy drága jobb kezed osztályosa vagyok”. S a nagy veszteség utáni fájó emlékezés is ezt panaszolja: „Nem így, magánosan, daloltam.”

Két egyaránt tehetséges, egymástól nem nagyon távol élő költő között nem támad okvetlenül barátság. Hogy itt mégis létrejött, abban része volt a költői hivatásnak, amelyet egymással közösnek éreztek; a közvélemény is hamarosan együtt kezdte emlegetni a két „népköltő”-t. Egymásratalálásuknak ezt a ható elemét mindketten érezték, de különösen Petőfi ragaszkodott hozzá. „Láng gyult a láng gerjelminél” — éneklí később Arany; a kölcsönösség erősebb, uralkodóbb pólusát azonban itt Petőfi jelenti. Ő nemcsak egyszerűen az új költőtársat fedezi fel és üdvözli Aranyban, hanem a maga szűkebb táborának, a már bemutatott fiatal eszmei-érzületi közösségnek új, reménybeli tagját is megérzi benne: a „mi költők”-höz első leveleiben programok, ideálok kifejtése csatlakozik, természetesnek véve azt, hogy ezeket Arany is magáévá teszi. A barátságnak ezen a szintjén tehát Arany, különösen az első időszakban, Petőfi csoportélményének hatása alá kerül, érzelmei, különösen Petőfi szemében, ennek az eszmei-érzületi közösségnek vannak alárendelve. Petőfi benne is, mint egyideig Tompában, a közös ügy bajnokát, a harcostársat látja, és természetesen igyekszik bevonni különösen az irodalompolitikai csatározásokba. Így az érzelmi egyéolvadásnak, amely itt a barátság tartalmát teszi, kevés a személyes színezete, noha a mélyből ez is ott munkál a kölcsönös vonzódásban. Arany igyekszik Petőfivel menni, hagyja magát vezetni-idomítani, de csak bizonyos határig. Amikor azt írja Petőfinek, hogy az ő kedvéért csatlakozott a Tizekhez, illetve az Életképekhez, ezt a „te kedvedért”-et Petőfi válaszában „titáni otrombaság”-nak minősíti, s nem rajta múlt, hogy Arany lenyelte a sértést. Arany éppen a Petőfivel való barátság révén belesodródik az aktuális irodalompolitikai harcokba és büszke az itt kapott sebeire; azonosnak is érzi a kettejük ügyét, de teljes azonosság mégsem jön létre: amögött, hogy Petőfit mindvégig össze akarja békíteni a közös zászlóhoz hűtlen Tompával, ott van az a Petőfi számára kirívó tény, hogy ezt a személyes barátságot nem hajlandó a csoport-érzelet oltárán feláldozni. Majd számot vetünk még az Arany—Petőfi-barátság sokrétűségével; Petőfi, aki nem tudja magát alárendelni, és akinek vezetőszerepét ezen a szinten Arany se vonja kétségbe, igyekszik, különösen az első hónapokban, azt a szintet rögzíteni, amelyen az ő sugalmái és barátjának csatlakozása képezik a fő szótlamot. Magatartásában tehát megvalósul a szeretetnek az a különös, de nem éppen ritka formája, amelyet zsarnoki szeretetnek, a szeretet zsarnokságának szoktak nevezni. Itt a kedves lényvel való együttérzésben az a tendencia is érvényesül, hogy a maga elveit és céljait enyhe nyomással, épp a szeretet erejével, a másik félre is rákényszerítse. Ez éppen Arany esetében alig okoz sértődést vagy zavart; persze ha valaki ellenszegül, ott vehemens kitagadás következik be, mint Tompa példája mutatja. Jókai kegyvesztése pedig azt doku-

mentálja, hogy a csoport-normákat még a házastárs megválasztásával sem szabad megsérteni — legalábbis így gondolja Petőfi. A nagy probléma és az Aranybarátság próbaköve éppen az: itt, ebben az egy viszonylatban, eléri-e Petőfi vonzalma azt, hogy a személyes, embertől emberig, lélektől lélekig épülő érzelmív fölébe tud emelkedni a csoport-érületnek. A levelezésből az a benyomásunk, hogy csakugyan elindul egy ilyen folyamat is.

Mint láttuk, Arany is megérzi már első reagálásában a költőtársat és a küzdőtársat Petőfiben; neki, a magánosnak és a bizonytalankodónak, az irodalmi „dilettánszkodónak” nagyonis szüksége van nem akármilyen jóbarátra, hanem éppen olyanra, aki megérti, aki bizonyosságot és irányt tud neki adni. De úgy látszik, azonnal jelentkezik a mélyebb felismerés is; mindketten megérik és kimondják már második levelükben, hogy találkozásuk egy mélyebb, emberibb azonosságnak a műve volt. Már idézett szavaikra kell újból visszatérnem: „szived jóságáról, lelked aethertisztaságáról addig is meg voltam győződve, míg azt példával nem bizonyítád irányomban.” Ez — öntudatlanul — a kiadatlan előző önjellemzésére rímel: „nálam nemesebb gondolkodásu és érzésű embert nem ismerek”. Íme, itt zajlik le a találkozás a mélyebb, elementárisabb szinten: az érzületek, a lelki nemesség és tisztaság ideálja az, amiben öszszetalálkoztak, ahol egymásban önmagukra ismerhettek. Mindkettejüket áthatja a magas erkölcsi igényesség, már szinte kényesség; nevének „mocsoktalan-ságá”-t Arany is legfőbb vagyonaként említi később (a *Fiamnak* c. versben); mindketten átérték az önmagához való hűség, igazság és őszinteség követelményét; az a bizonyos éteri tisztaság, amelyről Arany beszél, s a nemesség, amelyre Petőfi hivatkozik, az alantasabb, önzőbb, anyagiás-földies ösztönök és indulatok kizárásában képesolja össze őket. Arany még a szív jóságát is hozzáteszi: megérezte Petőfi jellemében az önmagából kiáradó, közeli és távoli közösségekre irányuló szeretetet, ha talán ekkor még ennek egyetememes-humanisztikus aránya nem volt is világos előtte. Úgy látjuk: a nemesség és tisztaság révén e-remtődik meg bennük a kölcsönös barátsághoz kívánatos azonos szint, amelyen az érzelmi áramlás mindkét pólus közt egyenlően erős lehet. Tüzetes dokumentáció helyett talán elég néhány sor Petőfi második leveléből: „Igaz, hogy ismer-nünk kell annak jellemét, kit barátunknak választunk; de hiszen, gondoltam, te az enyémet már ismerheted munkáimból, valamint én kiismertem a tiedet Toldidból. Aki illy dicsően festette a gyermeki szeretetet, annak magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s aki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek. Illyennek tartalak téged, s ezért neveztelek mingyárt barátomnak.” Figyeljünk a fentebb már elemzett beszédes kulcsszavakra.

De vajon találkozhattak-e, megérthették-e egymást a közösségi kötődésnek azon a fokán, amelyet a *Sors, nyiss nekem tért* strófái revelálnak? Látszólag nem; a két egyéniség itt nem halad közös úton. Aranyban nincs meg ez az entuziaszta lobogás; nem tulajdonít önmagának olyan szerepet, hogy áldozatul dobja magát az emberiség boldogságáért. Az emberiség az ő ideáiban csak

távolli horizont; cselekvésvágyat csak Petőfi szuggerál bele 48-ban; későbbi életfolyásában tartózkodik mindenfajta közéleti aktivitástól. 48-ban még föl- lép népképviselőnek, 65-ben megkínálják vele, de már nem vállalja. De egyszer, a Bolond Istók második énekében ő is kimondja a nagy szót: „Halálba mennék érted, ha kivánnál. . .” S Petőfi üdvözlete és érdeklődése kipattantja belőle az ismert vallomást:

S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsömmek élek, érette, általa;
Sorsa az én sorsom. . .

A föltétlen odaadás, egész életének és működésének egy kockára való föltétele nem ismeretlen, nem hiányzó motívum tehát nála; neki is megvan a központi, nagy közösségi érzülete. Nem olyan prófétai lobogású, mint Petőfiben, de azért, színével vagy fonákjával mindig tetten érhető. A továbbiakat már Keresztury Dezsővel kérdezem: „De mi volt hát az a boldogító s lesújtó élmény, a lángoló bizonyosság s a kétségbeejtő tévedés érzésének az a forrása, az a hol ragyogva fénylő, hol rémületesen elboruló gondolat, eszmény, ami a költő életét és művét meghatározó, sorsát formáló jelképként tűnik elénk? Sokszor, sokféleképpen igyekezett megfogalmazni: naiv egyszerűségű lírai vallomásokban, népszerűen megírt mozgósító cikkekben, méltóságos léptű ünnepi ódákban, epés-dühös szatirákban. . .”, a nagy kulcsszót azonban egy kései, csípős epigrammban mondja ki:

Mely ideálként leng vala
Ifju lelkem elébe;
Majd vértanuként meghala
A szent hazának képe. . .

„Ezért is választotta a politikus költő és a szép tárgyakról éneklő poéta szerepe helyett egyre inkább azét a nemzeti költőét, aki úgy tölti be hivatását, hogy a nép világában, vagy ahogy ő értette egyre inkább: a nemzet hagyományaiban és vágyaiban, nyelvében és ízlésében csírázó szellemi lehetőségeket igyekszik megismerni, erősíteni és kifejtetni.” („*S mi vagyok én?*” 126. sk.) Mindez azokban az években, amíg a Petőfi-barátság tartott, a „nép” köré koncentráldott, s bármily tisztázatlan, megérzésszerű volt ez a fogalom, a költő-barát nyilvánvalóan megértette; akkor még „népköltészet”-et akar teremteni, olyan eposzt akar írni, amelyet „vérévé tanulna a nép”, ekkor még élteti „a hit, hogy van kinek írnia”, „hogy körülötte egy ébredő nép élő közössége sűrög és figyel.” Amennyi politikai cselekvéssel és szerepvállalással ez a költői hivatás 48—49-ben társulni tudott, annyi elég volt Petőfi szemében arra, hogy itt is a maga oldalán érezze Aranyt; az, amit Keresztury mond: „érzületét, gondolatait és tetteit sokkal inkább a nemzeti, mint a társadalmi radikalizmus motívumai határozták meg” — aligha tűnt fel Petőfinek, hiszen Aranyhoz írt leveleiben akadtak olyan célzások is, amelyekből társadalmi radikalizmust lehetett kiolvasni. „Láng gyúlt a láng gerjelménél” — Petőfi lobogása és Arany csendesebb tüze a közösségi kötődésben is egyéolvadhatott.

Volt aztán ennek a barátságának, ahogy két év története, majd Arany panaszos visszaemlékezései mutatják, egy lappangóbb, rejtettebb áramköre is. Az érületi egymásratalálás, amelyet mindketten boldogan átéltek, a kívülálló és a történeti távlathoz igazodó szemlélő előtt nem tudja eltakarni azt a tényt, hogy mindez a nemes és tiszta gerjedelem Aranynál egy Petőfiétől nagyon is elütő egyéniségbe van ágyazva. Természetesen óvakodnunk kell attól, hogy a Bach-korszakbeli Aranyt vetítsük vissza ezekbe az optimista, lelkesedő évekbe — bizonyos alapvető vonások mégis a mélyben, visszaszorítva már ekkor is meglehettek; sokat ki lehet olvasni Arany kollégiumi pályájából, a színészkaland utáni nagy lemondásból, a szalontai kisszerű környezetben való meghúzódásából. Nincs meg Aranyban az az előbb elemzett hatalomérzés, amit köznap nyelven önbizalomnak vagy magabiztosságnak szoktunk nevezni; erő-tudata, sors-tudata nyomában sem jár a Petőfi-féle felfokozott energiának. Sohase meri azt hinni, hogy a sorsot vagy az embereket irányítani tudná, vagy hogy ez a sors mindenképpen ő mellé szegődik; nem érzi azt, hogy az idők titkát vagy a korszellemet hordja magában. S van valami furesza megérzés abban, ahogy ezt Petőfinek szóló válaszversében mindjárt ki is mondja: „törzse”, népe köréből akart „el-kivándorolni”, s

Jött a sors kereke és útfélre vágott—

nem a hivatásszerűen neki szánt életkörbe hozta vissza, hanem az útfélre vágta, az életnek és az idők folyamának a peremére. A nagy barát egyik kedves jelszavához viszonyítva, benne van ebben az is, amire már előbb céloztam: Arany nem érzi magát talán pályája egyetlen szakaszán sem igazán függetlennek. Ismerjük ennek a fogalomnak affektív értékét Petőfinél és nemzedéktársainál: mindenféle kényszer indultatos elutasítását, a „koldusbot és függetlenség” jelszavát, a lelkiismeret és az egyéni meggyőződés szabadságát, az elvszerű önállóságot és a személyiség kibontakozását —, ugyanakkor a hatalom, az elnyomó társadalom hivatali és anyagi megkötöttségeitől való mentességet. Meggyőződésében Arany is független maradt mindvégig, a társadalmi hajbókolást is, mint láttuk, kerülte; a hatalom előtt 49 után sem hajolt meg, de gyöngye lábön áll az a hite, hogy különösebb szerepe lehet a maga vagy mások sorsának irányításában. Különösen Kőrösön a dermedtség, tespedés, tehetetlenség képében ismerjük meg ezt az érzést: „Én igazi *eposzi* hős lettem, ki szabad akaratból nem működik, s csak addig mehet, meddig egy felsőbb hatalom bocsátja. A felsőbb hatalom az én örök tépelődésem, határozatlanságom stb. szóval betegségem.” Tompához 1854. okt. 18-án kelt nagy panaszos levelében az „erélytelenség” a vezető szólam: „a kárhozónak éppen az a szerencsétlensége, hogy látja súlylyedését, de nem bír eréllyel, magát az átok karjaiból kiküzdeni.” Benne van ebben a közhangulat és a kőrösi környezet is, de jórészt alkati dolog; vele jár a rágódás, a tépelődés, a többször visszatérő kudarc-élmény, amelyet Arany egész másként visel el, mint Petőfi. Folyóiratát nagy reménnyel indítja meg

(„Hittem, hogy lesz annyi szabad lélekzetem, miszerint csak jó kedvemben dolgozom, belső hivatás folytán, lapomba”) — s a kudarcot, a csalódást így kommentálja: „Én elég gyarló voltam, hinni annyi varázsát nevemnek, s bízni valamicskét magamban is, hogy amaz elég vonzerővel birand írókat és közönséget körömbe csoportosítani, s önmagamat sem tartám képtelennek egy írói kör munkásságának központjául. Csalódtam.” (Gyulainak 1861. aug. 28.) És főként valami különös szituáció-élmény működik benne: Arany tudja, hogy nem élünk az eszmék és ideálok légies terében, de nagyra növeszti a gátak, a környező erőviszonyok arányait: többnyire valami nyomasztó szituációban érzi magát; Bach-korszakbeli lírája tele van ezt kifejező képekkel és szimbolikus motívumokkal, mint a hálóba keveredett vad a *Visszatekintés* c. versben. A szituációt mint ellenállást Petőfi is megérzi, sőt, éppen erős célratörése és hatalomérzete folytán valósággal keresi az ellenfelet, amelynek képzetén a maga nemes indulatai föllobbanhatnak; a maga ereje és igaza tudatában szuverén fölénnyel söpri el az akadályokat, legalábbis verseiben.

A célratörést, a pálya csodás következetességét említettem előbb Petőfi-ben. „Petőfi az a költő, aki nem engedte eliszaposodni tehetsége kútfejét. Ami buzgott nála, az ömlött is; ami lehetőség volt, az, mint szabad elem, már rántotta is magához a valóságot. Petőfi nagy tehetség volt, de legnagyobb tehetsége az volt, hogy teret tudott irtani ennek a tehetségnek. . . Költészetében nyoma sincs a tétovázó erő gyürődéseinek, az önmagán babráló szellem unalmának. . . Petőfi a legsikeresebb magyar költő. Ő fejtette ki legteljesebben a benne lapangó potenciát.” (Németh László: *Jelszó: Petőfi. A minőség forradalma*, IV. 34.) „Mily temérdek munka várt még! Mily kevés, amit beválték” — csapjuk hozzá mindjárt az öreg Arany keserű önvádját. Gyulai előszót ír Ercsey Sándor publikációjához: Arany János életéből, 1883. Jellemzi azokat a nyilvánosság elé nem szánt leveleket, amelyeket Arany sógorának írt, s többek közt ezt mondja: „Erős ítélet és meleg szív lüktet minden sorában, s aggódó természetének töprengése előzi meg és kíséri minden elhatározását. Mily nemesen küzd a balsorssal, mily aggódva fog mindenhez, mily hálás minden kis jóért. . .” Petőfi pályájának külső cikcakkjai mögött ott érezzük a szándék következetességét, Arany pályája kívülről egyhangú és egyenesvonalú, valójában tele van kitérőkkel, megtorpanással és erő elvesztegetéssel. A színészkaland után teljesen szakítani akar a költészettel; a körösi tanárságot nehezen vállalja el, hamar megunja és mégis nagyon nehezen hagyja ott, noha évekig készülődik rá; utolsó másfél évtizedének maradék energiáját az akadémiai „nyűgös bűrora” fecsérli, s minden nosztalgiája mellett sem tud igazán szakítani vele. Egy-egy feladatnak érzett vagy magáraerőltetett költői témába ugyanígy beleássza magát, és a töredékek halmazát hagyja maga után.

Mindezt szemünk előtt kell tartanunk, ha fel akarjuk mérni: mit jelentett ennek a bizonytalankodó, önmaga elvesztegetésére hajlamos, az elsüllyedés határán álló tehetségnek Petőfi barátsága. A barátságnak itt éppen a jellem-

ellentét adja meg az energiáját: Arany az, aki Petőfi magabiztos, céltudatos, tépelődést nem ismerő alkatának bűvöletébe esik. Nem egyszerűen csak arról a csodálatról van szó, amelyet szükségképpen kellett éreznie iránta, hanem arról a lelki varázslatról, amely őbenne magában végbement: a barátság másfél-két éve alatt ő is kap kölcsön a fiatalabb géniusz acélos erejéből. Az ismert adatokra talán elég itt is csak utalni. Petőfi szuggesztív hatását is kell látnunk abban, hogy teljesen a nagy nemzeti ügy szolgálatába áll, elmegy Aradra nemzetőrnek, kormányhivatalt vállal Debrecenben és Pesten, feladva szalontai egzisztenciáját. A barátság első hónapjaiban jórészt e levelezés keretei közt fogalmazza meg költői célját teljes szabadsággal; a levelek egyik fő témája: költői tervei, a népies eposz lehetőségei és témái, ügy-bajai egy-egy készülő munkájával — mindezekről persze még több szó eshetett és Arany még több egyetértést és igazolást nyerhetett akkor, amikor Petőfit személyesen tudta vendégül látni, s közvetlenül érintkezhetett önértékelésének, önmagába és sorsába vetett biztonság-élményének rendíthetetlen erejével; — az erőérzetből sugárzott valami óréa is. A később emlegetett „örök kétely” ekkor még nem mer kopogtatni az ajtón. A sokféle hang és viselkedésforma közül, amely levelezésükbe beleszövődik, kiérezhető a növekvő biztonságérzet, önbizalom és céltudatosság. Persze itt nemcsak Petőfi személyes szuggesztiójáról van szó; az is emeli Aranyt, hogy az ő közvetítésével egy feltörekvő fiatal írói-közéleti csoport tagja; amikor önmagát védi vagy támadóit csúfolja, ezt többnyire kettejük vagy az „összes népköltészet” nevében teszi. A Honderű, mint ismeretes, 1847. júl. 6. számában gúnyos megjegyzést közöl Arany—Petőfi költői levélváltásáról: „Antikritikául, az összes népköltészet nevében, egy verset irtam rá haragomban” — ezzel küldi meg Petőfinék „a nép és költői érdekében” a *Falusi mulatság* c. ellenszátíráját. Kap tehát egy kis hatalomtudatot kölcsön, és önértékelésének is jólesik barátja föltétlen megbecsülése, amelyet a nyilvánosság előtt sem hallgat el. Kovács Pált, a győri Hazánk szerkesztőjét biztatja: „szerezze meg” Aranyt, mert „nagy költő, annyit mondhatok”, Tompa Mihálnál látogatást téve a hasonló című versben arról beszél vele: „hogyan miképp találtam Homér-Arany Jánost, hazánk új csillagát”. Miután Petőfi megdicsérte a még kéziratban olvasott Murány ostromát, Arany is reagál 1848. jan. 8-án: „Kevély lehetnék, hogy nekem Petőfi Sándor is hizelkedik. Ezt ő tenni nem szokta. . . ha ő hizeleg, az nem történik puffra.” Az ismert biztatáshoz: írja meg a Toldi középső részét is, ezt fűzi Petőfi: „olvaszd egy nagyszerű egészzé. . . Ha így bevégezd Toldit, Homer és Ossian szerencséjének fogja tartani, ha kezdet fogsz velök.” A nagy napok után egy ideig nem kap levelet Petőfitől, s attól fél: talán elhidegült iránta: „Pedig, talán magad nem is képzeled milly könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli írásomat.” A bűvölő hatást növelte még Petőfi pályájának (előbb már említett) rendkívül erős céltudatossága, ennek a rövid életűnek a sors minden csapdájával dacoló következetessége, s ezen át önmaga kibontakozásának teljessége, a költői produkció gáttalan áradása. Arany éppen egy

Petőfinek szóló levelében mondja a versírást tréfásan a „kövágásnál” nehezebb mesterségnek; jó sok évvel később, már a nagy bukás után írja magáról:

Tudom, bevallom gyöngeségemet;
Nem dolgozom, csak ha *valami* hajt;
Egyébkor lusta mélabú temet. . .

Hajlamos a csüggedésre, céljait kiejti a kezéből, nincsen mindig tisztában velük és magával — de abban a több mint másfél évben, amíg a jóbarát mellette van, szilárdabban áll a lábán, tudja, mit akar; a költői alkotóerő benne is erősebb, felszabadultabb buzgást vesz. Már Négyesy utalt rá, hogy Petőfitől Arany, a költő serkentő hatásként a költői energia felszabadulását kapta. (Idézi Voinovich Petőfi-kiadásában, II. 70.) „Versenyben égtek hűrjaim.” Az Elegyes-előszóban prózában is utal erre a dús tenyészetre, amelynek egyrésze a Petőfi-barátság idejére esik: „Ki egyes dolgozatim évszámára pillant, látni fogja, hogy 1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyügző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgot fejeztem be, több-kevesebb sikerrel.” Ami benne gátló és negatív, oldódik Petőfi közelében; vele együtt a biztonságot és a céltudatosságot is elveszti.

A felszabadító barátságnak van még egy közvetett, de Arany megismerése szempontjából döntő jelentőségű dokumentuma: minél közelebbivé, minél meg-hittebbé válik kapcsolatuk, annál inkább úrrá lesz az a tendencia, hogy egymás felé áramló érzelmeiknek a család, az irodalom, a politika szféráin túl még egy fiktív, levegős, kötetlenül szabad dimenziót teremtsenek: a játék, a komikum, a tréfás kötődés dimenzióját. Ez az, amit ebben a levelezésben Ilyés Gyula „lélekóriások hancúrozása”-nak nevez. Különös látvány, ahogy a levélváltásban az első leveleknek még csaknem fennkölt, magasabb szinten tartott hangneme után egyre könnyedebb a tónus, egyre több a finomabb-nyersebb tréfálkozás. Egyik levelében Arany maga is jelzi az átváltást: „de legyen vége a boldonságnak és szóljunk komolyan.” (1847. jún. 25.) Az egymásratalálás öröme teremti ezt a játékos atmoszférát, s különösen Arany oldaláról, a gátak leomlása, a szellem és az optimizmus felszabadult energiája hatja át ezeket a buk-fenceket. Itt a két barát azonos szinten találkozik, az egygyéolvadás megvalósul a közös nevetésben. Úgy látszik, a bujtogató itt is Petőfi lehetett; Arany Szilágyihoz írt leveleiben nem engedi meg magának ezt a hangot, de Petőfi, mielőtt még Aranyt ismerné, már többszörösen bohóskodik a szívéhez közelálló levelező partnerekkel: Pákh Alberttel, Tárkányival; a stílus, a szólások komikus feleségizásával több levelét is megtűzdeli. A hangot Aranyhoz 1847. márc. 31-én írt levelében üti meg, már a megszólításban; Arany május 27-én veszi át a kedélyes ingerkedést, csatolva hozzá a komikumnak egy rokonszenves változatát, az önmagán való humorizálást, amely aztán ebben a levélben a megcsúfolt plebejus haragjába megy át. S azután a következő hónapokban kibomlik az óriáskölykök hancúrozása: a komikus hatások skálája mindkettejüknél: az egyszerű név- és szójátékoktól és stilustréfától a fölényes intellektuális viszo-

nyitásig, a drasztikus nyerseségtől a művelődési elemekkel űzött játékig, a szimpla nevetéstől vagy hahotától a szatíra, az irónia és az önirónia könnyed finomságáig. Kezdődik a móka olykor már a megszólításban, sokszor a keltezés is ad hozzá valamit, azontúl pedig a kedélynek, a jókedvnek olyan széles birodalma nyílik meg, amely méltó tartománya a két költő szinte határtalan világának; amellett a szolidaritás legközvetlenebb közeget teremti meg kettejük között; a komikum már önmagában is mindig kollektív jelenség. Arany számára külön témája a kötődésnek Petőfi házasodása; egy-egy verses episztolában (a Petőfié hexameteres, az Aranyé ódon tizenkettős) a komikum (különösen a Petőfié) a poézis magaslatára emelkedik. 1850 után Aranynek Tompához vagy Lévayhoz, Gyulaihoz szóló leveleiben csendül meg olykor ez a hang, de már korántsem a Petőfi-levelezés elemi rakoncátlanságával.

A rövid két év alatt, különösen az első évben, akadtak olyan mozzanatok, amelyek a nagy barátságot teherpróbának vetették alá. Petőfi olykor nem valami kesztyűs kézzel cirógatja meg vidéki barátját; tanulságos látni, hogyan reagál erre Arany. „Nem érdemled ugyan hogy válaszoljak arra a csalánra peselt kedélyű levélre, de most egyszer még megteszem, kijelentvén, hogy ha többször úgy komiszkodol, hát — — megint elnyelem mint most.” (1847. aug. 25.) Az olykori baráti zsarnokoskodás fejében Arany annyit kapott az új és váratlan baráttól, hogy részint túrta ezt a nem is mindig érződő erős kezét, részint pedig baráti érzésének egy újabb színeződésével, újabb tartásával viszonzta; kölcsönösségről azért nem lehet beszélni, mert Petőfi ezen a szinten nem reagál rá, legalábbis nincs bizonyítékunk; pedig lehetetlen, hogy észre ne vette volna. — Előbb nem Arannyal kezdem. Petőfit Mezőberényből Bem magához hívhatja, s ő családotul elindul Erdélybe. Családját Tordán hagyja, majd hamarosan összetalálkozik a tábornokkal, akitől régebben elszakadt, s aki most tér vissza moldvai beütéséből. „Bemmel Berecken találkoztam; megálltam hintaja mellett, s köszöntem neki, ő oda pillant, megismer, elkiáltja magát, és kinyújtja felém karjait, én fölugrom, nyakába borultam, s összeöleltük és csókoltuk egymást, »mon fils, mon fils!« szolt az öreg sírva. A körülálló népség azt kérdezte Egressi Gábortól, hogy »fia ez a generálisnak?« Most még sokkal nyájasabb, szívesebb, atyaiabb irántam, mint eddig.” Az ősz hajra és szakállra, no meg a valóban atyai, csodálatos jóindulatra Petőfi is reagál: büszke arra, hogy Bem táborában lehet, ez a boldogsága, „mert nekem Bem barátom, atyám”. S amikor Bem a kitüntetést néhány szép szó kíséretében mellére tűzi: „olly megilletődéssel, mellytől ha eszembe jut, most is reszket a lelkem, ezt feleltem: »Tábornokom, többel tartozom önnek mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet.«” (L. Krk. V. 136. és VII. 216.)

Ezeket tudva jobban odafigyelünk Arany leveleinek néhány mondatára: 1847. aug. 5-én írt levelében a „hogyan vagy, fiú” kérdés még csak afféle szólás-mód, de előbb, Petőfi Szalontáról való távozta után: „Nincs egy kedves falatunk, mellyet megennénk neved említése nélkül. Ha most itt volna Petőfi!

ha láthatná! Ha ehethék belőle! Ezt így tette Petőfi, ezt amúgy, ez kedves volt neki stb. stb. az mindig úgy megy. Beh szeretnők, ha a mi fiunk volnál! Ha hozzánk járnál legalább vacatióra!” (1847. jún. 25.) Majd amikor a nősülő Petőfitől egyideig nem kapnak levelet: „Azt képzelem, hogy tőlem téged jelenleg csak néhány mérföld választ. S irgalmatlanul infestál, hogy rólad mit sem tudok. Ugy ohajtalak boldognak tudni téged. Ugy képzellek, mintha beteg fiam volnál, s válságos (kritikus) napjaidat számlálnám, élet vagy halál percét várva.” (1847. aug. 5.) Nos: mindketten, akik közül az egyik ősz, forradalom és háború viharában edzett magános, zseniális hadvezér, a másik szintén idősebb Petőfinél, boldog házas és két gyermek nyüzög a meghitt családi fészekben — ezt a zsarnokoskodó, önérzetes, világmegváltó forradalmárt, ezt a sértődékeny és tüskés tüntetőt mindketten úgy nézik, mint valami rakoncátlan, darabos, de mégis szeretnivaló nagy gyereket. (L. a 47. aug. 25-i levél megszólítását, miután előzőleg Petőfi leckéztette Aranyt: „Kedves makrancos öcsém!”) S az ilyen szeretetnek megint megvan a maga külön alkímiája: a baráti érzés túlcordul önmagán, rokonias, családias bélyeget kap. Az apának fia iránti érzésében a védő, óvó, dajkálgató, menteni és kímélni akaró tendencia a specifikum. Bemről tudjuk, hogy amennyire katonát háborúban, csatában lehet, mindig óvni igyekezett „fiát”; maga mellé rendeli személyi hadsegédnek, amikor betegesnek véli, futárszolgálatlalt Debrecenbe küldi, vagy szabadságot engedélyez neki; gondoskodott róla, hogy ne legyen közvetlen életveszélynek kitéve; van adat rá, hogy még a segesvári csata kezdetén is hátraküldte az első vonalból. (L. Krk. VII. 475.) Aranynak ilyesmit kevésbé volt módjában gyakorolni, bár az, ahogy Petőfi családját hosszabb ideig maguknál Szalontán tartja és gondolja, már vallhat ilyesfajta érzületre. De az már az apa vagy legalább az idősebb testvér szeretetére vall, amikor a nősülendő Petőfit igyekszik tanácsaival szószerint óvni. „Ugy ohajtanálak boldognak látni tégedet!” „Bizony nagy baj, mikor az embert azok nem szeretik, kiket az ember szüleiképp kívánna szeretni. [Szendreyéket érti.] De csak remény, fiú, remény! Majd ha látják, hogy becsületes ember lészesz, hogy leányukkal jól bánasz, ők fogják keresni szeretésedet.” S mintha már a szeszélyes, akaratos fiúnak szólna: „Nőd irányában nem szabad szeszélyesnek lenned, ha szinte benne idővel szeszélyességet tapasztaltál is. Le lehet erről szép módjával szoktatni. Kerüld az aprólékos szerelmi összezörrenéseket, ezekből élethalál-háború szokott támadni.” (1847. aug. 25.) Arany szeme éles, a rejtettebb jelekre is gondol: Petőfit ugyan előbb kitiltották őrzői a házasság paradicsomából. „de utóbb belé eresztenek végkép, mint ha valamely szilaj csikót virágzó lóherésbe bocsátnának...” Arany aztán tovább is fűzi atyai-baráti intelmei fonalát: ehhez az 1847. szept. 7-i levélhez függeszti az ismert jótanácsot — gyorsírással, hogy Júlia ne olvashassa. Mindez a barátságban való rokon bensőséggé-érlelődését jelzi, s az atyai-baráti óvó-dédelgető érzület révén ezen a vonalon Arany az erősebb, a főlányban levő partner — még ha ezt Petőfi nem is veszi észre. Valamit azért kellett hogy érezzen: többször is meg-

hatottan emlegeti Aranyék családi életének melegét, így az *Úti levelekben*, majd egy közvetlen baráti levélben is, Szalontáról való távozta után: „Számталanszor gondolok rátok, szerettem, és azt gondolom: vajha olly boldog lenne az én családi életem, mint a tiétek, mert annál boldogabb már nem lehet.” (1847. jún. 18.) S ennek a melegebb összefarkózásnak jele az, hogy előre Aranyékat kötelezi le majdani gyermeke keresztszuleiként, s Aranyét már jóelőre komám-asszonynak titulálja. Mintha a rokon szerepbe beleélné magát, ha a fiúéba kevésbé is — de hisz a felnőtt fiúk általában ki akarnak nőni a szülői gondoskodás alól.

A barátság vívőereje az, amit baráti szeretetnek szoktak nevezni, és ez, mint minden szeretet, megértést vár a partnerétől; intenciója az egyévválásra irányul; a teljes lelki azonosulás lehet a tetőpontja.

Én addig itthon, a távolban is,
Magányomban veled társalkodom,
Könyvedből issza lelkem lelkedet,
Mint a dicsőült égi szellemek
Az idvezülés harmattengerét.

(Arany 1847. aug. 11-i költői leveléből.)

Túl kell hogy emelkedjék a mindennapi élet közömbös mozzanatain, bár ezeket is magába fogadhatja, és számot kell vetnie az emberi gyarlóságokkal. Filozófusok beszélnek erről az ún. virtus unitiva-ról, amely aztán az élet sokféle szintjét és területét képes és hivatott áthatni. A partnerek megnyílnak egymás előtt. Különösen Arany akar mindent tudni Petőfiről, valósággal ott akar lenni életének minden állomásán. Elsősorban az ő leveleiből sugároznak elő a jellegzetes élményi tendenciák: a kitárulkozás, a közösségretörekvés, anyagi és szellemi javainak, gondjainak és örömeinek megosztása —, és a visszhangnak, a hasonló magatartásnak az elvárása. A viszonzó áramlás megindul Petőfiben is, de mint-ha intenzitása elmaradna valamicskét az Arany mögött. Nem tudjuk pl., válaszolt-e a szalontai tűzvész borzalmaait megelevenítő levélre, amely pedig így kezdődik: „Hol találhatnék keblet, mellyben érzetím olly rokon érzést gerjeszhetnének, mint a tiedben?” Ugyancsak Petőfinek önti ki bosszúságát és fájdalmát, amikor beszámol a nem valami dicsőséges szalontai követválasztásról (1848. jún. 27.). „Dehogynem irok én neked azonnal, amint leveledet megkaptam!” (48. jan. 8.) „Nem követelem ugyan tőled, hogy minden levelemre válaszolj, de most mégis igen megnyugtató lett volna rám nézve ha türelmet és időt veszsz magadnak megírni megkaptad-e a Murány Ostromát. . .” (48. jan. 7.) „Tudom hogy alkalmatlanság neked az én *medvéimmel* (műveinek kiadásra váró kéziratával) vásárról vásárra járni, de hiszem hogy mégis szívesen teszed, mert úgy érzem, hogy hasonló esetben én is szívesen tennék érted valamit. Adj alkalmat éretted valamiben fáradoznom.” (Arany, 1848. jan. 8.) Amikor Petőfi őt javasolja a néplap szerkesztőjének: „Annyit már eddig is nyertem benne, hogy újabb örvendetes tanúbizonyosságát vettem, irántam a távolból is folyvást

hőn dobogó baráti szivednek, melyly elégszik meg »igaz barátod« etc. kifejezésekkel a levelekben, hanem, ahol csak szerét ejtheti, tettleg iparkodik barátja jólétét eszközölni. Nekem nincs alkalmam ezt tenni irányodban, s nekem csak az elpirító háladatosság jutott osztályrészül. . . » (48. ápr. 22. Ne lépjen bennünket meg, ha Petőfi ezt a hálálkodást a szeretet álgorombaságával hártja el következő levelében.) Különös baráti érdeklődéssel firtatja, hogyan rendezte be életét a Petőfi-házaspár Pesten: „Rosz ember vagy, amiért bővebben nem írtál körülményidről. Megvallom részletesb tudósítást vártam tőled: 1) Miképp fogadtak házi istenid otthon, mennyiben teljesedtek sejtelveid? 2) Miképpen megy neked az élet, a már bekövetkezett házi gondok között?” (47. dec. 13.) Petőfi érzelmeit az dokumentálja, ahogyan ismételten ösztökéli Aranyt: költözzön fel családostul Pestre — nemcsak azért, hogy a néplapot szerkessze, hanem hogy egymás közelében lehessenek. „Egy pillanatig sem kételkedem, hogy ott hagyod Szalontát.” (48. május 5.) Alighanem ez volt mindkettejük számára az álmok álma; persze a barátok ezt is tréfára fordítják: „Menjek csak Pestre, majd meglásd, minő alföldi családot formálunk ott, összesítvén gazdaságainkat, mint Lőcszláb Jakab és Röhögi János Vörösmarti »Kecskebőr«-ében.” (48. ápr. 22). S a nagy motívum, most már teljes bensőségében, felcsendül utoljára még, amikor Aranyék magukhoz vállalják Júliát és kis keresztfiukat: „Régen megszoktuk már egymást úgy tekinteni, mint egy családot, s ami mienk, az tietek is egyszersmind, és viszont.” (49. jan. 12.) Ekkorra már Petőfi is régen túljutott azon, hogy csak a költőtársat, a harcostársat vagy a politikai elvrokont becsülje és szeresse Aranyban. Barátja életében Arany még egyszer élt át komoly ijedelmet: Petőfi 49. január 16-án Debrecenből Bemhez, új állomáshelyére indult; nem ért már rá Aranyékat értesíteni, és feleségét bízta meg: tudósítsa őket arról, hogy a kis család egyelőre nem megy Szalontára. Júlia elmulasztotta a levél megírását, Arany pedig a hallgatásból megint azt olvasta ki, hogy Petőfi megharagudott rájuk. Ekkor fordult levélben Petőfinéhez: „Nem tudom illő-e, vagy sem kegyedhez levelet intézнем, de azt érzem hogy a viszony melyly Sándort és engem olly szoroson kapcsolt, illy könnyen meg nem szakadhat. . .”; s a nyilván többször kísértő aggodást, hogy a nagy barátot elveszíti, most még elevebben érzi: „Mert, hogy irántam hűlni kezd — vagy plane meghült, arra egyéb bizonyítvány nem kell, mint válaszának elmaradása. Ám legyen. Ő szötte a viszonyt, ő eltépheti. De csalódik, ha azt hiszi, hogy e bánása által engem nyakáról lerázhat, ha azt hiszi, hogy ha barátomnak neveznem nem szabad, kitörli belőlem a szeretetet, mellyel rajta az ábrándozásig csüggök.” (Kr. VII. 464.) Petőfiné e sorokra se válaszolt, s hagyta Aranyt kétségek közt vergődni, míg csak Petőfi febr. 14-i levele meg nem érkezett Szalontára. Mialatt Arany rettegett és tépelődött, — barátja még élt, Bem oldalán csatákban vett részt — ma mégis, tudva a nemsokára történéndőket, az idézett sorok a síron túli üzenet hangulatát keltik az olvasóban.

A magyar irodalomnak az a páratlan tüneménye, amit Petőfi és Arany

barátságaként az előbbieken elemeztünk, igen összetett folyamat, s a személyiség különböző szintjeit fogja át; több áramkör polifóniája alkotja, s az áramkörök irányulásában és intenzitásában is változatos játéknak lehetünk még ma is tanúi. Mint költő-egyénségek, azonos szinten kell hogy találkozzanak; mégis azt hiszem, Arany az, aki talán már a művek ismeretében, de bizonyosan az első levélváltások és a közvetlen találkozás révén megéri a géniusz elemi kisugárzását Petőfiben, a személyiségnek azt a bizonyos mágikus atmoszféráját — és alá is veti magát neki. Ezt a vonzást ő érzi jobban; idő telhetett bele, amíg azt a halkabb, rejtettebb zsenialitást, amely Arany sajátja, Petőfi érzékelt és méltányolta. (Ezt nem pusztán a költői tehetségre értem; Arany egyéniségének is megvolt a maga diszkrétebb fényudvara.)

Láttuk, hogy a fő összekötő kapocs kettejük közt érületi szinten, a közös értékélmények és ideálok, főként a lelki nemesség és tisztaság jegyében alakul ki. A két barát itt elvben egyenlő partner, egyaránt érzik a rokonságot és az egymásban-élést, az áramlás mindkét pólus felől egyenletes. Ez az egyensúly azonban szükségképpen módosul, míhelyt ezek az érületi kötődések a közvetlen társadalmi eszmék és célkitűzések szintjén konkretizálódnak; amikor eszmerendszer és akcióprogram lesz belőlük. Itt a harcos, sorsában és igazában bízó Petőfi ragadja magához a vezetést, diktátori, csoportképző hajlama kisugárzik egész környezetére, s ennek Arany is igyekszik magát alávetni. Aranynak mint egy harcos fiatal csoport tagjának van itt Petőfi számára jelentősége, amit pedig Arany e tekintetben művel, abban van egyéni meggyőződés is, de a baráti sugalmazású idomulás sem tagadható le, amint erről az egy-két válságos mozzanat árulkodik. Petőfi eszmei alapon megköveteli a föltétlen azonosságot, Arany pedig akkor, amikor emberi és eszmei konfliktusba kerül egymással, nem tudja visszafojtani az emberi-jellembeli, személyes kapcsolat felsőbbrendűségét. Tompát nemhogy nem tagadja úgy ki, mint Sándor barátja, sőt békíteni is igyekszik őket. Petőfi is eljut Arannal kapcsolatban a tiszta emberi kapcsolatok kiteljesedéséig, de különösen eleinte a pályatársat, a harcos költőtársat méltányolja jobban. Hogy érzett Arany, arról közvetlen vallomás van: „Mert azt hidd el nekem, hogy bár mint költőt is kimondhatatlanul szeretlek, még is jobban érdekelsz, *mint ember* . . .” (47. dec. 13.)

Lezárásként: e híres és sokat emlegetett barátság legfőbb ismérvének azt tarthatjuk, hogy az egyéniségek rendkívül mély szintjén van megalapozva, szinte az egyéniség magvában, a méreteket tekintve pedig a géniuszok találkozásának nagy történelmi jelenetében. Petőfi kortársai közül senkihez ilyen mélyen nem kapcsolódhatott, mert környezetének tagjai közül senki nem találta megvan a maga egzisztenciális mélysége; de az emberi egyéniség ennek mintegy csak függvénye, barátkozó ösztöneit ő inkább kifelé, a kisebb vagy nagyobb nyilvánosság szintjén éli ki. A lelkes fiatalok, a Vasváriak és a többiek, hozzá képest könnyű, gyors lelkesedésű entuziaszta csapat; Vajda csak a periférián

jelenik meg, különben is vitatható, pláne ekkor, élményeinek egzisztenciális mélysége. Léptek fel a negyvenes évek közéleti és irodalmi porondján olyan egyéniségek, akik maguk is megjárták Petőfi és Arany eszmei és morális mélységeit, de annyira más bolygón éltek, hogy szó sem lehetett baráti kapcsolódásról. Kemény, akivel Petőfi futólag találkozott s nem is keltett benne rossz benyomást, a 48-as Petőfit és a pilvaxosokat az ő kedves szavával rajongóknak minősítette volna. Szakadékot képezett köztük az, amit én Kemény szituáció-érzékének szoktam nevezni: az eszmék és programok körül az erőviszonyok aggodalmaskodó fölmérése. Kapcsolódik ez a szintén mélyen gyökerező labirintus-élményhez, a kettő együtt az egyéni és a kollektív tragikum sejtelmével rettegetti Keményt; fél a sorstól — Petőfi meg az ilyesmit még a szabadságharc válságos hónapjaiban is lenéznivaló agyrémnek nyilvánította volna. Arany, különösen ahogy őt később megismerjük, ebben a szorongó sorsérzésben inkább Keményhez közeledik; a különös varázslat éppen abban áll, hogy amíg Petőfi fénykörében él, ezek a rémes árnyak se mernek előbújni. Ekkor egy ideig még őrá is ráragad Petőfi csodaváró győzelemhite.

Arany a barátság emlékéhez holtáig nem szűnő bensőséggel ragaszkodott — mégis egész életműve a bizonyosság rá, hogy többre született, mintsem csak Petőfi fegyvertársa legyen; barátságuk sem merül ki ennyiben. Azon túl, amit szavakba lehet foglalni, mindketten érzik a rokon génusz kisugárzását, a csodálatos ember-egyéniiség élményét; mindkettő önmaga megértő rokonát és igazolóját találja a másikban, s mindketten eltelnek a viszonzott érzés csodás balzsamával, kedélyük és ideáljaik korrespondenciájával. A rövid két év alatt, végül viharos külső körülmények közepette, alig-alig válhatott tudatossá, hogy mindkét léleknek van egy jelentős rezervátuma, amelyet a másik nem ér el; talán tud róla, érzékeli, de inkább csak csodálja. Petőfi, az „örök haragú”, ahogy egy levele aláírásában mondja, hajlamos az egzaltációra, harci heve, de természetszeretete, szabadság- és függetlenségvágya is hamar lobban magas hőfokra; különösen a szerelemben pedig eljut a mennyország olyan szféráiba, amelyek — legalábbis eddigi vélekedésünk szerint — Arany előtt bezáródtak. Arany szemérmes természete egyszer vall közvetlenül fiatalkori szerelméről: a Vojtina ars poétikájában, csaknem két évtizedre tekintve vissza: „én is szerettem”

De halkan, zaj nélkül... mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ad
Mión felpattan illatos pora
S előnti a kéj boldog mámore...
Nem kiabáltam a természetet,
Csak érzém, mit szívembe ültetett...

Más ez, mint Petőfi száz modulációban valló himnikus költői hangjai vagy akár prózájának vallomásai. A házaselet mennyországgával leveleiben már előre tréfálkozik: „Ha megházasodom, tudósítlak, hogy a hányadik égbe röpültem.” (1847. júl. 5.) Arany így reagál rá augusztus 11-én kelt verses levelében:

Csak egy rövid holdélet, és az én
Költő barátom, mint Illyés proféta
Tüzes szekéren a mennyégbe száll.

Horváth Jánossal szólva „Arany és Aranyné szeliden csóválhatták fejüket” azon, amit Sándor és Júlia házasesetéről a költő vallomásaiból tudtak vagy megsejtettek. A mennyország hetedik szférájában is otthonos Petőfit Arany ugyanazzal a majdnem apai megértéssel szemlélhette, ahogy az idős madár nézhet fel a fiatalabb sarjadék Ikarus-röptére; időnkint így figyelhetett forradalmi szereplésére is. Másfelől nem tudni, sejtette vagy érezte-e Petőfi, hisz még ekkor Arany sem tudhatta világosan, hogy a szalontai barát lelkében alakulgat a „sziv titkos kamrája”; — a csöndes bensőségnek, az élet intimebb szféráiban való megbúvásnak, az áhíthatnak, az önmagában nyugvó hitnek és erkölcsi öntudatnak féltve őrzött, gyakran megháborított életszférája ez. S más történelmi körülmények között a legdöntőbb, a barátság krízisét is jelentő különbségnek is előbb-utóbb ki kellett volna derülnie: a két költő-barát magyarságélményét aligha lehetett volna közös nevezőre hozni.

JEGYZET

Petőfi és Arany barátsága nagy témája a magyar irodalomtörténet-írásnak. Ebben a tanulmányban a kapcsolatnak csupán emberi oldalával foglalkozom, s eltekintek a belőle adódó poétikai-esztétikai problémák elemzésétől. Természetesen erősen támaszkodom az eddigi szakirodalomra; sok esetben nem kellett egyebet tennem, mint elődeim megállapításait a modern tudomány nyelvére átírnom. Irányítóim közt volt Gyulai Pál klasszikus emlékbeszéde, Voinovich Géza Arany-életrajza; sokat tanultam Keresztury Dezső szempontjaiból („S mi vagyok én?”, a tervezett Arany-monográfia első kötete, Bp. 1967, főként a Petőfi jobbán c. fejezet, 182. sk.). Elsődleges forrásaim: Petőfi kisebb prózai művei: útirajzai, naplójegyzetei és hírlapi cikkei, a kritikai kiadás V. kötetében, főként pedig Petőfi és Arany levelezése, a kritikai kiadás VII. kötetében, páratlanul jó jegyzetanyaggal. A nemzedéktársakra vonatkozó szakirodalomból felhasználtam Lukácsy Sándor összefoglalását a Kézikönyv III. kötetében (691. sk.), Fekete Sándornak A márciusi fiatalok c. kismonográfiáját (1950), Vörös Károly közleményét: Petőfi és a pesti kispolgár, a Petőfi és kora c. kötetben (1970), valamint Kerényi Ferenc közleményét a Petőfi tüze c. kötetben (1972). Nem akartam tanulmányomat a lábjegyzetek tömegével terhelni; mivel jórészt ismert nyilatkozatokról van szó, amelyeket az olvasó a szövegkiadásokban könnyen megtalál, a lapszámokra való utalásokat mellőztem.

János Barta:

RENCONTRE DE GÉNIES

(*Amitié entre Petőfi et Arany*)

Sándor Petőfi et János Arany, les deux classiques de la poésie à tendance populaire en Hongrie étaient, du début de 1847 jusqu' à la mort de Petőfi, en relation amicale étroite. L'initiative a été prise par Petőfi qui a envoyé une lettre en vers à Arany à l'occasion de la victoire que le *Toldi* de celui-ci avait remportée au concours de la Société Kisfaludy. Le présent article analyse avant tout le côté privé et humain de cette amitié, et souligne les conditions sociales et psychologiques qui ont favorisé la naissance d'une telle relation. Les deux poètes appartenaient à la couche de ces jeunes intellectuels d'origine plébéienne qui se sont groupés hors des cadres du régime féodal; leurs idées

politiques ne manquaient pas non plus de points communs. A cette époque-là il y avait déjà, autour de Petöfi, un petit cercle politique qui s'est donné le nom de „La jeune Hongrie” et qui s'est proposé comme but la transformation radicale de la société. Petöfi entraîne son nouvel ami dans ce cercle, le considérant comme un compagnon dans la lutte politique et littéraire. Cette amitié trouvait une base aussi dans le caractère des deux poètes; c'étaient des sentiments moraux purs et forts qui marquaient leur personnalité. L'article montre comment ces deux amis se lient de plus en plus étroitement; outre leurs projets littéraires communs, l'affinité élective pénètre jusque dans leur vie privée. Après le mariage de Petöfi, ils finissent par former un cercle quasi familial; les lettres qu'ils s'adressent témoignent de l'effusion irrésistible de leurs riches sentiments. C'était surtout pour le sceptique Arany qui doutait continuellement de ses propres forces que l'influence suggestive de Petöfi était comme un soutien en même temps qu'un affranchissement.

Sonkoly István

MEGZENÉSÍTETT PETŐFI-VERSEK

I. Az utolsó huszonöt év Petőfi-kompozíciói

Talán egyetlen lírikusunk életműve sem támasztott oly intenzív visszhangot zeneművészetünkben, mint Petőfi költészete. Ha kevés értékes alkotás akad is múlt századi zeneirodalmunkban, mely Petőfi sorára szökken dalba, mennyiségileg bámulatra méltó az eredmény. Az alábbiakban nem foglalkozunk a költészete nyomán kivirágzó muzsika első századi termésével. Az 1846—1929 közötti évek zenei visszhangja alapos felmérést nyert Isov Kálmán bibliográfiájában, ki tervszerűen összeállította a Petőfi-költeményekre keletkező zeneműveket 1930-ban,¹ s jómagam folytatva a megkezdett munkát, négy évvel ezelőtt publikáltam Isov anyagának kiegészítését és folytatását a KLTE könyvtári évkönyvében.² De akkor még nem jutottam el a nagy vízválasztón túlra; elmaradt az 1948 utáni becses irodalom részletezése, mert az nagy kiterjedésű; értékesebb, mint a múlt századi, javarészt műkedvelői próbálkozások gyűjteményének halmaza. Petőfi születésének másfél százados évfordulója azonban ennek megoldását is sürgeti, s soraimban követem az utolsó negyedszázad Petőfire vonatkozó muzsikájának útját. Miután csupán a fordulat éve utáni megzenésítésekkel foglalkozom, tárgykörömön kívül marad Kodály nyolc idevontatkozó kórusműve közül hét, s csupán a *Nemzeti dallal* keresem a kapcsolatot, mely a Petőfi poézisére épülő zeneirodalmunk csúcspontját jelzi.

Az 1948 utáni időszak rendkívül nagy jelentőségű vokális zenénk kifejlődésének történetében. Ez a kor az új zeneszerző nemzedék kibontakozásának ideje. Bartók már nem élt, Kodály túljutott élete zenitjén, megalkotta már legkitűnőbb műveit. Ha ez az 1948 utáni irodalom javarésztben ritkán közelíti meg Kodály dalai és kórusművei leszűrt, időtálló értékeit, tömörségét, nem maradt le mégsem a fejlődésben. Majd a következő évtizedek értékelése világít rá arra, mi az, ami a sok mindent kiostáló utókor szemében is érték marad. Bizonyára lesz sok oly Petőfi-dal és kórusmű, mely évtizedek múlva is sikeresen felcsendül hangversenyeinken, hirdelve a forradalmi tűzű versek színpompáját.

¹ Isov Kálmán: Petőfi műveinek zenei bibliográfiája. Muzsika II. (1930) 3. sz. 99—125. 1.

² Sonkoly István: Megzenésített Petőfi-versek. KLTE könyvtárának évkönyve VII/2. (1969) 93—116. 1.

Ha az utolsó 25 év Petőfi-megzenésítéseit summázzuk, feltűnik a stílusáramlatok tarkasága. A legkülönbözőbb kifejezőmód, stílustörekvés hatja át az új szerzeményeket. Századunk középső évtizedeinek muzsikája oly nagyfokú stílári eltéréseket, dolgozómódbeli különbségeket árul el, hogy a hallgató alig hiszi el: a felsorakozó művek mind egy kor zenei vetületéhez tartoznak. Élnek még az „öregek” nemzedékéből, kik tanúi voltak a két nagy magyar mester küzdelmeinek, s felzárkózik rendezett sorokban a következő nemzedék, az egykori Kodály-tanítványok csapata, kik ma már a zeneszerzők doyenjei közé tartoznak. Így Bárdos Lajos, Gárdonyi Zoltán, Horusitzky Zoltán, Kadosa Pál, Sugár Rezső, s ide számítható még az 1970-ben elhunyt Szabó Ferenc is. Végül azok sem maradhatnak el, kik ugyan nem voltak Kodály tanítványai, de ismerték módszerét, elvét, mint Farkas Ferenc, Kósa György, Szervánszky Endre. Az ő műveik is sokszor tükröznek Kodály-hatást. Végül következnek az „unokák”, kik Kodály tanítványainál, Viski Jánosnál, Kadosa Pálnál tanultak, s a Kodály-hagyományt, zeneszerzés-oktatási módszert mintegy másodkézből merítették. (Szőnyi Erzsébet, Dobos Kálmán, Mihály András.)

Áttekintésünkben először a kórusműveket vesszük sorra, miután ezek kerülnek a kor zenei élete középpontjába, s az érdeklődés centrumába. Az általános országos kultúra szempontjából döntő fontosságú a gyermekkor szerepe; ezek fejlettségén áll vagy bukik a nemzeti zenei fejlődés. Az a tanuló, ki fiatal éveiben jó diákkórusban énekelt, felnőtt korában sem lesz hűtlen az igazi művészethez, s azon nem fog később sem a ponyvazene divatja, az sohasem pártol át a giccses tömegcikkhez. A kétszólamú ének természetesen a legjobb bevezető a többszólamúság széles birodalmába. Mert a két énekhang együttese jól kiegészül; Kodály szavait idézve: „a két szólam egymást igazítja, egyensúlyozza”.³

Ha sok bicinium nem akad is a Petőfi-megzenésítések között, az a néhány is, amely a halhatatlan költeményekre íródott, hasznavehető a tananyagban. Említhető Péter József két darabja. Hatásos a *Szülőimhez*, s az *á, ó* vokálisokra épülő *Vízen* című éneke. Kedélyes népdalváltozatnak tekinthető Székely Endre darabja, *Csuklyában jár a barát*, valamint Sulyok Imre két biciniuma. Ebben a műfajban kétségkívül a leghatásosabb Bárdos Lajosé a *Piroslik a kecskerágó* szövegére. Ötször ismétlődik meg a témája, természetesen mindig más második szólammal kombinálva. A dallama pedig át-átvándorol, ingamozgásszerűen egyik szólamról a másikba. Ezt a románcot népszerűsítette Bárdos darabja. Ugyancsak Bárdos szerzeménye a *Márciusi ifjak* szövegére írt bicinium. Invenciózus, rutinos ez a munka; lényegében a kodályi kórustechnikai irány egyenes folytatása, s közérthetőbbé tételét célozza. Szólamai dallamosak, könnyen énekelhetők. Gyors tempóvétele révén is sikerre számíthat Dávid Gyula

³ Kodály Zoltán: *Énekeljünk tisztán. Bev. Bp. Magyar kórus k. 1942.*

triciniuma az *Arany Lacinak* szövegére. Az egészen végigvonul mint összetartó kapocs: a trocheikus ritmizálás. Szinte érthetetlen, miért került a legtöbb kitarított hang az utolsó szótagra.

Tanulságos feladat összevetnünk a *Honfidal* két különböző feldolgozását, Ádám Jenő kánonját és Harmat Artúr egynemű karát. A jambikus ritmust mindketten igen helyesen „magyar” jellegű jambusokban éreztették, vagyis a rövid szótag hangsúlyos részre, ütemegységre került náluk. Mindketten csak a vers elején követték pontosan a jambikus ritmizálást, a későbbi sorokban szabadon átváltják ezt más ritmusképletekbe. Egyébként Harmat darabja elüt a „magyar” iskola intenciójától. Szerkezete dalforma alakú, nem variáló tendenciájú, mint a legtöbb „népdalos” jellegű feldolgozás.

Mondanunk sem szükséges: a gyermekkarok javarészét női karok is énekelhetik, így Szabó Ferenc *Itt a nyilam, mibe löjjem* című kompozíciója éppúgy elképzelhető női karra, mint diákkórusra.

Viszonylag eléggé beszűkült a férfikari termés az idevonatkozó irodalomban, s ez talán Kodály elmarasztaló kritikájának köszönhető, mely sürgette a vegyeskarrá való bővülést. Ha akad is férfikarra feldolgozott Petőfi-szövegű mű, az is ritkán nagy igényű. Említésre érdemes Harmat Artúrtól *A vén zászlótartó*. Ez magyar hangvételi darab, mely idézi az elején az *Arról alul* című dal kezdő motívumát is, s ez a melódia vissza-visszatér refrénszerűen a kidolgozás folyamán. Harmat műve igényes, a szerző lendületes kompozíciójában az összes versszakokat megzenésítette.

Népszerűsége, könnyebb felfoghatóságra törekszik Kadosa Pál kórusműve, az annyiszor zenébe öntött *Föltámadott a tenger* szövegére. A kis terhangköz valósággal zenei névjegye ennek a tercparhuzamokkal telített kis darabnak. Új hanghatásokkal inkább kísérletezik a szerző *A nép nevében* című művében.

Vetéssy György *Halvány katona* c. darabja külsőségeiben magyaros, bőségesen akad benne choriambikus ritmizálás, s harmóniakezelésében szívesen él a mixtúraszerű akkordkezelés hatásával. A háború végén hirtelen megvakult Dobos Kálmán száma, a *Sors nyiss nekem tért!* soraira, a kérlelhetetlen végzetel való dacos szembefordulást jelképezi. Intonációja nem magyar jellegű, akárcsak Jemnitz Sándornak a *Sírversre* költött zenéje sem, melyen mintha Hindemith stílusának nyomai mutatkoznának, annak zsenialitása nélkül.

A férfikari műveket mintegy „megkoronázza” Kodály 74. évéből származó *Nemzeti dala*. A 48-as idők zenei stílusára való visszaemlékezésül choriambikus ritmizálással kezdődik dallama, mely visszatér a darab végén a basszus szólamban. A refrén melódiaíve minden versszak zenéje végén ritmusban teljesen azonos, sőt dallamlejtése is csupán az utolsó versszakban változik, ahol kompozíciója merészebb hangzatokkal nyer kiegészítést. Azonban itt is a két alsó szólam menete, s általában a harmóniakezelés mindig változik, s ez adja a

hangzás érdekességét. Kodály zenébe öntött vallomása egyébként oly lényeges alkotás, hogy részletesebben foglalkozom vele e közlemény második részében.

A kóruskultúra csúcspontja: a vegyeskar. Ennek megalakítására kell törekednie minden énekkari egyesülésnek. Mert „egy 60—70 éves férfikarnak nincs mivel dicsekednie, inkább szégyenkeznie kellene, hogy még mindig nem tudott vegyeskarrá teljesedni” — mondotta Kodály 1942-ben, az *Új célok* című cikkében.⁴ Valóban, nem a jubiláló dalárda az előrehaladás zászlóvivője, úttörője, hanem a vegyeskar, melynek literatúrája rendkívül értékes. Ma már mindenütt megalakultak a vegyeskarok, s a debreceni V. Nemzetközi Kórusfesztiválon fellépett 29 énekkar között csak egy-egy női és férfikar akadt, a többi mind vegyeskarrá „szélesedett”.

A kb. húsz Petőfi-költeményre komponált vegyeskari kompozíció közül a legjellegzetesebbeket az alábbiakban ismertetjük.

Előnyös hely illeti meg Járdányi Pál *Föltámadott a tenger* című művét, mely akkor is jelentős, ha rajta teljesen érződik a Kodály-iskola hatása. Unisono kezdődik, mint Kodály legtöbb énekkari műve. Gyakori kvartlépéses melódiájával jól idézi a népdal hanglejtését. Elvitázhatatlan, Járdányi jól ismeri az énekegyüttes hangzásának titkát.

Igényesebb ennél Gárdonyi Zoltán *Szeptember végén* című műve. A vers időmértékét hűen követi Gárdonyi zenéje; áthatja a daktílikus lebegés, s főleg a középrésze bővelkedik választékos, ízléses harmóniaváltásokban. Gyakran ismétli zenéje az „ó mondd” és „nem” szavakat. Bár az utóbbi szó elő sem fordul a versben, de nem idegen annak gondolatvilágától.

Szervánszky Endre ugyan nem tartozik Kodály volt növendékeihez, hiszen ő Siklós Albertnél tanult zeneszerzést, de intonációjában ő is felzárkózik a Kodály-iskola sorába. *A kutyák dala* a sok tizenhatodos mozgása miatt eléggé hangszeres jellegű, így jól elképzelhető vonóegyüttes általi előadásra is. Hasonlóképpen merész *A bilincs* című kompozíciójának kóruskezelése. Egyébként jól kiaknázza Szervánszky a hatáskeltés lehetőségeit, még a zümmögő kar sem hiányzik belőle. A kvint párhuzamokat mixtúraszerűen alkalmazza. Fríges beütés tarkítja *Kicsapott a folyó* c. hatásos művét, mely imitációkkal telített. De hangfestésre, melyre itt is jó alkalom kínálkozna, nem törekszik.

Szabó Ferenc *Az apostolból* idézte a *Vallomás* c. kórusműve textusát, mely úgyszintén hangszeres fogantatású. A halála előtt 3 évvel keletkezett kompozíció előadása nagy nehézséget ró a kórusra. Másik jelentős vegyeskara, *A farkasok dala* kiépítésében tartalmaz fúgát, kánont, s a végén nagyméretű korálfúgát is. De ritkán éneklük, mert intonációja nehéz. „A befejezőkor tízszólamúvá ágazó korálfúgában is könnyedén megoldott mű újszerű, s csak nagylétszámú és főként ritmikailag jól iskolázott kórusoknak való” Gárdonyi szerint.⁵

⁴ Kodály: *Új célok*. Magyar Dal XLVII. (1942) 2. sz. 2. 1.

⁵ Gárdonyi Zoltán: Szabó Ferenc: *A farkasok dala*. Énekszó XVI. (1948) 87. sz. 18. 1.

Csaknem 40 szólóhangra komponált műdal is csatlakozott a költő verseihez, de a műdal nem szól oly elementáris erővel a tömeghez, mint az énekkar, inkább kamarazeneszerű, intim hatásra törekszik. Kadosa Pál 7 Petőfi-dala egészen egyszerű struktúrájú, könnyen énekelhető, természetes dallamvezetésű. Szervánszky Endre 8 dala figyelemre méltó, sikerült sorozat, melynek melódiaívében sok a hajlítás, azaz cifrázat, akárcsak a székely népballadákban. Dalainak zongorakisérete igényes, időnként hosszú közjátékokat iktat a zenei strófák közé. Szelényi István az Új Zenei Szemle egykori szerkesztője e dalokról szóló kritikájában megállapította, hogy „Szervánszky 8 Petőfi-dala jelentős állomás a szerző művészetében. . . Komoly eredmény az intonáció megalkotása, a képszerűség elérése, a vokális dallamosság, a magyar hangvétel és prozódia, az értelmi kiemelés, a mondanivaló érvényrejuttatása, a dallam és kíséret viszonya terén egyaránt. . . Minden dalnál, a bevezetés első akkordjaitól kezdve érezzük a vers hangulatát, az atmoszférát: érezzük, hogy az intonáció el van találva. . . Az intonációban lerögzített kép nyomon követi a gondolatok fejlődését, változását, kontrasztjait. Ezt a funkciót Szervánszky legtöbbször magára a dallamra bizza”. Szelényi István továbbá rámutatott Szervánszky dallamépítésének fő jellegzetességére, a népdalból eredő intonációjára, de nem mulasztja el megemlíteni hiányosságát sem a strófikusan megoldott énekeknek. „A strófikus szerkezet megtartása által néhány helyen nem találkozik össze a dallam csúcsa és az értelmileg kiemelkedő szótag” — írta Szelényi részletes bírálatában.⁶

Egészen más jellegű Farkas Ferenc, a nagysikerű operák, zenekari művek komponistájának zenei ikerága az *Erdőben* szövegére. Ennek metrikája 3 3 3 2 tagolású, s Farkas általában megnyújtja a 10. szótagot. Harmóniakezelése választékos.

Nem magyar hangvételű Kósa Györgynek *Föltámadott a tenger* textusára komponált éneke, melyben szívesen alkalmazza a szerző a Debussytól kölcsönzött egészhangú hangsort is. Kardos István műdalai sem magyar jellegűek. Meglátszik, hogy mind Kósa, mind Kardos nem Kodály, hanem Herzfeld zeneszerzőiskolájának voltak neveltjei. Velük ellentétben a volt Kodály-növendék, Hajdú Mihály három dalának teljesen népies az atmoszférája. Hajdú a zongorakiséretben is magáévá tette Kodály dolgozásmódját, főleg sokat felszívott A magyar népzene c. füzetek kidolgozási manierjából. Igaz, sok önállóság nem mutatkozik az említett művekben.

Petőfi költészete már régóta áttörte az országhatárt, s a legkülönbözőbb nyelveken hirdeti a költő eszméit. Az egyre-másra megjelenő műfordítások felkeltették a zeneszerzők érdeklődését is. Ennek beszédes tanúsága Miljman szovjet zeneszerző 3 Petőfi-dala, melyet az MSZT adott ki 1950-ben. Miljman

⁶ Szelényi István: Szervánszky Endre nyolc Petőfi-dala. Új Zenei Szemle IV. (1953) 3. sz. 24—6. l.

melódiai könnyen énekelhetők, zongorakiséretük jól illeszkedik a szólohoz. A szerző szívesen megnyújtja a rímelő szavak első szótagját, s a szó közepén egy-egy hangmagassággal emelkedik a dallamvonal. Szereti Miljman az azonos ritmusképletet végigvezetni egy-egy darabon át. Így pl. a *Feleségem és kardom* U U U U — —, azaz négy rövid és két hosszú időmértékes hangra épül.

Főleg az ötvenes években jól elterjedt Szabó Ferenc oratóriuma, a *Föltámadott a tenger*, melyről így nyilatkozott a szerző: „Ez a *Lúdas Matyi*hoz és az *Emlékeztető*höz csatlakozik, mint a trilógia harmadik tagja. Főszereplője a nép. Petőfi versei ugyan 1848—49-ben íródtak, de ... a ma forradalmának érzésvilágával megzenésítve. Ez a kettősség végigvonul az oratóriumon. A szövegek kiválasztásánál vigyáztam arra, hogy minden soruk a mára is érvényes lehessen.”⁷ Főtémája valósággal vezértéma, mely nemcsak az első tételben tér vissza több ízben rondószerűen, hanem gyakran feltűnik másutt is. Szabó oratóriuma, mely 1955-ben keletkezett, annak a kornak zenei köznyelvén szól folyamatosan. A benne feldolgozott nyolc vers ugyanannyi zenei tételbe tömörül; verbunkos tömegdal, népdalszerű intonáció keveredik a szöveghangulatnak megfelelően, helyenként lírai, néhol drámai akcentussal kiemelve.

Folytatva az ének- és zenekari együttesek sorát, melyek valósággal neobarokk pompát sugallnak, megemlíthetjük Mihály András *Kedves magyar hazám* című kantátáját, melybe a zeneszerző beleszótt egy Petőfi-verset is, mégpedig az *Előre* buzdító sorait. Mihály intonációja ebben kissé Kodályra emlékeztet, így pl. a csukott szájjal énekelt részlete Kodály *Mónár Annáját* és az *Este* kórusmuzsikáját juttatja emlékezetünkbe. Narrátorral bővült Petrovics Emil *Ott essem el én c.* hatásos kantátája.

Nem túlozzuk el a valóságot, ha rámutatunk a magyar kóruskultúra magas fejlettségére, mely meghaladja sok külföldi énekkar teljesítményét, s általában a nyugati országok ez irányú eredményeit. Nem véletlen, ha a magyar énekegyüttesek oly fényesen győznek az angol, franciaországi, olaszországi versenyeken, mert a századközep felé, Bartók és Kodály működése nyomán hirtelen kilombosodó kórusirodalom mintegy serkenti, buzdítja daloló együtteseinket. Átérik felelőségük súlyát, s a kiváló kompozíciók kiváló énekes csapatokat teremtenek.

Ha föltesszük a kérdést, milyen szövegekre énekelnek dalosaink, megadta már a választ erre Kroó György ilyenformán: „A szövegírók közt leggyakrabban Petőfi nevével találkozunk.”⁸

Bármennyire népszerűsödött országszerte Kacsóh Pongrác *János vitéze*, mégis a költő paraszteposza megérdemli az ismételt, magasabb szintű színpadi bekeretezést. Így a kórus- és szólóéneken kívül a színpad világában is hely jut

⁷ Kelen Hugó: Szabó Ferenc: *Föltámadott a tenger*. Orsz. Filharmónia Műsorfüzet, 1964. 32. sz. 8. 1.

⁸ Kroó György: *A magyar zeneszerzés 25 éve*. Bp. Zeneműkiadó, 1971. 81. 1.

Petőfi poézisének. Sáraí Tibor táncjátéka sikerrel oldotta meg feladatát, s a János vitéznek hat jelenetéből összeállított szvitszerű muzsikája előnyös fogadtatásra talált 1961. április 17-i bemutatóján. Partitúráját ellátta Sáraí a költeményből vett idézetekkel,⁹ hogy ezzel is megkönnyítse a beleérzést. A kritika nem fukarkodott dicséretével, s az első előadás alapján megállapította a táncjáték muzsikájáról: „A realitás- és meseszerűnek zenei kifejeződései kitűnően jelentkeznek Sáraí muzsikájában... A mű mozgalmas és látványos színpadi cselekmény nélkül is — sikeres.”¹⁰ A jól hangszerelt partitúrából kiemelhetjük az *Fbéd az óriásoknál* c. tétel félelmetesen groteszk részleteit, a *Zsványok táncának* szilaj ritmusait, a népdalos intonációjú szerelmi kettőst, s Tündérország tömegjeleneteinek lendületes képét. Lehet, hogy a darab csúcspontja az óriások lakomáját festő 5. tétel, melynek „jóniáját, (ellenállhatatlan) komikumát ragyogóan fokozza a Dies Irae-dallam parodizálása”. Az Állami Hangversenyzenekar kitűnő előadásban mutatta be a hat jelenetet, de ez a muzsika „látható drámai cselekményt feltételez”,¹¹ és a koncerttermi bemutató teljes képet nem is adhat róla. Ugyanez a zenekar, ugyancsak Lehel György vezényletével a mű négy tételét előadta a Károlyi-kertben 1961. júl. 26-án, de a kritika szerint kevesebb sikerrel.¹²

A Petőfi varázsos költészete nyomán keletkezett tizenhét vegyes-, tíz férfikari mű, tizenhat bicinium, tricinium és más egynemű kar, negyven zongorakíséretes, egy zenekari aláfestéssel ellátott műdal, egy-egy oratórium, kantáta, táncjáték, operaterv nem kicsinylendő eredmény negyedszázad távlatából nézve sem. Ezeknek egy része számottevő érték marad később is. Damnatio memoriae lenne azonban, ha elhallgatnók a valóságot, hogy mostanában harminc- és negyvenéves komponistáink nem Petőfitől nyerik inspirációjukat, hanem inkább József Attila, s más új költők, továbbá Trakl, Lorca, s más külföldi poéták soraira rezonálnak. Emiatt az utolsó 25 év alatt életrehívott Petőfi-megzenésítések között alig, csak kivételesen akad avantgarde zenemű, amilyen pl. Petrovics Emil *Ott essem el én* c. kantátája.

Megelégedetten regisztrálhatjuk, hogy általában véve helyes, megnyugtató a szövegkezelés a jelzett kor vokális muzsikájában. Az új szerzők jól ismerik a vers és dallam összecsengésének törvényszerűségeit, s műveikben nem fordulnak elő olyan magyartalanságok a szövegkezelésben, mint amilyenek annyira jellemzőek nemcsak a múlt századi énekeszenére, hanem a századeleji kórusműveink javarészeire is.

⁹ Breuer János: Sáraí Tibor: Hat jelenet a „János vitéz” című táncjátékból. Orsz. Filharmónia Műsorfüzet, 1961. 16. sz. 5—6. l.

¹⁰ Barna István: Magyar bemutató. Uo. 1961. 20. sz. 28—9. l.

¹¹ Pernye András: Egy hét Budapest hangversenytermeiben. Magyar Nemzet XVII. (1961) 95. sz. ápr. 22. 4. l.

¹² Breuer János: Kritika. Orsz. Filharmónia Műsorfüzet, 1961. 33. sz. 12. l.

II. A Nemzeti dal 26 zenéje

Egyetlen versünk sem forrt úgy össze történelmünkkel, a 48-as szabadságharccal, mint a „Talpra magyar” vérforraló hat szakasza. Ismétlődő refrénje egyre fokozza az erősödő-izmosodó akaratot, elszántságot, mely a versnek valósággal vezérmotívuma. Bár a 13-án keletkezett verset Petőfi eredetileg „nem március 15-ére írta, hanem a 19-én tervezett, párizsi mintájú reformlakomájára szánta”,¹ már 15-én elhangzott. „Nem lehet kétséges, hogy ezt Petőfi nem műalkotásnak, hanem cselekedetnek tervezte. Tudatosan vagy öntudatlanul is a lángszavú Camille Desmoulins példája lebeghetett előtte, akinek szónoklata Párizsban ... a Bastille lerombolását kiobbantotta.”² Amint köztudomású, a Rákosra tervbevett 19-i népgyűlés elmaradt, s 15-én már két-izben felcsendültek a költő vulkanikus erővel kitörő sorai, melyek lángja a februári francia forradalom tüzéből lobbant oly magasra. Március 15-én az egybegyűlt tömeg oly lelkesedéssel hallgatta a szónoklattal felérő verset a költő előadásában, hogy „refrainjét a sokaság utánadörgé fölemelt ujjakkal”.³ Kinyomtatott példányát mint a szabad sajtó győzelmét szétkapkodta a Múzeumkertet betöltő lelkes közönség. Még aznap, 15-én a Nemzeti Színház Bánk bán előadása közben újból elhangzott a kiváló színész, Egressy Gábor ajkáról, ki oly felejthetetlenül alakította Petur szerepét a darabban. A színház énekkara is csatlakozott Egressy Gábor szavalatához, elénekelve a 6 évvel fiatalabb öccse, Egressy Béni és Szerdahelyi József által aznap megzenésített szöveget Erkel Ferenc-hangszerelte zenekari kísérettel. Egressy Béniben, a Szózat megzenésítőjében így a Nemzeti dal első dallamosítóját tisztelhetjük. Egressy darabja a zeneszerzők közt is felkeltette a figyelmet a halhatatlan vers iránt, s még ugyanabban az évben hét új kompozíció keletkezett soraira. Alábbi tanulmányunkban nemcsak a nyolc számot hasonlítjuk össze, melyből héttel foglalkozott már Isoz Kálmán is, a megzenésített Petőfi-versek kiváló kutatója,⁴ hanem figyelemmel kísérjük a patinás vers további útját máig is zeneirodalomunkban.

Talán nem is lényeges külön hangsúlyoznunk, mennyire hozzátartozik a verselemzéshez a költemény utóéletének kitapintása a hozzá kapcsolódó melódiák feltárásával. „A verselemzés lassan-lassan önálló diszciplínává lesz irodalmunkban... Szakfolyóirataink ha nem is özönnel, de figyelemre méltó arányban közölnek interpretációkat.”⁵ Ehhez valósággal hozzájárul a zenésítés felmérése. Főleg akkor, ha oly tömegű dallamáradat csatlakozik egy vershez, mint a Nemzeti dalhoz. A komponista a szövegben bujkáló-szunnyadó

¹ Horváth János: Petőfi Sándor, Bp. 1922. Pallas k. 454. l.

² Balassa László: A százéves Nemzeti dal, Köznevelés IV. (1948) 6. sz. márc. 15. 104. l.

³ A Társalkodó 1848. márc. 17-i híradását idézi Szabolcsi Miklós Költészet és korszerűség c. könyvében, Bp. 1959. Magvető k. 129. l.

⁴ Isoz Kálmán: A megzenésített Nemzeti dal, Zenei Szemle 1948. 5. sz. 249—51. l.

⁵ Barta János: Vajda János: Nadas tavon, Studia Litteraria, Debrecen, VIII. (1970) 44. l.

dallamcsírára rezonál; igaz ugyan, valamennyi komponista mást hall ki a szavak titkos zengéséből. Mindegyik zene azonban többé-kevésbé hozzánő, hozzátartozik az interpretációhoz, a szövegexegézishez.

Mi kelti e vers mámoros hangulatát, szónoki hevét? Változatos verselése elvitázhatatlanul hozzájárul hatásához, mely nem csökkent az azóta eltelt ötvenéves évszázad alatt sem. Megszoktuk, hogy egy versszakban csupán egyféle versmérték uralkodik, s e költeményben a refrén — teljes joggal — megbontja az egységet. Az addigi 8-as sorok 11-es refrénnel bővülnek, s ez a mozzanat bizonyos fokú szónokias hangsúlyt is kölcsönöz a poémának. Nem ez az egyetlen Petőfi-költemény, mely 11-es sorokban hullámszik. *A legelső szabad tavasz virágozik, Van-e mostan olyan legény, aki fél* stb. is a refrénnel egyező szótagszámú. Szinte azt mondhatnók, hogy a tizenegyesünk lett „48 forradalmi verse” Gáldi szerint.⁶

Az 1848-as évi megzenésítésekből Egressy Béninek, családi nevén Galambos Benjáminnak, a Szózat megzenésítőjének kóruszáma terjedt el leginkább, s ezt az újabb dalgyűjtemények is szívesen közlik. Egressyt ösztönös, jó érzelme átszűrte a buktatókon, s darabja ma is énekelhető. Első két sorának dallama azáltal válik öt-öt üteművé, hogy megnyújtja a *soha* szó második szótagját. A refrén sorai nála kétszer négyüteműek. Érdeemes megemlítenünk, hogy ugyanez Káldy Gyula férfikari átíratában indokolatlanul változik. Meggyorsul a refrén első sora, s így ez háromütemű lesz. Hitelesnek lehet elfogadnunk a Langer Viktornak 1898-ban publikált 100 Petőfi-dalt tartalmazó dalalbumában közölt változatot, hol a refrén 4-ütemes sorokra tagolódik. Egyébként az utóbbi szerint közli a Magyar Kórus *48-as dalok* c. kiadványa is, mely a nagy idők centenáriuma jelenti meg. Egressy melódiája jól elterjedt, s számos ismételt közlését találjuk sokfelé, iskolai énekeskönyvekben is. A *Főti dal* révén országos népszerűsége szert tett Thern Károly Nemzeti dala azonban nem terjedt el. Sok benne a „hajlítás”. első ütemében éppúgy, mint az utolsóelőtti-ben két hang is jut egyazon szótagra. Isoz szerint „szerzője feltűnően ügyel arra, hogy az esküzáradékban jó legyen a magyar prozódia”,⁷ Isoz dicséretét azonban túlzottnak mondhatjuk, mert az említett soroknak sem hibátlan a prozódija. Az „Esküszünk, hogy” szavakat pl. choriambus ritmizálással adja, mely elmerevíti a tagolást, s darabja végén a „nem leszünk” szavak minden szótagjára egy negyedértékű hang jut, a két elsőre hangátkötéssel. Bartay Endre, ki 1843—44-ben a Nemzeti Színház igazgatója volt, pozsonyi kiadványában — amelyben Petőfynek íratta ki költőnk nevét — éppúgy teletűzdelte dallamát choriambusokkal, mint Thern Károly. Egyébként prozódiai hibáira rámutatott Isoz is említett cikkében. Szerinte „az esküzáradék ritmizálásában ő törődött legkevesebbet a prozódiával”.⁸ Feldinger Frigyes temesvári szerző

⁶ Gáldi László: Ismertük meg a versformákat, Bp. 1961. Gondolat k. 39. l.

⁷ Isoz i. m. 250. l.

⁸ Uo.

darabjának első két sora Egressyéhez hasonlóan 5-5 ütemű. A szerző közlése szerint ez is előadásra került 1848. április végén a Nemzeti Színházban ének-és zenekarral, de vezérkönyve hiányzik,⁹ csupán a szerző kiadásában megjelent zongorakiséretes temesvári példányáról tudunk. A szerző 1861-től Földényi néven szerepel.

Till Ferdinánd nemcsak zongorakiséretes énekhangra dolgozta fel a szöveget, mint Thern, Bartay, hanem férfikarra is, C-dúrba transzponálva, hogy a kezdő dalárdáknak a betanulást megkönnyítse. Férfikari faktúrája primitív. Minden ok nélkül kétízben is a basszus szólam a tenor fölé kerül, így rossz kvartszext-hangzat keletkezik.

Az 1810-ben Magyarországra költöző, bécsi születésű Ruzitska Györgytől igazán nem kívánhatjuk meg a helyes, magyar ritmizálást, hiszen a még idős korában, 1856-ban lejegyzett önéletrajza is németül van írva. Német anyanyelvű zeneoktatók a 19. században, sőt később is nemcsak a vidéket, hanem a fővárost is elárasztották. Pl. Koessler János 1882—1908 között tanított orgonát és zeneszerzést a Zeneakadémián, majd 1920—25 között a zeneszerzés művészképző tanfolyamát vezette, bár egy szót sem értett magyarul. Az említett Ruzitska ének-zenekari „Talpra magyar”-ja nyomtatásban nem jelent meg, a kéziratot az OSZK zeneműtára őrzi. Ez nemcsak szólamokban található meg ott, mint jelezte Lavotta Rezső, a zeneműtár egykori vezetője a zenei kéziratok címjegyzékében,¹⁰ hanem vezérkönyv is csatlakozik a szólamokhoz. Ez biztosan a szerző írása, mert fedőlapján az osztrák származású Ruzitska Petőfy Károlyként tünteti fel, tintával írva, a szövegíró. Petőfi nevének átjavítása ceruzával történt, s más kézírású.

Az 1848-as kompozíciókat zárva foglalkozunk még a külföldre szakadt, de végül 1884-ben, Budapesten elhunyt cigányzenész, Kálozdy János megzenésítésével, melyet Tillhez hasonlóan feldolgozott férfinégyesre is, s kiadta a Pesti Divatlap 1848. április 22-i száma mellékleteként. (Az említett lapba egy ideig Petőfi is szívesen dolgozott, s csaknem egy évig, 1845. március 31-ig ott a segédszerkesztő tisztjét is ellátta.) Kálozdyt tanultsága, avagy helyes ösztöne jól vezette, dallama a 48-as idők jobb feldolgozásai közé tartozik. Meglátszik, hogy tanult a bécsi konzervatóriumban is. Kottája megvolt Petőfiék birtokában. Miután 1849. január 5-én megszállta a fővárost az osztrák hadsereg, elkobozták, a szabadságharcban részt vett hősök javait. Február 16-án házkutatást tartottak Petőfi utolsó pesti lakásán, a Zöldkert utca 481. sz. házában. A készített leltár tanúsága szerint a költő és Szendrey Júlia zeneszeretők voltak, hiszen több, mint 200 dal, operarészlet, tánczeneszám maradt lakásukban. Kálozdy Jánosnak a Nemzeti dalra alkalmazott szerzeményét a leltárkészítő „a közcsendre nézve veszélyes”-nek találta, ezért a véglegesen elkobzott

⁹ Major Ervin: *Fejezetek a magyar zene történetéből*, Bp. 1967. Zeneműkiadó, 215—6. 1.

¹⁰ Lavotta Rezső: *Zenei kéziratok II. köt. Kéziratok hangjegyek*, Bp. 1940. OSzK 168. 1.

zeneművek közé sorolta — állapította meg Krizsán László, foglalkozván Petőfi zeneműtárával.¹¹ Ismét foglalkozván ezzel a témával, Gerő József az egész kottatárat — helyesen — Szendrey Júliának tüntette fel.¹² Petőfi első pesti lakásán (Dohány utca 7.), ahova a költő 1847. november 4-én költözött be, aligha lehetett kottatár. Jókaival társbérletben lakott ott, s a nagy regényíró visszaemlékezése szerint „nem volt a házban sem zongora, se virág, még egy énekes madár sem.”¹³ Pedig Jókai részletezte Petőfiék életkörülményeit, dicsérte könyvtárát, s még arról is beszámolt, hogy honnan hordatták az ebédet, de — hallgatott a zeneművekről.

Tehát csak arról lehet szó, hogy a kották Szendrey Júliáé lehettek, ki később Petőfi újabb lakására szállíttatta őket. Egyébként Krizsán és Gerő azonos tárgyú publikációjukban mindketten megállapították, hogy Petőfi javai árverésre is kerültek, Krizsán szerint 1850. január 31-én. „A zeneművek közül az árverésen egyetlen darabot sem vásároltak meg. 1851. május 31-én a forradalmiaknak minősített darabok kivételével a zeneműtár teljes anyagát visszaadták Szendrey Júliának” — mondja Krizsán.¹⁴ Gerő közlése: „Elrendelték, hogy az árverésen befolyt összeget fizessék ki, s a még el nem adott bútorokat, könyveket, kottákat adják vissza” (Petőfinének).¹⁵ De a Kálozdy-féle „Talpra magyar” kottája nem került vissza jogos tulajdonába, mert az, akárcsak Szénffy Gusztáv Rab hazának fia és a La Marseillaise elkobzásra jutott mint forradalmi tartalmú zenedarab.

Kálozdy János dala népszerű lehetett korában, mert megtaláljuk Karsa Endre megyei főügyésznek ugyanerre a szövegre alkalmazott nótájával együtt a Finkei József-féle 1844—51 között lejegyzett 1879. sz. sárospataki melodiáriumban. Karsa kottáját nem említette meg Isoz Kálmán az 1848-ból datálható „Talpra magyar” megzenésítéseket tartalmazó érdemleges cikkében. Tudunk róla, hogy az nyomtatásban megjelent még 48-ban, de megjelenési helye ismeretlen. Karsa melódiájának magyar jellegét csökkentti az eskü záradéka, ahol az utolsó szótag nemcsak meghosszabbítást nyert, hanem a hangmagasság tercet is emelkedett felfelé, akárcsak az operaáriákban. „Ez a kérdés” textusra pedig kromatika került, mely nem magyar zenei sajátág.

Az említett nyolc mű a lázasan izzó légkörben, forradalmi hangulatban keletkezett. Ágaskodó, felfelétörő melódiái mind a nemzeti küzdelmet, élet-

¹¹ Krizsán László: Petőfi zeneműtára, Muzsika IX. (1966) 3. sz. 20. l.

¹² Gerő József: Petőfi javainak lefoglalása... Magyar Zene XIII. (1972) 3. sz. 281—7. l. L. még ugyanő: Petőfi javainak lefoglalása és elárverezése, ItK 1933. 126. sk.

¹³ Jókai Mór visszaemlékezése, Koszorú VIII. (1882) 398. l. Közli Hatvány Lajos: Így élt Petőfi. Második jav. kiadás II. köt. Bp. 1967. Akadémiai k. 226. l. Ugyanő a 351. lapon Madarász Józsefet idézi, aki Petőfiéket meglátogatva kissé bizonytalanul úgy emlékszik, hogy a nagyobbik szobában zongora volt, — s a hozzáfűzött jegyzetben Jókai megbízhatatlanságát bizonygatja. Kérdés: ki emlékszik jobban: a lakótárs-e vagy az egyszeri látogató — évtizedek múlva?

¹⁴ Krizsán i. m. 20. l.

¹⁵ Gerő i. m. 287. l.

halálharcot sejtetik. A csakhamar beköszöntő Bach-korszakban a cenzúra elfojtott minden hazafias szellemű megnyilatkozást, és legfeljebb allegorikus versekben, s azok zenéjében csillámlott fel a nemzeti öntudat. A történelem dícső napjaira való visszaemlékezés egyre gyakoribb lett, s aki olvasni tudott a sorok mögött, átérezte, mit jelképez a történelemre visszatekintő idézet. De idővel elmúlt ez a kietlen kor is, elérkezett a kiegyezés ideje. Ekkor viszont már meglazult a vers és a közhangulat közötti kapcsolat. A 67-es időkből, s még az utána következő két évtizedben az uralkodóház iránti lojalitás erősödött. Jellemző erre Liszt híres *Királydala*, melyet a mester az Operaház 1884. szeptember 27-i megnyitására komponált. Előadásra azonban nem kerülhetett, a ben ne felcsendülő *Hej Rákóczi, Bercsényi* patinás nótája miatt.¹⁶

A századforduló felé azonban változott a korhangulat. A közelgő milleniumi ünnepség is hozzájárult a változáshoz. A kiegyezés körüli harcok és válságok megint időszerűvé tették a függetlenségi gondolatot, s a Nemzeti dal szövege ismét foglalkoztatja komponistáinkat. Ha nem is a kor legismertebb zeneszerzői, mint Erkel Ferenc fiai, Mihalovich Ödön, Szabados Béla, Beliczay Gyula foglalkoznak zenei bekeretezésével, az érdeklődés felgyül iránta, s 1896-tól kezdve ismét közkedvelt lesz ez a 48-as textus. 1896-ban két szerző is, a világhírű hegedűművész, pedagógus, Hubay Jenő, valamint Szotyori Nagy Károly dolgozták fel a 48 éves verset.

Hubay nyolc operájával s csillogó hegedűdarabjaival a legnépszerűbb zeneszerzők közé tartozott. Vegyeskari darabjában végig megzenésítette a versnek mind a hat strófáját. Triós formájú kompozíciójában a 2. versszak zenéje ismétlődik a 3., majd 5. szakaszban. Szotyori Nagy Károly melódiája choriambusai ellenére is idegenszerű. A refrénben egyhangon recitálja az „esküszünk” szót, ami melodramatikus hatású. Prozódiája nem kielégítő, a „kérdés” szó második szótagján kis szext hangközzel felkúszik a dallam, így kihangsúlyozódik a második szótag. Szotyori Nagy darabja a legkülönbözőbb kórusletétben, gyermek-férfi-vegyeskari átiratban is hozzáférhető, viszont lényegesen gyengébb Hubay művénél, mely korábban haladást jelentett.

Csanády Virgil mint műkedvelő szívesen dolgozott fel Kisfaludy Sándor- és Petőfi-költeményeket is, s a Nemzeti dalt saját kiadásában jelentette meg 1898-ban férfikarra zongorakísérettel. A költő megszentelt szövege jól simul énekéhez, s örvendetes a megoldása: a szavak végén nem emelkedik nála a hangmagasság, hanem a magyar zene természetének megfelelően lefelé zárul dallamíve.

Langer Viktor, ki sokat komponált Tisza Aladár és Ögyek álnéven is, nagy érdemet szerzett a Petőfi-kultusz terjesztése terén: kiadott egy 100 dalt

¹⁶ Prahács Margit: Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek a Zeneművészeti Főiskola levéltárában, Zenetudományi Tanulmányok (szerk. Szabolcsi B. és Bartha D.) Bp. 1955. Akadémiai k. 204. l.

tartalmazó Petőfi-albumot 1898-ban, a 48-as idők félszázados évfordulójára. A patinás versre szerzett gyermekkora könnyen megtanulható.

A teljesség kedvéért érdemes még néhány századeleji megzenésítéssel foglalkoznunk, bár lényeges haladást egyik sem jelent, mert a Petőfi-szöveget nekik sem sikerül a vershez méltó zenei kerettel ellátni. Szögedi Endre 1902-es gyermekkarának énekhangvezetése nem logikus és nem praktikus, mert a refrénre decim távolságot befut a szoprán szólam. Am prozódiai megoldása meglepően kedvező. Láng János az 1903-as iskolai énekeskönyvében ismét közli Szotyori Nagy Károly már tárgyalt énekét, valamint egyik ismeretlen szerző melódiáját, mely az 1914-es új kiadásban is felbukkan. Magától értetődően Láng saját feldolgozásában is publikálja a 48-as szöveget, mely hármashangzat felbontással kezdődik, és gyengébb, mint az ismeretlen szerző darabja.

Bordeaux Géza, ki Arany-verset is dallamosított, a kecskeméti főreáliskola 1904-es hazafias ünnepségére szánta hajlításokban bővelkedő férfikarát, melynek esküszövegét az egynevű dúrban dolgozta fel. Frazeológiája verbunkoszerű. A refrénben a „tovább” szó második szótagját erősen kiemelte a legmagasabb hang kitartásával, s ez árnyoldala darabjának. Kapi Gyula az 1904-es férfikarában több szakaszt megzenésített, de kevés változatossággal.

1905 után új fordulathoz érkezett el a magyar zene. Kodály 1905-ös mátyusföldi gyűjtését nyomon követte Bartóknak Békés, Hajdú, Csanád megyei tervszerű „bekakarító” munkája 1906-ban. Felszínre kerültek az eldugott falvakban rejtőző igazi, tősgyökeres falusi énekek tömegei, melyekből az új komponisták alaposan leszűrhetik a szöveg és dallam összecsendülésének fontos törvényszerűségeit. Csakhogy a hagyományos, idegen inspirációjú Liedertafel-szellemiség köde nehezen oszlott, s a német férfikari irodalom légköre, sablonos kórustechnikája még sokáig bénította a magyar énekkari kultúra kifejlődését. Sajnos, az 1910 utáni megzenésítések sem jelentenek úttörő jelentőségű értékeket, sok retrográd elemmel találkozunk ezekben is. Lényeges haladást nem mutatnak fel a múlt századvégi felfogással szemben. Igaz, Kodály dalai ekkor még nem terjedtek el.

Szöllősy Attila férfikara a jobb művek közé sorolható. A vers páros ütemeit mindig visszhangszerűen ismétli („Hív a haza, most vagy soha”). A refrénben háromszor is felidézi az „esküszünk” szót, melyet Petőfi csupán megkettőzött — a hatás fokozására, akárcsak Szügyi József a férfikarában. Szignál-szerűen indul darabja, hasonlatosan Telmannéhoz. Telmann a dallamívébe szívesen becsúsztat bővített másodlépést a 3—4 fok közé, abban a hiszemben, hogy ezzel magyarosabbá teszi kompozícióját. Érdeme, hogy két versszakot is megzenésített. A másodikat a szubdomináns Esz-dúr hangnemben hozta, s az esküzáradékban ismételte az első versszak muzsikája végét Da Caposzerűen.

Tiboldi (Telmann) József hibái — melyek akadnak bőségesen — súlyosabb mértékben esnek a mérlegbe, mint az előző szerzőké. Ugyanis az ő dala 1928-

ban jelent meg, amikor már bőségesen álltak előtte mintapéldák, melyek megoldásából okulhatott volna. Dallammenete általában felbontott hármashangzatból alakult, mely németes jellegű. Egyébként Tiboldi harmóniakezelési hibáival — más kiadványával kapcsolatban — foglalkozott egy ízben az Énekszó című folyóirat.¹⁷

Prozódiai és más szempontból is legjobb Hazslinszky Gusztáv gyermekkara. A szerző tanult zeneszerzést a Zeneakadémián Nikolitsnál, s ez meglátszik szolidan kidolgozott kis szerzeményén. Nála nem „ugranak” ki a szavak második szótagjai. Ő is teletűzdelté ugyan darabját choriambusokkal, de ez érthető, hisz Ábrányi Kornélnál is tanult, kinek felfogása szerint „a magyar nemzeti dalokban — uralkodó zeneláb a lengedező, mely legtöbb dalunkban, s leggyakrabban fordul elő.”¹⁸ (A choriambus szót Fogarasi János magyarártotta „lengedező”-re, s tőle vette át Arany János, majd. id. Ábrányi Kornél.)

Boldis Ignác darabja Veszprémben jelent meg. Szlovák jellegű terciváltással kezdődik gyermekkara, majd ereszkedő dallamívvvel folytatódik. Az esküszöveg záradéka végén azonban nála is felfelé tör a dallam menete. Megemlíthető még Buchner Antal férfikara is 1923-ból; szerzője Koessler Jánosnál végezte a zeneszerzési szakot.

Külön megemlékezést igényel Kuti Sándor darabja, mely nagy hatással került előadásra a budapesti Vigadó nagytermében 1942 márciusában, az 1936 őszén alakult Vándor-kórus előadásában.¹⁹

Kodály utolsó Petőfi-zenéje, 74 éves korából való háromszólamú férfikara betetőzi a „Talpra magyar” megzenésítések gazdag sorát. Unisono indul, mint a legtöbb Kodály-kórusmű. Az elején — talán idézve a múlt századi hagyományt — ő is alkalmaz néhány choriambikus lejtésű metrumot. Harmóniakezelése romantikus ihletettséggű. Többször mutatkozik benne tercelációjú akkordváltás, így az esküzáradék első üteme (É-dúr és C-dúr kapcsolata) s az 5. versszak 2. sora zenéjében (Asz-dúr—C-dúr reláció). Kis imitációkkal hatásosan kiemeli a 4. versszak 4. sorát: „Ide veled, régi kardom!” Itt valósággal hangfestő jellegű a zene. A refrén muzsikája mindig ismétlődik, de mindig másként, kodályi szóhasználattal: proteuszi változással tér vissza minden versszak végén a rondószerű téma ritornellszerűen. Magas hőfokon izzóan jelenik meg újra a vers első két sora a darab befejezése előtt, idézve diadalmas erővel a kezdő tematikát. A mű méltatója helyesen állapította meg benne a szerzőnek a férfikari hangzás feletti tökéletes uralmát, de abban nincs igaza, hogy „a szólamvezetés mesteri volta lehetővé teszi a legbonyolultabb harmóniak intonálását is.”²⁰ Mert Kodály műve mind harmóniai kapcsolatok dolgában, mind a lineáris szólamvezetés szempontjából világosan áttetsző, egyszerű-

¹⁷ M. Fodor Anna: Tiboldi J.: Háromszólamú kurucdalok, Énekszó IX. (1942) 6. sz. (54) 940. l.

¹⁸ Ábrányi Kornél: A magyar dal és zene sajátságai, Bp. 1877. 37. l.

¹⁹ Krizsán László: Emlékezés Vándor Sándorra, Muzsika III. (1960) 9. sz. 31. l.

²⁰ Tardos Béla: Új Kodály-kórus, Új Zenei Szemle VII. (1956) 7—8. sz. 7. l.

ségre törekszik, s jól értelmezhető a romantikus összhangzattan szabályai szerint. Darabja néhány polifonikus részletétől eltekintve, a dallamos szólamokkal telített homofon stílus körébe tartozik. Versszakonként más, változó a kompozíció, melynek érzelmi feszítőereje fokozatosan emelkedő. Ez a mű jelzi a vers zenei bekeretezéseinek történetében az ízlésváltozás korát. Oly elismerést keltett széles körben, hogy azóta sem kísérelte meg senki újabb feldolgozását. Petőfi poémájának Kodály kompozíciójával alkotott ötvözete úgy látszik, hosszú időre érvényes s mintapéldája a költészet és a zene közötti egyensúly, helyes arány megteremtésének, a szó és a dallam egysége szempontjából.

A múlt századi s századeleji szerzők legtöbbet vétettek a helyes prozódia szabályai ellen. Még nem ismerték kellően a magyar melódiavezetés igényeit, s annyira el voltak bűvölve az olasz operaáriák s német műdalok világától, hogy ezek jellegzetességeit lelkiismeretfurdalás, kétkedés nélkül átplántálták a honi talajba, a Nemzeti dal meloszába. Még nem tudták, hogy az igazi magyar dallam lefelé hajló, s nem felfelé törő, szemben a nyugati muzsika melódia-jellegével. „Szekundot, tercet, kvartot ereszkedő flexák, és climacusok simulnak legjobban a magyar szavakhoz. . . A versben emelkedő jambikus fekvésű szavak a dallamban magyar ritmusúra cserélődnek.”²¹ Régi zeneszerzőink még nem ismerték fel annak rendkívüli fontosságát, hogy nemcsak hangsúllyal, hosszabb időmértékkel, hanem a dallamív hirtelen emelkedésével is önkéntelenül kiemelődik egy-egy szótag. Ha egy hanggal emelkedik a melódia, még nem feltűnő, de a kvart, kvint stb. ugrás már észrevehető hangsúlyt kölcsönöz a középső vagy utolsó szótagnak, mely ezáltal prozódiai szempontból magyartalan lesz. Így keletkezett Bartaynál szabaDok, Ruzitskánál isteNére, Feldingernél raBok, esKüszünk, Telmann-Tiboldnál raBok, kérDés, Szügyinél váLasszatok, Szöllősynél toVább, az ismeretlen nevű szerzőnél esküSzünk, Bordeaux-nál raBok, szabaDok, válasszaTok. (A megzenésítés következtében kiemelést nyert szótagokat nagy kezdőbetűvel jeleztük.) A magyar nyelv efféle kerékketörésén nem botránkozott meg az egykori kritika s közízlés, ma már azonban kikerüljük az ilyen hibákat. Emiatt a régi feldolgozások csak átírással, átalakítással énekelhelők el. Szólamvezetésük, harmóniakezelésük sokszor kifogásolható, legtöbbször sablonos.

Nem vezet eredményre a choriambusok halmozása sem. A legtöbb zeneszerző az első négy sor dallamát csaknem végig ily módon lejtette, mert a múlt századi zeneteoretikusok, élükön Ábrányi Kornéllal, Káldy Gyulával, Bartalus Istvánnal, nemzeti zenénk fő jellegzetességének tekintették a trocheus és jambus összetételét, a choriambust. Bár elméletük ma már túlhaladott álláspont, de azért Kodálynál is akad choriambus. Ha a versmérték kívánja, a zenében is

²¹ Bárdos Lajos: Kodály: A magyarokhoz c. kánonjának prozodiája, Új Zenei Szemle IV. (1953) 1. sz. 13. l.

alkalmazható. Csak akkor helytelen a halmozása, ha ez nem azonosul a vers lebegésével.

Megemlítésre érdemes, hogy a Nemzeti dal szövegét a legtöbb zeneszerző strofikusan dallamosította, s az első szakaszra illesztette a többi öt strófa melódiáját. Pedig ez lélektanilag sem helyes, a költemény változó élményalapja fokozódó vitalitású muzsikát igényel. Mindössze Telmann-Tiboldi dolgozott fel két-két versszakot, Kapi sok variálással hármat, végül Hubay ismétlésekkel mind a hat strófát megzenésítette. Kodály átkomponált feldolgozása példa-mutató.

A Nemzeti dal régi megzenésítéseinek feltűnő mozzanata: a refrén első sorát skálaszerűen feltörő dallamvonallal dekorálják. Ez mutatkozik Thern, Karsa, Hazslinszky, Szögedi darabjában. Bordeaux-nál pedig az esküszöveg-záradék második sorára került az emelkedő, a zenei kapaszkodó. Összesen 7 zongorakíséretes műdalt, 10 gyermek-, 14 férfi- és 4 vegyeskari kompozíciót tarthatunk számon Petőfi megszentelt igéire. Ez a summázás azonban nem jelent 35 művet, mert jónéhány szerzőnek, így Hubaynak, Szotyori Nagy Károlynak a darabja többféle kórusátíratban ismeretes. Till Ferdinánd maga is kiadta számát énekhangra zongorakíséréssel is, és külön férfikari letétben is. Összesen 26 szerző buzgólkodott a patinás vers zenei bekeretezésén, s ez az eredmény nem kicsinylendő, párját ritkítja a világirodalomban, még ha nagyobb méretű szimfónia, kantáta nem is keletkezett a vers soraira. A 26 szerző megzenésítéseinek bibliográfiáját nyugodtan mellőzhetjük, miután ezeket publikálta már Isoz Kálmán 1930-ban,²² s kiegészítésüket közreadta e sorok írója.

²² Isoz Kálmán: *Petőfi műveinek zenei bibliográfiája*, *Muzsika* II. (1930) 3. sz. 99—125. 1.

POÈMES DE PETŐFI MIS EN MUSIQUE

I. Parmi tous les poètes lyriques hongrois, Petőfi est, certes, celui dont l'oeuvre appelait l'écho musical le plus intense. Nos musicologues ont déjà réuni et analysé les compositions sur les poèmes de Petőfi à partir de 1846 jusqu' à 1948. L'auteur de cet article ne fait que continuer ce travail, le complétant jusqu'à l'anniversaire actuel de Petőfi. Parallèlement à l'essor général de notre vie musicale, la mise en musique des poèmes de Petőfi dépasse largement, au cours de ce quart de siècle, les époques précédentes, et l'emporte nettement sur les essais amateurs du dernier siècle. C'est bien ce quart de siècle où une nouvelle génération de compositeurs arrive à son épanouissement, d'une part les disciples personnels de Bartók et de Kodály, d'autre part les tout jeunes qui les ont rejoints. Dans ces nouvelles compositions, on constate de très diverses modes d'expression et de style. Les ouvrages qui ont été créés à cette époque sur des textes de Petőfi sont les suivants: 17 ouvrages pour chœur mixte, 10 autres pour chœur d'homme, 16 biciniums, triciniums et d'autres pour voix égales, 40 chants avec accompagnement de piano, un autre avec orchestre, un oratorio, une cantate, un ballet et un projet d'opéra. L'usage que les compositeurs font du texte est de bon goût, ils ont eu soin à ce que les vers et la musique soient en accord.

II. Le 15 mars 1848 Petőfi a récité lui-même son Chant national, l'alarme de la guerre d'indépendance devant la foule révoltée. Le poème a été mis en musique dans l'atmosphère ardente de ce jour même (Egressy—Szerdahelyi) et le soir on l'a déjà chanté dans le Théâtre National. La survivance musicale de ce poème est non moins digne à son importance poétique et politique: à cette même année 1848, il compte 8 harmonisations, y compris celle d'Egressy. Après un long silence, c'est l'esprit d'indépendance renaissant au tournant du siècle qui, de nouveau, attire l'attention des compositeurs au poème de Petőfi. Nous comptons jusqu'à nos jours 26 musiciens qui ont travaillé pour la mise en musique de cet illustre texte; il y en a parmi eux beaucoup d'amateurs, mais nos meilleurs compositeurs ont aussi participé à ce travail. Soulignons d'entre toutes ces compositions celle de Zoltán Kodály, pour coeur d'homme à trois parties.

Pálfy G. István

A TEMPEFŐI DRAMATURGIÁJA

Csokonai drámaírói tehetségét két, egymástól csaknem minden tekintetben különböző típusú dráma, a Tempefői és a Karnyóné bizonyítja. Az egyik egymásba fonódó dramaturgiai és gondolati logikájával, a másik eleven színyszerűségével döbrent rá arra, hogy Csokonai milyen jól ismerte kora drámairodalmát, az európai és a magyar hagyományokat, valamint a színpadi megjelenítés törvényszerűségeit. A dramaturgiai elemzés ugyan sok hibát, elnagyoltságot talál a két legjobban sikerült darabban is, de ezeket a hibákat csak a majdnem tökéletes drámai szerkesztés, feszültséget teremtő időkezelés és a kiváló színpadi térismeret summázása után veheti észre.

*

A Tempefői a húszéves korára országos hírűvé vált ifjú költő tollán született, s benne addigi költészetének két legjelentősebb ágát, a politikai és a szerelmi lírát oldotta egységbe. Korábbi drámai próbálkozásai fordítások voltak, melyek közül a Terentiusból átdolgozott, máig lappangó Patvarszky látszik leginkább közelínek a Tempefőihez.

Az igazi elődöket azonban nem is a drámai próbálkozások között fedezhetjük fel. Sokkal inkább rokonok a Tempefői világával a lírai és epikai remek, melyek mögött ugyanaz a világnézet adja a művek tartalmi hitelét, mint az első drámában. Már a *Bagoly és a Kócsag* vitája tartalmaz konfliktusos elemeket és csak dramaturgiai szempontból értékelhető helyzeteket. Ilyenek például, hogy a beszélgetők nem értik egymást, a Bagoly nem érti a Kócsagot, a Kócsag viszont nem érti az embereket. A szereplők között egy ifjú személyében ott találjuk magát Tempefőit is, aki itt éppúgy monologizál, mint majd később a drámában, s van még egy következetes hasonlóság: a mű logikája *A Bagoly és a Kócsag*ban is megtörik a befejezésben, s így indokolatlan idillbe fordul a történet.

Mindenképpen a fiatalkori epikai remek (ld. a Tempefőihez hasonlóan befejezetlenül maradt „*A csókok*”-at is) a dráma igazi elődei, hiszen bennük fogalmazódik meg először a való lét és egy ideálisan elképzelt világ konfliktusa.

A Tempefőiben ezt a kettősséget Szauder József a következőképpen látja: „... játszani vágyó ország öli el a felvilágosult és érzékeny poéta reményeit, aki egyebet sem kért tőle, mint hogy szép, komoly fiaként engedje őt játszani.

A darab eredetisége éppen ebben áll, a szórakoztatás, és a gyönyörködtetés kétféle módjának, formájának összeütköztetésében... Ezért az eladósodott Tempefői fizetni nem tudása és szorongattatása csak alárendelt, főleg a cselekmény mozgatásához szükséges motívum (dramaturgiailag azonban éppen ezért ennek a motívumnak vizsgálása lesz az érdekes. P. I.), az igazi drámát, a feszültséget a kétféle költészetfölfogás kibékíthetetlensége fejleszti.”¹

Aligha lehet Szauder Józsefnél tömörebben megfogalmazni a Tempefői konfliktusát. Szóhasználata ugyan megtévesztő, hiszen kétféle *játék*felfogás, *költészet*eszmény összeütközéséről beszél, de ez nála nem csupán a szavak eredeti, hanem egy jóval tágabb értelmét jelenti. A *játék*ban — mint elemzéséből kiderül — a társadalmi magatartások lelepleződése a fontos, tehát az a körkép, amelyet Csokonai kora Magyarországról a kultúra, a műveltség felől közelítve fest.

A Tempefői fő problémája már a címben előtűnik, jelezvén, hogy minden egyéb másodlagos a drámában, egyedül ez fontos: „a poéta és a poézis sorsa egy országban, ahol a poétával és munkájával szemben gróf, báró és kanász egymásra találnak, egységesek a közönyben és érzéketlenségben”.²

Miként a felvilágosodás korában minden dráma, a Tempefői is leplezetlenül irányzatos. Csokonai éppúgy szószéknek tekinti a színpadot, mint európai kortársai bármelyike.

A különbség csak annyi, hogy nála a lírikus egy pillanatra sem engedi el a drámaíró kezét, s ez nem válik a mű előnyére. A megformálásban ugyanis rendkívül sok a lírai elem és a lírai indulat, ez utóbbi pedig nem azonos a drámai szenvedéllyel. A poétai indulat Csokonai e témában írott verseiből sajnos majdnem érintetlenül mentődött át a Tempefőibe. A *Búcsú a Magyar Múzsáktól* talán a legjobb példa:

... Szeret, azt megvallom, szeret szívem kénye,
De nem vágyok lenni az ország szegénye...
Mít ér az embernek, ha van is reménye,
S azomba' üressel tele az erszénye?...

... Kimegy ám a főből minden cadentia,
Ha üres erszénnyel ír az ember fia,
S ha még azt sem kérdik, hogy van-e gázsia,
Csak szoruljon öszve a jó bagária.

¹ Szauder József: Tempefői satirikus körképe a játékos magyar világról. Az estve és Az álom c. kötetben, Bp. 1970. 202—203. l.

² Sinkó Ervin: Csokonai életműve. Novi Sad 1965. 85. l.

A Tempefőiben azonban több anyag sűrűsödik össze — a téma hasonlósága ellenére —, mint a *Búcsú a Magyar Múzsáktól*hoz kapcsolódó versek összességében, hiszen a költemények csupán a tarthatatlan helyzet lelki reakcióit vetítik ki, a dráma viszont az okokat is kutatja. Benne nemcsak Csokonai szubjektív véleménye fogalmazódik meg, hanem a Földitől, Kazinczytól, Fazekastól és másoktól hallott keservek egész áradata is, melyek valamelyes objektivitást adnak a lírai indulatnak. A szerző nem áll egyedül gondolataival. Minden magyar tudós és költő azt az ígát szenvedti, amelyet ő. Révai Miklós például nyelvészeti munkái fizetségeként ívenként hat forintot s minden kötetből ötven példányt kap. Ezért fakad ki sértett önérzettel: „magoknak pedig véres verejtékemmel, töllem elragadtatott édes sajátommal ezereket gyűjtenek. Hat forint jutalom csak fordításért is csekélység. Én originális munkát készítettem, nagy titkokat fedeztem le, hallatlan ritkaságokat hozok elő...”³ Révai kifakadása tulajdonképpen alaptalan, s a helyzet nem ismeréséről árulkodik. Nem volt Magyarországon egyetlen ember sem, aki tudományos munkák kiadásával vagyont szerzett volna. Briegeger, a Tempefői zsaroló német nyomdász e szempontból nagyon is tipikus alak. Révai példája azonban arra mégiscsak jó, hogy Csokonai valóságglátásának helyességét igazolja, s azt, hogy Tempefői-Csokonai nem állt egyedül kora Magyarorszáგában. Legfeljebb benne erősebb rezonanciahullámokat vertek a valóság tényei, melyeket — úgy látszik — mindenkinél jobban ismert, mint költő- és tudóstársaiban. Pontosan tudta tehát anyaga határait és sajátosságait, s ezekből a tényekből igyekezett kiválasztani a leginkább drámába illőket, mégpedig úgy, hogy azok a színpadon váljanak igazán robbanásképesse, teljessé, mert hiszen jól tudta azt is, hogy nem minden élettény drámai, csupán azok, amelyeket az emberi élet csomópontjainak nevezünk, amelyek valami újrakezdést, választást jeleznek.

Csokonai azonban azt is jól érezte, hogy nem elég a pusztá történet, azt úgy kell felépíteni, hogy ne csupán a tények legyenek megrendítőek. Önmagában vett drámaiság ugyanis nincs. A drámaiság a néző és a cselekvő hős kapcsolata, s közülük a néző az, aki a rejtőzködő drámaiságot észleli, érzékeli, rajta kívül tulajdonképpen nincs drámaiság.

Csokonai tisztában volt az alapvető dramaturgiai követelménnyel, hogy az aznap estére összeverődött közönségből már az expozíciónak egységes közösséget kell létrehoznia mégpedig úgy, hogy az expozíció „a kifejlő cselekmény egy része legyen”.⁴ A színpadon ez a varázslatos egységesítés sok tényező közös függvénye. Különös hatása van a szereplő megjelenésének, testtartásának, maszkiájának, jelmezének, a díszletnek, s annak a mozgásnak, melyet a szereplő a számára kijelölt térben végez. Még tovább gazdagodik a kép, ha

³ Idézi: Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. Bp. 1935. 152. l.

⁴ Goethe—Schiller *Über das Theater*, Berlin 1949. 382. l. Idézi: Székely György: *Színjáték-típusok dramaturgiája* c. könyvében, Bp. 1965. 65. l.

a hős meg is szólalhat rögtön az első pillanatban. Csokonai ezeket a lehetőségeket maximálisan kihasználja. Mindenre, amit eddig felsoroltunk, pontos utasítást ad.

Kettéválasztja az expozíciót. Először Rozáliát és Tempefőit mutatja be, tehát azokat a szereplőket, akiknek igazát bizonyítani akarja, s csak ezután vonultatja fel az ellentábort, a műveletlen magyar nemesség képviselőit. Ennél világosabban nem is tudná megjelölni az ellenfelek között húzódó harci vonalat. A két tábor bemutatása az egész első felvonást igénybe veszi, utána már csak Muzsai, Péter Köteles, Csikorgó, a hajdúk és a cselekmény tulajdonképpeni mozgatója Betrieger, a német nyomdász jelenik meg új szereplőként a színen. Tehát majdnem sikerül az expozícióban felvonultatott szereplőkkel megoldatni a drámai konfliktust. Egy hiba van csupán, hogy a cselekményt mozgató konfliktusról mit sem tudunk meg az első felvonásban.

A zsaroló Betrieger csak a másodikban jelenik majd meg. Ebből látszik, hogy Csokonait valóban az eszmei konfliktus érdekelte jobban, s nem a tör-ténésbeli. Igyekezete itt még nem a cselekménybonyolításra, hanem arra irányul, hogy a különböző magatartások bemutatásával vágyat ébresszen a jobb, a nemesebb iránt és nevétségessé tegye azokat a társadalmi szabályokat, amelyek ellen főhőse szólni próbál. Mindenekelőtt erkölcsileg kívánja alacsonyabb rendűnek feltüntetni a Tökkolopiak világát Tempefőiekével szemben.

Elsőként Rozáliát ismerjük meg, talán éppen azért, hogy a darab levegőjét már Tempefői megjelenése előtt magunkba szippanthassuk. Szükség is van erre, hiszen a „kis konya s fakó kalapban, rongyos kaputrokban, fejér leibliben, fótos nadrágban” színrelépő főhős a szándék ellenére komikus látszatot kelt-hetne a nézőben. Sinkó Ervin úgy tartja, hogy ez a jelmez csaknem csavargónak mutatja Tempefőit, aki ilyen bemutatkozás után a főurak szemében tökéletesen elveszítette volna — ha a dráma egyáltalán színre kerül — bírálatának jogos-ságát, sőt minden szava egyszerű sértegetésnek tűnt volna. Nehéz a kétszáz év előtti néző helyzetét elképzelni, az mindenesetre biztos, hogy napjainkra az idő még ilyen jelmezben is elfogadhatóvá tette Tempefői figuráját, hiszen az a világnézet, melynek alapján a szájába adott gondolatok megfogalmazódnak — bár tartalmilag részben elavult — ma is érvényes morális adalékokkal szol-gál, s ez az erkölcsi tisztaság segít hozzá, hogy aktuális gondolatokat vetít-sünk a két évszázados mondatok mögé.

Rozália alakjában is kellett lenni valaminek, ami az akkori nézőket gon-dolkodóba ejtette volna. Bár nem igazán élő teremtmény ez a Rozália, mégis egy izgatón merész gondolatot testesít meg, melyet saját szavainál jobban nemigen lehet jellemezni: „Nagyon megalacsonyítja dicső nemünket, mikor azt csak a testi mulatságoknak szentelt bálványoknak állítja. Hát azt a szép elmét, s az azt nemesítő finomabb érzékenységeket, mellyekkel valóban dicsekedhetünk, hiába adta volna-é a jól tevő természet?” Ugyanaz a gondolat ez, mely Vörösmartynál, Kemény Zsigmondnál is visszhangra talál, csak hogy

évtizedekkel később, már egy másik században. „Rozália... azt az esztétikai fogékonyságot képviseli, mely nélkül — s éppen ez Csokonai egyénien eredeti koncepciója a műveltségről — az ismeretek halmozása nem emeli ki az embert a barbárság állapotából.”⁵ Csokonai nagyon fontos gondolatokat akart láthatóvá tenni Rozália alakjában, s talán épp e gondolati igyekezet miatt nem tudta őt élővé varázsolni, noha nem mellékes dramaturgiai szerepet szánt neki.

S itt van tulajdonképpen a Tempefői pozitív jellemeinek hibája. Hiányzik belőlük a teljesség érzése, mégpedig azért, mert nem *egész embereknek*, hanem *emberi tulajdonságok* vázszerű modelljének készültek. Épp ezért jellemük vajmi kevésbé értékelhető tetteik kulcsaként, hiszen valamennyien csak azt az egyet tehetik, amit a néző vagy olvasó első mondatuk meghallgatása után vár tőlük. Stabil jellemek ilyen értelemben, semmiféle mozgásra nem képesek. Logikájuk tehát az egyszerűség logikája, nem pedig a sokfélesége.

Tempefői is ilyen hős. Az ő jelleme s ellenfeleic is az első pillanattól kezdve adottak, a szereplők elrendezését nem a főhős akcióba lépése okozza, annál is inkább, mert Tempefői tulajdonképpen nem cselekszik. Ha vétségét keressük, azt leginkább életmódjának a szokványostól eltérő voltában találhatjuk meg. Abban, hogy író, költő akar lenni egy olyan világban, amely erre nem tart igényt. De ez az akarat, a szándék önmagában nem cselekedet. Az igaz, hogy kinyomtat egy könyvet, mely aztán végül a bonyodalom alapja lesz, de a drámai szituációban passzivitásra kényszerül. Könyörög, megalázkodik, alamizsnáért esedezik. Természetesen van ebben valami tragikus, hiszen mégiscsak ő képviseli a drámai igazságot, de végtére is tehetetlen. Az hiányzik belőle, ami hőssé tehetné, a válságos helyzetben váratlanul megsokszorozódó energia, mely az egyént önmaga fölé emeli, s mely olyan erőfeszítésre teszi képessé, amely után bukását végtelenül tragikusnak s egyszersmind felemelőnek érezzük. Tragikumuk nem igazi tragikum, bár állandóan a tragédia borotvaélén táncol, nem is lehet az, hiszen környezetük oly alantas, hogy az még a szatíra fullánkját is alig érdemli, mondhatni bohózatú környezet.

Csokonai származása szerint nemesi, de felfogásában a polgári eszményvilágot megtestesítő hőst állít a mű középpontjába. Ezzel a hősválasztással eszmeileg sokat nyer, de dramaturgiailag rengeteget veszít a Tempefői. A főszereplőnek ugyanis nincs meg az a közmegegyezés és hagyomány által szentesített s elfogadott társadalmi pozíciója, melyből a tragikus fennsíkig emelkedhetne — ez a polgári dráma általános problémája — s melyből teljes erővel hadakozhatna saját jogai elismertetéséért. Mivel éppen ez a sajátosság hiányzik, azt várnánk, hogy Csokonai a pszichológiai elmélyítés segítségével vetít magyarázó hátteret hőse mögé, de ezt sem teszi, hiszen ebben eleve megakadályozza Tempefői figurájának tételessége.

⁵ Sinkó Ervin i. m. 83. l.

Mi lehetett volna fontosabb a költő számára, aki saját és kortásai mindennapos problémáinak szorongatásában gondolt a drámaírásra, mint hogy a színpadon mondathassa el az új poétai öntudat szavait. Ebből adódik a tételesség, s ebből az is, hogy nem drámai, hanem lírai alkatú lesz a főhős. Szauder József szerint is Tempefői „... új poétai öntudatát — mely előre mutató, emberi és igaz — rezignáció ássa alá, s ez vesztegeti el támadó indulatait... Mi ennek... az esztétikai következménye? A rezignáció, a meditatív tartás *lírába* hajlítja át a *dráma* főhősét...”⁶

Nincs terünk az ellentábor tagjainak, s a darab más szereplőinek részletes jellemzésére — ezt egyébként Pukánszky Kádár Jolán, Szauder József, Sinkó Ervin elvégezték már — csupán Szauder József cáfolhatatlannak tűnő összefoglaló értékelését idézzük: „Az ellenfelek tábora nemcsak fölényes, hanem életszerűbb is, az igazságot meghallgatják, életük azonban erősebb a tudatuk felszínét alig borzoló igazságnál. Elevenségüket az az életképszerű realizmus is fokozza, melyet Tökkolopi vagy a hajdúk alakjában élvezünk.”⁷

Csokonainak velük kapcsolatosan korántsem volt annyi gondolati, megformálásbeli kötöttsége, mint Tempefői és Rozália alakjában, akiket végül is a „szócső” szerepére szánt. Ennek ellenére Tökkolopiek sem egyértelműen drámai figurák. Az életképszerű ábrázolás kissé epikusá teszi őket.

Mégis roppant érdekes, hogy ezekkel az egysikű — bár izgalmas gondolatokból született — figurákkal és féltragikus helyzetekkel Csokonai drámai feszültséget tud indukálni. Részben a bizonytalanságérzet felkeltésével, a tett és a később bekövetkező eredmény közötti időeltolódás hangsúlyozásával. De ezek tulajdonképpen csak megjelenési formái a feszültségnek, mely voltaképpen abból ered, hogy Tempefőinek fel kell függesztenie távoli célját, az új költői életmód elfogadtatását, hivatásának hasznossá nyilváníttatását, a nemzeti kultúra porból való felemelését azért, hogy a végső célhoz vezető utak, eszközök megteremtésével, az egyéni szabadság megőrzésével foglalkozhasson. Ebben a helyzetben aztán az eredeti cél belső energiává válik benne, mely a közvetlen, a kisebb céllal szembesülve a hősből is, a nézőben és az olvasóban is a feszültség érzetét kelti. Ez a feszültség csupán alapképlet, mely hatványozódik Tempefői időzavara által. A főhősnek ugyanis meghatározott időn, azaz két órán belül kell cselekednie, de ezt a rövid haladékot is kétszerre kapja. Így nyílik ugyanis alkalom Csokonai számára, hogy képletesen egy óra eltelte után megnyithassa az idősilipet, és ezzel csökkentsen a feszültségen, hogy aztán az újabb egyórányi terminussal ismét kalodába zárja a hős lehetőségeit. Olyan helyzetet alakít tehát ki, melyben a késés a katasztrófával, a szabadság elvesztésével egyenlő. A hősből épp ezért úgy kellene küzdenie, összpontosítania, hogy a végleteleg felfokozza energiáit. Tempefői azonban erre nem képes, ezért nem is

⁶ Szauder József i. m. 204—5. l.

⁷ Szauder József uo.

igazi hős. A német tipográfus kiszolgáltatottjaként nem tehet egyebet, mint hogy mecénást keres és kerestet. Erejéről, leleményességéről mi sem derülhet ki, pedig a drámai hős a *kiderülés embere*, hiszen a szituáció gúzsba köti.

A kiderülés motívuma áttestálódik más dramaturgiai fogásokra, olyanokra mint Tempefői és Rozália levélváltása, amikor is egy jelenettel Muzsai elküldése után tudjuk meg, hogy honnan is kell várnunk a segítséget. Kiderülés és feszültségkeltés ez egyszerre, hiszen a Páter Kötelessel folytatott beszélgetés alatt számon tartjuk Muzsai küldetését, épp azért fokozott figyelemmel, mert semmi pontosat nem tudunk róla.

A főhősnek még a látszat szerint sincs lehetősége a választásra, sorsa eleve adott, s ez a megkötöttség elzárja őt a küzdés jogától. Helyzetéből logikusan csak a megsemmisülés felé vezetnek utak. Ez veszélyeztetettségének egyetlen feloldási módja, menekülésről szó sem lehet.

Ha Csokonai befejezte volna is művét az általa elképzelt happy end-es módon, az csupán a tisztességes ábrándozás megnyilvánulása lett volna, de be kellett látnia, hogy ehhez a drámához sehogy se illik a boldog vég. Tempefői sorsa oly keményen megpecsételtetett, hogy azon a drámaírói bravúr sem tudott volna változtatni. Alighanem ezért maradt örökké befejezetlenül a „satyricum Román”, fájó torzójaként egy nagyszerű próbálkozásnak. Vargha Balázs szerint „Lehet, hogy ez a befejezés azért nem készült el, mert Csokonai elégedetlen volt a megalkuvó kibontakozással, de már nem volt kedve az egész szímvét újrakomponálni.”⁸ Ez így nem igaz. A Tempefői logikájából nem következik a megalkuvó kibontakozás, s Csokonainak éppen az okozhatott problémát, hogy műve egyedül lehetséges befejezését nem tudta a maga ékes csillogású, jobb emberi létben hívő világnézetével egyeztetni. A színmű éppen addig a pontig következetes, ameddig elkészült, Tempefői és a hajdúk jelenetéig, melynek utolsó mondata: „Te bolond, hallgass! itt a gróf”. A bejelentett gróf azonban már nem szólal meg, mert Csokonai érezte, hogy csak a deus ex machina módszerével tudná a kialakított drámai konfliktust feloldani, ezt pedig itt nem tartotta helyénvalónak.

Ebben látható leginkább Csokonai következetes drámai logikája, s ez a logika teszi, hogy — Sinkó Ervin szavaival — a Tempefői nem „allegorikus élőképek sorozata, hanem igenis megvan az az egyes jeleneteket és felvonásokat benső következetességgel egységbe foglaló, a különböző szereplőket kölcsönösen egymás által megvilágító, összetartó szerkezet, mely nemcsak egy-egy alaknak, hanem a mű, mint egész, impozáns megkomponálási képességről tanúskodik.”⁹ Ezért furcsa Pukánszky Kádár Jolán véleménye, miszerint a szerkesztés nem tartozik Csokonai erősségei közé. „Ezt már Kazinczy is felismerte — írja — s éppen ezért kételkedett abban, hogy az Árpádiász valaha is

⁸ Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály, Bp. 1954. 25. l.

⁹ Sinkó Ervin i. m. 79—80. l.

elkészült volna, ha Csokonait nem ragadja is el a korai halál. Oláh Gábor ezt a szerkezethiányt némi túlzással rokokó sajátosságának veszi; ebből legfeljebb annyi állhat meg, hogy a rokokó kelléktárából vette olykor az ékítményeket, amikkel ezeket a hiányokat leplezte. Egyszerűen lírai természet volt, mint pl. Ady Endre, kinek egyetlen verses regénye töredék maradt s a drámairásban csak annyira jutott, hogy előleget vett fel egy készülő drámai műre.”¹⁰ Nos, ebből a fejtegetésből legfeljebb annyi igaz, hogy Csokonai elsősorban lírai alkat volt, de ez a szerkesztési készségét még nem vonja kétségbe, nemhogy drámaírói tehetségét. Saját szavai igazolják, hogy a szerkezet gondos kimunkálásán milyen sokat fáradozott: „... valamilyen könnyű kised poémákból egy nagy könyvet apródonként összeállítani, szint oly nehéz lévén egy ily nagy alkotmányt, s melynek eleje a végével, vége a közepével és minden része egymással teljes harmóniába lenni tartozik, megkívántatik az írónak, hogy az életnek gondjaitól, a hivatalnak terheitől, és a lelket megzavaró aggodalmaktól üres legyen, munkáján folyvást rajta fekhessen, és magát egészen a lefestendő világba által helyeztesse.”¹¹

A Tempefőinek különösen sikerült a szerkezeti megoldása. Olyan szerkezetet komponált Csokonai, amely — különösen *Betrieb*nek második felvonásbeli megjelenésétől — úgy épül fel, mint a klasszikus tanítómesék kompozíciója.¹² A tanítómesé, azaz tanmese említése itt nem csupán a formai hasonlóságra utal, jelzi a lényegét is, azt a kapcsolatot, mely elsősorban a tanmese és a tándráma, másodsorban pedig a tándráma és a felvilágosodás tételdrámája között felfedezhető. Csokonai nem véletlenül nevezi művét hol „Nemzeti játék formába öntött satyrának”, hol pedig „Comoedia formába öntött satyricum Román”-nak. Jól érzi, hogy a Tempefői eltávolodik a klasszikus dramaturgiai hagyományok követelményrendszerétől, és az új drámai tendenciák megvalósítására törekszik. Az új példakép, a polgári eszmevilágot tükröző tételdráma egészen általánossá válik ekkorra Európában, de senki sem érzi benne az epikus jelleget. Egyedül Csokonainál bukkan elő a „satyricum Román” műfaji megjelölés, mely a szerző bámulatosan finom esztétikai érzékére vall, s arra, hogy megsejt valamit a modern dráma azon sajátosságai közül, melyek majd Brecht művészetében nyerik el véglegesen elfogadott, kánonizált törvényeiket.¹³ Csokonai és Brecht között persze semmi kapcsolat nincsen, de ez nem változtat a magyar költő meghökkentő leleményén. A felismerés ugyanis tökéletes. A tételdráma — ahogy már a hősök jellemzésénél megemlítettük — absztrakt emberi tulajdonságokkal felruházott vázak szerepeltetésével operál, s ezek között nem ismer olyan konfliktuslehetőségeket, amelyeneket a klasszikus és a shakespeare-i dráma ismert. Feltesz egy alaptételt — a Tempefői már a címében megfogal-

¹⁰ Pukánszky: A drámairó Csokonai, Bp. 1956. 5. l.

¹¹ Csokonai leveléből Gróf Széchenyi Ferencnek (Debrecen, 1802. szeptember 16.), Harsányi—Gulyás kiadás II. 720—1. l. Bp. 1922.

¹² Sinkó Ervin figyelmeztet erre könyve 85—6. lapján.

¹³ Julow Viktor feltevése. Szóbeli közlés.

mazza — s azt a képek logikus sorával igyekszik igazolni. Az ok-okozati láncolat vége egyben a dráma végét is jelenti. A logikus levezetésből eredően a végletekig zárt forma keletkezik, mely majdnem tökéletesen kizárja a véletlenek, a meglepetések lehetőségét. Ez az előre kiszámíthatóság nem kedvez a dráma világának s kétségtelenül az epikához hozza közelebb a műveket. Ezt ismeri fel tökéletesen Csokonai.

A Tempefői szerkezete lineáris megoldású, egyik jelenetéből következik a másik, bár néhol szakítva a francia iskolával s a schilleri hagyományokkal engedelményeket tesz a shakespeare-i iskolának különösen azáltal, hogy a legdrámaibb felvonásban, a másodikban, ügyesen változtatja a színhelyeket, ezáltal a történet szárait is. Tulajdonképpen mindig ugyanarról a dologról — Tempefői sorsáról — van szó, de a nézőpontok változtatása különös izgalmat okoz. Berriger látogatása után ugyanis változik a kép, átkerülünk a grófék lakosztályába és tanúi lehetünk az urak ostoba játékának (ez is remekül jellemző momentum!), s csak ezután jelenik meg a színen újra Tempefői. A két jelenet között a főhős monologizál, s ebben az előfüggöny dramaturgiai szerepének zseniális megsejtését kell látnunk, ugyanis ezen a ponton színváltozást ír elő a szerző és erre ad időt Tempefői monológjával. A grófék szobájában lezajló jelenet után a főhős állandóan a színen marad, hiszen Csokonai egyedül az ő sorsára koncentrál, a dráma lineáris szerkezete nem is bírná el egy másik hős szerepeltetését.

A lineáris szerkezetű dráma kivet magából minden logikátlanyságot, hiszen éppen a kérlelhetetlen logika élteti. A koncentrikus drámával szemben éppen ezért a hangsúlyelosztásban, a tempó és ritmus kialakításában nem ismeri a változatosságot ízet. A cselekménynek, a drámai kifejlés belső lüktetésének, a hangsúlyos és hangsúlytalan jelenetek váltakozásának tempószabályozó erejéből ebben a drámatípusban jóval kevesebb marad, mint koncentrikusan felépített társaiban. Az igazi tempót itt a mondatok, a fordulatok, a gesztusok ritmikus cserélgetése és az okok, valamint az okozatok egymásra vetítése adja. Tehát mondatok változnak s nem az akció és a dikció. Az ókori tragédiáírók és Shakespeare is jól tudták, hogy a replikák szövegideje alatt a cselekmény megáll, s a történet nem előre mozog ilyenkor, hanem mintegy a cselekménysorra merőlegesen, befelé, az adott emberi viszonyok szövetében, éppen ezért a cselekmény két formáját — a szövegidőbe rejtettet és a valóságosan láthatót — igyekeztek a dráma ritmusa által támasztott igények szerint variálni. A Tempefőiiben és általában a tételdrámákban ez a fajta változatosság nincs meg. Van ebben a jelenségben egy igen helyes felismerés is, az, hogy a jellem és a cselekmény volta-képpen „csak másodlagos kifejezési eszközei a drámának. Szinte azt lehetne mondani, hogy egyáltalában csak közvetve vehetünk tudomást róluk; közvetlenül csak dialógusokat látunk és hallunk”.¹⁴ Logikusan következik ebből, hogy a dráma szövegére kell legnagyobb figyelmet fordítanunk, hiszen „A drámai szó

¹⁴ Lukács György: Művészet és társadalom, Bp. 1969. 26. l. 2. kiadás.

nem más, mint a napfényben megcsillanó hab a tenger hullámainak taréján; mögötte érezni a kiismerhetetlen tenger irtózatosságot, amelynek belső energiáit, belső mozgását és külső erőkre történő reagálását mégis éppen ez a könnyű hab jelzi, fejezi ki a hozzáértő számára félreérthetetlen pontossággal.”¹⁵ Csak hogy a szó önmagában még semmi, akkor válhat igazán drámaivá, ha egyszerre tud szöveg és cselekmény lenni. Ennek a dialektikának legegyszerűbb oka és egyúttal műfaji következménye, hogy a színpadi szó mindig a gesztus ruhájában jelenik meg, elválaszthatatlan a színi kép és a drámai szituáció összefüggéseitől. E beagyazottsága miatt a drámai szöveg tulajdonképpen akkor jó, ha nem mond el mindent, azaz a legfontosabb információkat körülírja, kihagyja, elnagyolja s végleges kifejtésüket a gesztusra bízta.

A Tempetőiből éppen ez a „lukacsos” szerkezetű szöveg hiányzik. Mondatai, dialógusai mindent elmondanak, amit egy tapasztalt drámaíró a gesztus hatáskörébe utalt volna. S így bár az egész mű felépítése, a cselekmény sűrítése kiemelkedő drámaírói képességeket mutat, a dialógusok elrontják az összhatást. Legnagyobb hibája ennek a szövegnek, hogy túlbeszéltsége ellenére, vagy éppen emiatt nincs meg a kellő szimbólum-készsége, tehát a színpadon elmondva nem tud a cselekménybeli értelme mellé egy általánosabb, átvitt értelmű tartalmat társítani. A színpadi szövegnek tehát nincs megfelelő teherbírása, mégis darabosság, mesterkéeltsége ellenére nagyszerű eredménynek kell tartanunk „a stílus ezen kőkorszakában”.¹⁶

Mint előbb már jeleztük, a dialógusok vizsgálata elválaszthatatlan ama tér sajátosságainak felfedésétől, amelyben a szöveg elhangzik. Ez a tér három elkülöníthető, de mégis összekapcsolódó részből áll, a színpadi, a színpad mögötti, s a nem látható drámai térből. Ez utóbbi a szereplők teljes életének tere, mely a jó drámákban nem egészen azonos a színpadi térrel. A Tempetőiben tulajdonképpen ennek a három egymást kiegészítő variánsnak mindegyike szerepel.

Olyankor is, amikor a színen a Tempetői körül zajló elsődleges cselekménysor bonyolódik, a „színpad mögött” más szálon alakul a cselekmény. Ilyen eset pl. Muzsai küldetése a főtisztelendő gvardián úrhoz vagy Rozáliához.

Különösen érdekesek azok a jelenetek, amelyek a grófi ház két szobáját is a színpadra helyezik, holott mindig csak az egyikben folyik a cselekmény, a másikkban egy éppen cselekményen kívüli szereplőt látunk, aki passzív jelenlétével megteremti a történés kontrasztját, s egyben megkönnyíti a közönség kontrollálási lehetőségeit: melyik szereplő, hogyan reagál a másik cselekedeteire. Ilyen például a Szuszmir-mese jelenete, melynek első részében Rozália a szomszéd szobában olvasgat, s csaknem véletlenül nyit be Éva szobájába. A né-

¹⁵ Székely György i. m. 37. l.

¹⁶ Németh László: Csokonai, Az én katedrám c. kötetben. Bp. 1969.

ző tulajdonképpen már az első pillanattól ezt várta. Így vált a térbeli feszültség drámai feszültséggé.

Csokonainál a színpadkép nem csupán helyszín, jóval több annál. A díszletekkel határolt, látható tér és a már láthatatlan, de mégis közvetlenül átélhető, színpad mögötti világ a konkrét helyszín jelzésén kívül egy általánosabb, költőibb jelentést hordoz. S ez az elvont, általános jelentésű tér nem más, mint az a láthatatlan drámai közeg, amelyet a szereplők teljes életének tereként emlegetünk, s amely a díszletek, és a díszletek között zajló cselekmény láttán a néző képzeletében jön létre.

Azt jelenti ez, hogy a Tempefői színpadképében mondjuk egy szoba nemcsak a mozgás, a cselekvés kerete, hanem a szereplők teljes életének, gondolatainak tükröke is. A hősök ugyanabban a szobában mindannyian másképp élnek és gondolkodnak. A könyvtár Rozália számára szent hely, a vendégek viszont legszívesebben szemétdombnak titulálnák, hiszen a bennevaló fidibusznak is alig jó számukra. Nyilvánvaló, hogy itt valamiféle különös többletjelentést kap a díszlet. Nemcsak a szövegnek van tehát „szimbólumképzése”, hanem a színpadkép látszólag holt anyagainak is. S ha a díszlet nem képes arra, hogy többé váljon annál, mint amit pusztán látásunkkal fölfoghatunk belőle, akkor sohasem lehet egy előadás alkotó részévé, egyszerű festett papír vagy vászon marad. Funkció és jelentés nélkül.

Tempefői lakása például első látásra a maga korában valószínűleg szokványos XVIII. századi szoba volna, de lakója számára börtön, hiszen — miként a börtönajtó előtt a porkoláb — itt is a ház előtt áll a két hajdú, vigyázva, hogy Tempefői ki ne szökhessen az utcára. Ez a jelentés nincs a díszletre írva. Ezt már a nézőnek kell beleéreznie. Mégpedig a főhős sorsának ismeretében. Látni nem lehet, csak tudni és érezni. Voltaképpen ezt a láthatatlan, gondolatban fölépített teret nevezzük drámai térnek.

Csokonai nem őrzi meg a klasszikus hármasság egység követelményét, különösen nem a színpadképi utasításokban. Egyedül a cselekmény történésidejének szűk korlátok közé szorítása idézi a klasszikus örökséget, amely a hős válságának egy pontba való sűrítését segíti elő. Ugyancsak az egységesség érzetét kelti maga a cselekmény, hiszen mindvégig Tempefői sorsára koncentrál. Az már felesleges dramaturgiai bravúr lenne, ha a hely egységességét is megoldaná Csokonai. Drámai anyaga különben is sokkal bonyolultabb annál, mintsem hogy egyetlen helyszínre lehetne sűriteni. Azok a dramaturgiai elvek, melyeket ismer és követ színművében, bőven elegendőek ahhoz, hogy egy remekmű reményével kecsegtessenek. A Tempefői mégsem remekmű. Nem az, dialógusai, nyelve és fő problémája megoldatlansága miatt. Ezek közösen okozzák mai szemmel már viszonylagosnak mondható színszerűtlenségét.

Pedig a szerkezete majdnem tökéletes. Igaz, kissé hosszúra, egy felvonásnyira nyújtja az expozíciót, de utána villámgyorsan bonyolítja a cselekményt a tetőfokig, Péter Köteles jelenetéig, melyben kiderül, hogy a menekülés útjai

minden irányban lezárultak, s csak Rozália váratlan ajándéka adhat felmentést újabb bonyodalmakat okozva. Ezeket viszont már nem tudja megoldani Csokonai.

*

A Tempefői így is a kor drámaírásának torzóként megmaradt kiemelkedő értékekkel rendelkező darabja, mely szerzőjének európai kitekintéséről, határozott drámaírói tehetségéről tanúskodik. Ezért érdekes az, hogy a magyar drámatörténet kárára mégis egyedül árválkodik Csokonai életművében. Egyedül, mert a Gerson du Malheureux nem tekinthető igazi drámának, a Kultúra pedig csupán komikussá oldott kivonata a Tempefőinek. Csak a Karnyóné ékeskedik önálló drámai értékekkel, ezekről azonban Csokonai kora bizony tudomást sem szerzett. Pedig a darab egy magyar hagyományokra épülő típust képvisel, külön korszakot nyitva — s sajnos zárva is — a költő drámaírói pályáján.

István Pálffy:

LA DRAMATURGIE DU TEMPEFŐI

La critique littéraire avait coutume, jusqu'à présent, de ne considérer le Tempefői de Csokonai que comme une comédie purement livresque, sousestimant sa dramaturgie, bien que, sous cet aspect, elle l'eût très peu examinée. L'analyse présente tirait une conclusion suivant laquelle Csokonai connaissait bien non seulement les pièces de son époque, mais aussi les lois de ce théâtre et de l'effet théâtral. Quoique la passivité, les tirades théoriques de ses héros doivent être considérées comme la partie moins réussie de la pièce, Csokonai, dans le cadre de la comédie à clef du siècle des Lumières, réussit à créer une véritable tension dramatique grâce à ses personnages négatifs statiques, relevant des scènes de genre, mais très bien caractérisés, aux situations tendues par un certain tragique, à l'embarras que ses héros ont avec le temps et qui les conduit vers une catastrophe. Sa structure est de nature linéaire et épique, d'une construction fort logique qui répond parfaitement aux exigences du drame à clef. Csokonai, lui, donne le nom de „satyricum roman” scénique à sa comédie, ce qui signifie qu'il avait déjà dans la tête vaguement, quelques-uns des caractéristiques du drame agitatif moderne dont les lois ne devaient prendre leur forme définitive que chez Brecht.

Görömbei András

CSOKONAI ÉS A HONFOGLALÁSI EPOSZ

A XVIII. század közepe táján fellendült a magyar történetírás, új erőre kapott a történeti forráskutatás. Ez egyrészt idegen ösztönzések — főként a bollandisták példája —, másrészt az egyre erősebben jelentkező nemzeti törekvések eredménye volt. A magyar nemzeti és rendi nagyságot kellett igazolni a Habsburg törekvésekkel szemben s ez a kor szellemének megfelelően leginkább az ősi nagyság felmutatásával történhetett. Ezért fordult a nemzet tekintete a történelem felé. Az 1746-ban kiadott Anonymus-Gestá-t még Vörösmarty is „költői fellángolások között”¹ olvasta. Anonymus hatására háttérbe szorult a főként Bonfini által népszerűsített huntörténet és Attila legendás alakja. Helyét Árpád és a magyar honfoglalás vette át. Így találkozott Anonymus szemlélete a nemzet legbensőbb vágyával, a nemzeti nagyság propagálásával. A nemzetietlenség szomorú korában „a nagy rombolónak: Attilának helyét a nagy alkotó: Árpád”² foglalta el. Megszületett a magyar honfoglalási eposz igénye. Csakhogy: „az anyag eszmei nagyszerűségét nem táplálta a mondák és hagyományok költői gazdagsága, mi nélkül alig állhat elő valódi epopeia”.³ Az eposzköltőnek mondai-történeti anyagra és mitológiára van szüksége, az eposz legfontosabb kellékei a hősiség és csodásság. Hagyományainkban az első nagyon gyér, a második teljesen hiányzik. Arany is ezért kárhoyztatta krónikásaink számtalanszor dicsért józanságát, kritikai szellemét, érzékét: „Mythológiánk, mondavilágunk úgyszólván elveszett: fölér-e e veszteséggel a historiai nyereség?”⁴ Többen rámutattak már arra is, hogy a századokig a magyar nép képzeletében élő hun hagyományt a nép alkotó képzelete elmélyítette, megtisztította. A hun mondakör erős nyomot hagyott a népben, hiszen történetírásunk a magyar honfoglalást is Attila jogos öröksége visszaszerzésének tekintette, a magyarok harmadik bejövételének tartotta. Költészetünk Attila-alakja gazdagabb, cselekvőbb, konkrétabb és plasztikusabb, mint Árpád nagyságával

¹ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza.² Bp. 1900. 50. 1.

² Beöthy Zsolt: Árpád a magyar költészetben. Irodalmi tanulmányok. 11. 1.

³ Gyulai i. m. 132. 1.

⁴ Arany János: Naiv eposzunk. Arany összes művei. Bp. 1962. X. 270. 1.

ugyan felmagasló, de absztrakt fensége. A XVIII. században a nemzeti lelkesedés sem pótolhatta a hiányzó eposzi anyagot. Volt egy tény, a dicső honfoglalás, de ez éppoly megközelíthetetlen nagyság maradt, mint Árpád alakja. Hiányzott a „tégla és mész”, az „eposzi hitel”, a mondai, mitológiai és történeti anyag. Ezért maradt töredék minden honfoglalási eposzkísérlet a XVIII. században. Pedig sokan próbálkoztak Ráday Gedeontól Csokonaiig, Virág Benedektől Bacsányiig, aki „fejben” el is készítette kufsteini rabsága idején. Ahány próbálkozás, annyi töredék, sőt a töredékek se nagyon haladják meg a félszáz sort. A történettudomány ekkori, az 1820-as éveknél jóval kritikusabb szelleme is hozzájárult ahhoz, hogy egyelőre Dugonics példája nyomán az eposz helyett a regény értékesíti eredményesebben a Névtelen adta tárgyat. Dugonics és követői, Percsényi Nagy László és Etédi Sós Márton azonban idegen mintájú regényeikben vagy profanizálják, vagy teljesen elsikkasztják a hősi témát s „lesz belőle finn-ugor vagy amazonregény. Mindamellett egy-egy kezdeményük átment a későbbi eposzokba, kivált Horváth Endrébe és a Kióvi csatába.”⁵

*

A honfoglalási eposz első töredéke az örök tervezőtől, Ráday Gedeontól maradt ránk. Ő a versforma felől közelítette meg a hősi tárgyat. *Árpádról írandó bajnoki éneknek kezdete, mely még fenséges József császár gyermekségében íratott és a német s francia szorosabb versmérték szerint szabott* — ez a teljes címe a Magyar Musá-ban 1787-ben megjelent töredéknek. Főleg ennek alapján állítják azt, hogy Ráday csak azért kezdett eposzába, hogy bizonyítsa a magyar nyelv jó lehetőségeit a „szorosabb versmérték”-ben is.⁶ A töredék minden valószínűség szerint 1746-ban készült. Ekkor dolgozott Ráday a Zrínyiász hexameteres átírásán, ez is ösztönző lehetett, de a témát kétségtelenül az éppen ekkor megjelent Anonymus adta az írónak. A töredék kezdete a Zrínyiász előhangjára emlékeztet: A múzsához fordul a költő, „kinél tört út már régen Pindus útja”, hogy a könnyű költészet után vegyen már trombitát, kezdjen „hangosb éneket”. Ezután megjelöli e hangosabb ének témáját:

Írj Árpádról: ird meg, hol volt első hazája;
S új honra vágó nép vezérévé mint lett?
Beszéld el útjait, számláld elő, mit tett
S hogy hódolt meg végre a négy folyóvíz tája!⁷

⁵ Horváth János: A honfoglalási eposz előzményei. Kisfaludy Károly és íróbarátai. 1955. Bp. 188. l.

⁶ Vö. Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái Bp. 1904—1905. II. 288. l.

⁷ Gróf Ráday Gedeon Összes művei Bp. 1892. 54. l.

Ezután szemléletéről is vall: Az országfoglalás „nem lágy elméknek míve”, s az eposz sem ígér édes éneket. A főhős, Árpád „sok veszély s halál közt járt”, de miként egy hatalmas tölgy, áll kevélyen, a vihar csak leveleit sodorhatja:

Hijában gyűjtött népet,
Mind számost, mind erős, mind fegyverére szépet
Amaz bolgár Salán, hijában állott még
Népehez a görög és a tót nemzetség;
Mert valahányszor ők megállni harczban mertek:
Mindannyiszor a harcz gyalázatjokra lett,
S az ott reménylt dicső diadalom helyett
Csak ocsmány szaladást s rüt mészárlást nyertek.⁸

Ez a strófa konkrétan utal Anonymusra. Ráday szemléletében Árpád és katonái hősök, rendíthetetlen hittel harcoló katonák lettek volna, nagyobb lírai kitérőket nemigen alkalmazna. A töredék további része II. József bocsánatát kéri, amiért nem róla ír eposzt, de megígéri, hogy arra is sor kerül. Mintha már előre látná, mily dicső lesz József uralkodása, virágoznak majd a tudományok, fejlődik a kereskedelem. Árpádot állítja példaképül József elé:

S hallgasd Árpádom meg és az alatt magad
E jövődötletett nagy dolgokhoz tartsd készen.⁹

Virág Benedek 1796-ban azt írta Bacsányinak, hogy jó volna, ha a magyarok kijöveteléről valaki egy epikumot készítené. „Ez volt — felelte Bacsányi — az én egész poétai életemnek tzellya, s azt Kufsteinban nagyobb részént el is végeztem, de csak fejemben: többé elő se hozd.” Minderről Virág 1802-ben levélben értesíti Kazinczyt, majd így folytatja: „Bámultam, s elhallgattam; de azonban ki nem vethettem fejemből az Epikumot; most is óhajtom, hogy legyen valaki, aki Nemzetünk ditsőségéért irjon.”¹⁰ Az, hogy nem a nemzet dicsőségéről, hanem „dicsőségéért” várja az eposzt, mutatja, mennyire szükség volt ekkor a nemzeti eposzra. Az eposzköltőt Földi János is nagyon nagyra tartja: „Fő dicsősége akármely nemzetnek, ha egy ilyen költője lehet.”¹¹

Virág Benedek elküldi ekkor saját próbálkozását Kazinczynak, hogy ítéljen róla. A 24 soros eposzkezdet címe: *Magyar Hexameterek*. Virág a régiségek lelkes bűvára volt, ezért történet szemléleti szempontból különös figyelmet érdemelne műve. Sajnos a töredék rövidsége miatt nem sokat mond. „Rettenetes hadakat, s egy lelkes Scitha Vitéznek tetteit” éneklí majd a költő, aki „az Egek titkos végzéseik által” jött ennek az országnak a földjére. Tudta, hogy őseinek egykori birtokát kell visszafoglalnia. Minden veszélyt legyőzött ezért és Attila földjén helyezte el isteneit és népét. Majd „Honnyunk jó Angyalá”-hoz fohász-

⁸ Uo. 55. l.

⁹ Uo. 56. l.

¹⁰ Virág Benedek Levele Kazinczyhoz 1802. Kaz. Lev. II. 537. l.

¹¹ Földi János: A versírásról. Bp. 1962. 84. l.

kodik a költő, hogy kalauzolja műzsáját a magyarok vitézségének megének-
lésekor. Virág Benedek történeti munkájában, a *Magyar Századok*ban hűen
követi Anonymust, az Attila örökségére való hivatkozás itt is a krónikásra utal.
A magyar Horatiushoz azonban jobban illett a „Békesség-óhajtás”, mint a
harcú kürtök kemény hangja.

Az eposztöredékek közül Csokonaié a legjelentősebb, annál is inkább, mert
fennmaradt művének tervezete is. Amikor Csokonai honfoglalási eposz-tervé-
nek, illetve töredékének történetiszemléletét akarjuk vizsgálni, messzebbre kell
indulnunk, mint maga a töredék, mert magyarázatra szorul az, hogy a felvilá-
gosodás legnagyobb költője ennyire tipikusan romantikus feladatot vállal ma-
gára. Sőt, mint 1802-ben Széchényi Ferenchez írja, egész hátralevő életét, idejét,
erejét a magyar honfoglalásról szóló „heroica epopoea” megírásának akarja
szentelni. A magyar honfoglalás története véres harcok sorozata. A felvilágo-
sodás ideológiája pedig minden kényszert, fegyveres harcot, erőszakot mélyen
elítél, hiszen az a józan ész megszegyenítése, az emberi megértés csődje, vissza-
esés a barbárságba. A felvilágosodás minden ellentét feloldását az értelem segít-
ségétől várta. Az egymás közötti megértést a fogalmak tisztázásával igyekezett
megvalósítani, innen az enciklopedikus jellege. Maga Csokonai több ízben állást
foglal a háború, a „törvényes” gyilkosság ellen. Vegyük például az emlékezetes
A had című költeményét:

Meg ne ítéljetez, emberek, ha kérdem,
Ez-e a valódi virtus és az érdem,
Melyért nagy híre lett sok gyilkos hóhérnak,
Pennáján az ötet dicsérő Homérnak.
Hát már a gyilkosság, szent egek, isteni,
Dicső virtus? annyi embert öldökleni!
Az ártatlanoknak felkoncoltatása,
A szelíd városok s faluk feldúlása
Olyanok-e, melyek által lehetnek
Sok száz gaz emberek hérók és istenek?
Ha valaki megöl egy embert magába,
Függesztik a Hámán szellős ablakába;
De akik ezt sok százezrekkel cselekszik,
A nép még azoknak nevével dicsekszik.¹²

Íme Csokonainak, de általánosíthatunk is, a felvilágosodás legjobbjainak vé-
lekedése a háborúról, a harci dicsőségről. Ilyen szemlélettel aligha lehet a ma-
gyarok honfoglalásáról „heroica epopoeia”-t írni. Csokonai alkalmatlannak is
találja ekkor még (1793-ban) a magyar történelmet erre:

Bár hazánk is, melynek minden krónikája
Még eddig csak ilyen hentesek táblája,
Adna már ezeknél egy szebb matériát.
Így írhatnék én is dicsőbb históriát.¹³

¹² Csokonai Vitéz Mihály: *Összes versei* Bp. 1967. I. 173. l.

¹³ Uo. I. 173. l.

Ez tulajdonképpen az egész magyar múlt megvetése, megtagadása. A háborúellenesség nemcsak a felvilágosodás eszméjéből következik, hanem ezzel szoros összefüggésben Csokonai rokokó életérzéséből is. „Van egy, talán a rokokó szellemével magyarázható, egyébként érthetetlen sajátossága Csokonai minden prózai művének: éppő, épp aza költő, akinek egész rövid élete a kudarcok hosszú és szakadatlan sorozata, minden prózai művéhez — de még a Dorottyához is — következetesen kiagyal egy nemcsak szerencsés, hanem valósággal idillikus befejezést.”¹⁴ Horváth János Csokonai-könyve, mely a legnagyobb figyelmet éppen a rokokó ízlésnek, életérzésnek szenteli, hasonló véleményre jut. Kimutatja, hogy Csokonai anakreontikája, keletisége, az, hogy keleti költők módján gyönyörködik a virágokban, gyümölcsökben, színekben, fényben stb. és költői képzelete ezekből táplálkozik — menekvés a durvább világból a poézis idilljéhez. Így Csokonai filozófiájában szorosan összekapcsolódik a felvilágosodás és a rokokó: ésszerű irányítás a közéletben, politikában, emberi és polgári kötelességek teljesítése a magánéletben, s szív, barátság és szerelem kultusza — ezek fő irányelvei.¹⁵ Mennyire együtt van ez a felfogás, életérzés *A csókok* (1794) fordításának invokációjában:

„Beszélj el Ámor... Természet Ura! te aki erősebb vagy a halálnál, tedd halhatatlanná az én nevemet s míg azok a borostyános poéták, kik a pusztító öldöklő és gyujtogató herosok latorságait trombitálják, a jövődő aranykor előtt vétkessé tennék magokat, esmértesz te meg engemet, ki a természet kincseinek éneklője vagyok, esmértesz meg az emberi nemzet legszebb, legérzékenyebb, s talán legháládatosabb részével.”¹⁶ A másik, az 1796-os *A had* c. költemény is a „borzasztó hadi trombita” helyett Helikon csendesebb rózsakertjeit, az „édes öröm forrásai”-t választja. *A békekötésre* címmel szintén a rokokó életvagyó érzésből átkozza meg azt, „ki előbb örök hirt / Hadba vadászott!” Megveti a „durva hérosok” babérjait:

Csakhogy e lankadt haza békeségben
 Álljon, és légyen peccenyém, kenyérkém,
 S jó magyar nektárt igyam arra: eb lesz
 Néktek irigytek.
 Csak közel hozzám ne dörögjön ágyu,
 Hogy barátimnak fecsegésit értem,
 Csak piciny lantom cecorázzon: ádjó
 Trombita-, dobszó!¹⁷

Nagyon sok hasonló példán idézhetnénk, melyek mind azt igazolnák, hogy Csokonai természetéből, életérzéséből és filozófiájából eredően idegenkedik a hadak istenétől. Az 1790-es nemesi mozgalom hangulata már kedvezhetett volna, de

¹⁴ Sinkó Ervin: Csokonai életműve Novi Sad 1966. 34. l.

¹⁵ Vö. Horváth János: Csokonai Bp. 1936. 12—25. l.

¹⁶ Idézi: Sinkó i. m. 59. l.

¹⁷ Csokonai i. m. l. 416. l.

ha megvizsgáljuk Csokonainak ehhez való viszonyát, látni fogjuk, hogy a fiatal plebejus költő hamar felismeri ennek igaz tartalmát. Látja, hogy az 1790-es országgyűlés és a megyeszékhelyeken zajosan gyülekező nemesség a „nemzeti érdek”, „a nemzeti szuverénitás” és az „ősi alkotmány” jelszava mögött az örökletes hűbéri kiváltságoknak, a nemesi vármegye önkényének visszaállítását és a felvilágosodás hatásaként hozott emberibb királyi rendeletek eltörlését ünnepli.¹⁸ A nemzeti függetlenségnél sokkal fontosabb a nemesi kiváltságok zavartalan birtoklása. Ezért fogadja Csokonai szatirikus szemlélettel, iróniával az egész mozgalmat a *Bagoly és kócsagban* és a *Békaegérharcban*. Ez utóbbi „Vidám kicsúfolása azoknak a magyarok istenét emlegető, szónokias, melldöngető, pohárköszöntőkben tobzódó werbőczyánus, nemesi hazafiaknak, kiket majd pár évvel később Kármán József kemény szóval »nemzetes betyárok«-nak nevez.”¹⁹

Különösen az előjogok ellen hadakozik Csokonai, teljesen nevetségessé teszi őket:

Anyám, kit a gözü nemzett,
Hatalmas királyi nemzet
Volt Donna Lisztynalóci.²⁰

Éppen azoknak a kiváltságoknak jogtalanságát hirdeti, melyeknek igazolását is a történelemben kereste a nemesség. Mennyire más Csokonai szemlélete: Oberster Monsieur de Turjitt-ről mondja, hogy az még a nevé sem tudja írni:

Még is obersterré leve,
Mert száz aranyat lopott,
Ezen vitézséget veve,
Egy ilyen ütött kopott:
Megvan az is hazánkban már,
Hogy pénzért egy gyáva számár
Azzá leve, ami nem.²¹

De mennyire nyomós érv már maga az, hogy a hangoskodó nemesség mozgalma békák és egerek gyülekezetévé, ellenségeskedésévé válik Csokonai szemléletében. Később, tudjuk, „eljut” a nemesség dicséretéig, magasztalásáig is a *Diétai Magyar Muzsá*-ban, de az előzmények után ez aligha tekinthető őszinte hangnak, hiszen a közönségre vágyás eredménytelensége alázta le addig, hogy ilyen módon próbáljon mecénásokat szerezni. Eszmeileg nagyon mélyre süllyedt ekkor Csokonai, hiszen azt a Ferenc császárt nevezi a „nép édes atyjá”-nak, akinek parancsára — és Csokonai szemeláltára — Martinovicsékat kivégezték. Itt Sinkó Ervin megállapítását kell idéznünk: Valahányszor Csokonai „hozzá

¹⁸ Vö. Sinkó i. m. 28—29. l.

¹⁹ Sinkó i. m. 38. l.

²⁰ Idézi Sinkó i. m. 39. l.

²¹ Uo. 44. l.

akart hasonlítani, vagy időlegesen valóban hozzáhasonul a nemzetieskedő nemesi magyar öntömjenezéshez, ez nála annak a föltétlenül megbízható jele, hogy elvesztette magát, válságot él át, ingadozik”.²² Tudjuk, a nagy francia forradalomból is kiábrándult, sőt szembefordult vele. 1794 ősze után csak elmarasztalóan említi. A francia forradalom ideológiai alapját pedig a felvilágosodás eszméi képezték. A magyar köztársasági mozgalom bukása is példázhatta a forradalmi út járhatatlanságát, meg aztán Csokonai említett humanizmusa, pacifizmusa megrettent a véres és esztelenül túlhajtott eseményektől, hiszen ezek a felvilágosodás eszméit saját ellentéteikbe fordították. A tolerancia, pacifizmus és világpolgárság helyén intolerancia, harciasság és nacionalizmus ébredt.²³ Mindezeket összevetve valóban önmegtágadásnak tűnik Csokonai eposzirói vállalkozása, hiszen eddig éppen a hősi szemlélet ellentétét magasztalta, megvetette a hőszokat és dalnokaikat, sőt a *Dorottyában* megírta e műfaj paródiáját is. Ez után vállalkozása valóban világnézeti meghasonlásnak tűnik, kiábrándulásnak a felvilágosodás eszméiből. De vegyük szemügyre végre azt a konkrét anyagot, ami az eposzból ránk maradt. Csokonai 1795 májusában, még Kazinczyék halálos ítéletének jóváhagyása előtt, hosszú versben tisztelgett Dugonics előtt. Ebben — *A Dugonics oszlopa* — már egyáltalán nem áll szemben a Dugonics-féle szemlélettel. Dugonics lámpásáról beszél, mely azért világít, hogy amit a mester a régiségből már látott, most más is lássa. Dugonics oszlopán pedig:

Sok helyen a kövön Árpád, Taksony, Zoltán
Triumfált az idő elmulandó voltán
Sok dicső őseink nevei új fényben
Kezdetek ragyogni e nagy építményben.²⁴

E szemléleti változás megértéséhez gondolnunk kell arra, hogy „költőnk világnézete a kollégiumból való kicsapatásig a radikális felvilágosodás jegyében egységesnek mondható, de már akkor sem mentes az ellentmondásoktól, a nemesi ideológia, a konzervatív patriotizmus és az Orczy-féle patriarchális népiesség beszűrődéseitől.”²⁵ A *Dugonics oszlopa* kétségtelenül a magyar múlt epikus megelevenítőjét tiszteli a konzervatív nemesi szemléletű „főtiszteletű Dugonics”-ban. Juhász Géza Árpádiász-tanulmánya kissé egyszerűsítve azzal magyarázza e szemléleti változást, hogy amikor Csokonai előtt világossá vált a magyar köztársasági mozgalom végső kimenetele, eredménytelensége, új harcterületet keresett, s ha a jelenben ennek lehetetlenségét látta, kénytelen volt a múlthoz fordulni. „Így és ekkor, amikor már bezárult a kapu a közeli megújulás előtt,

²² Uo. 168. l.

²³ Vö. Julow Viktor: Talányos Csokonai — tragikus Csokonai. Itk. 1967. 2. 183—184. l.

²⁴ Csokonai i. m. I. 313. l.

²⁵ Julow V. i. m. 184. l.

jelent meg Csokonai Dugonicsnál, hogy most már az ő táborában, a múlt fegyvereivel vívja tovább a csatát a jövőért.”²⁶

Csokonaira kétségtelenül nagy hatással lehetett a Dugonicsal való találkozás, hiszen Dugonicsban ő is, mások is a nemzeti múlt énekesét ünnepelték. Valószínűnek látszik tehát, hogy ekkor született meg eposzírói szándéka, s nem sokkal ezután, sárospataki jogászkodásának kezdete körül a ránk maradt 51 sornyi töredék és *Rövid kritikai rajzolata egy nagy magyar epopoeiának, melynek neve: Árpád vagy a magyarok megtelepedése*. [Juhász Géza említett tanulmánya szerint a „Rövid kritikai rajzolata egy nagy magyar epopoeiának...” cím Csokonainak 1804. jún. 14-én Kazinczyhoz írott leveléből való, ez pedig egy jóval későbbi változatnak volt a címe. A ránk maradt (töredék) vázlat pontos megnevezése szerinte: „Árpádiásznak schematizmusa s formája”.] A sárospataki keletkezés mellett szóla történelmi környezet ihlető hatása (Bodrog) és az a vázlatból kiolvasható tény, hogy az eposzterv akkor készült, amikor „Csokonai már megtelt a pataki táj ihletével, de még nem ábrándult ki a magyar jogból.”²⁷ Történet szemléleti szempontból fontos ez, mert azt bizonyítja, hogy a fennmaradt töredék és „kritikai rajzolat” közvetlenül akkor készült, amikor először lobbant fel Csokonai érdeklődése a magyar történelem iránt, tehát megelőzte a behatóbb őstörténelmi tanulmányozást. Közismert az a tény, hogy *A Dugonics oszlopa* megírása előtt Csokonai műveiből a magyar történelem ihletése teljesen hiányzik. Esetleg megvetéssel említi. A Dugonicstól és Sárospataktól kapott ihlet idején inkább a szándék, mint a határozott tartalom munkál a költőben.

Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű
Bajnokot éneklek s a bús hadak istene bátor
Hét fő hadnagyait, kik a maga lakta helyéről
Egy isten vezetése alatt bujdosni kiindult
S mind földön, mind a vizeken, mind ellene támadt
Harcaiban nagyokat szenvedt európai legszebb
Nemzetet a Pannon boldog mezejére vezették.²⁸

— kezdődik a töredék valódi hősi eposzi hangnemben, s a nemesi történetfelfogásnak hízogően a magyar „európai legszebb nemzeté” lett a világpolgár szót megalkotó költő ajkán. Klasszikus eposzi szemléletére utal a kezdősor, a „hadak istene” kifejezés, a vezető isten, irányító természetfölötti hatalom, majd a továbbiakban az is, hogy Árpádot „isteni férfinak” nevezi. Árpád másik jelzője, a „szörnyű” érzeteti Csokonai idegenkedését a vérengzéstől, de az eposz-töredék a nemesi konzervatív történelemfelfogás jegyében készült: Árpád „nagy születésénél” fogva és csak aztán „felséges tettei méltó fényi”-vel emelkedik ki társai közül. A pusztaszeri „nemes alkotmány”, melynek emlegetésével a ne-

²⁶ Juhász Géza: Csokonai Árpádiása. Acta Univ. Debr. de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. V. 1958. 103. l.

²⁷ Uo. 108. l.

²⁸ Csokonai i. m. I. 334. l.

messég kiváltságjogait kívánta igazolni, oly nagyszerű alkotmánnyá lesz itt, melynek irányítása mellett Árpád „fényes maradéki” csak ragyognak. De hogy mennyire más világ következik Csokonai természetéből, jól mutatja a töredék belső ellentmondása:

Nemzeti tűz! Te magyar lélek! Haza tiszta szerelme!

Jóltévő magyarok kegyes istene! akit Etelka
Így nevezett,...

— fohászkodik az invokációban közvetlenül Dugonicsra utalva, de aztán ezek teljes ellentétéként az „édesség isteni”-hez, a Gráciákhoz fordul s a következő néhány sor jól bizonyítja, mennyivel erősebb ezeknek az ihletése:

Ott, ahol éneklek, csendes szellőske lebegjen!
Balzsam- s rózsaszagok fujják a barna homálnak
Árnyékit, leskelődjön az est mosolyogva szemembe,
S mennyei mézetek egy epedő bús fülemilének
Édes jajja között a szép iz gyenge tejével
Lepje meg a híves forrást...³⁰

Amikor műzsája epekedve zokogja majd „a megavúlt emlékezetet, — legyen éneke édes!”. A hősi eposzi vállalkozáson felülkerekedik a költő felvilágosult életérzése, Csokonai honfoglalási eposza e töredék tanúskodása szerint nem „hadi dal”, hanem „édes ének” lenne. A töredék mindössze 51 sor, és talán éppen azért hagyta ennyiben a költő, mert érezte a nagy disszonanciát a tárgy és saját életérzése között. Számunkra mégis döntő fontosságú, mert jelzi, hogyan dolgozta volna ki Csokonai a „kritikai rajzolat”-ot. A *Rövid kritikai rajzolat* szerint Csokonai eposza tizenkét könyvből állna. A honfoglalást Anonymus nyomán beszélte volna el némi regényesítéssel. Árpád Lebedin mellett a pacinacitáktól (besenyők) vereséget szenvedve Halicsba megy, ott szívesen fogadják s Árpád a fejedelemasszonyak elbeszéli nemzete történetét. Azt, hogy ők, Attila leszármazottai, hogyan indultak el, hogy visszafoglalják örökségüket, hogyan vették be Kióv várát. Eddig az első két könyv váza, ami epikumában teljesen megegyezik Voltaire Henriade-jának első három énekével.³¹ Bourbon Henrik Angliába kerül és az idegen királynőnek Árpádhoz hasonló módon meséli el nemzete történetét. Csokonai a Tempesőiben is felhasználta a Henriade-ot, Rozália ebből olvas részleteket Sertepertinek. De Voltaire és Csokonai számára ezen epikus szál bonyolításában a nyilvánvaló ősminta Vergilius Aeneisében Aeneas és Dido beszélgetése. — Majd a magyarok mindnyájan megérkeznek Halicsba, nagy örömmünnepet ülnek, egy hónapig ott maradnak. Itt kerül

²⁹ Uo. 334. l.

³⁰ Uo. 335. l.

³¹ Vö. Sebestyén i. m. II. 320. l.

sor Árpád házasságára. Jellemző Csokonai és Vörösmarty szemléleti különbségére, hogy Vörösmartynál Árpád olyan hősi magaslaton áll, melyhez a szelrelni érzés fel sem juthat. Árpád házasságát Anonymus sem említi. Csokonai regényesítő törekvése nyilván Dugonics bátorításának eredménye. „Itt a magyarok antiquitási a házasságban bejönnek”³² — írja, ehhez is valószínűleg ekkor még főleg Dugonicsból merített volna anyagot. A honfoglalás az Anonymus megjelölte úton halad tovább: Munkács, Ungvár bevétele, a Bodroghköz elfoglalása, hadakozás Mén Marót ellen, Zalán leverése, Zoltán születése, Árpád Csepelen, a „pusztaszeri első diéta etc.”. „Itt a magyar fundamentális törvények bájöjnek.” Ekkor még felhasználná azt a jogrendszert, amelyből oly hamar kiábrándul majd. Árpád a végzés tükörszobájában meglátja népe sorsát „egész a mostani időöig”. „Itt valami csak méltóságos a magyar nemzetben mind fogja látni Árpád.”³³ Ehhez a könyvhöz Csokonai szintén Voltaireből meríthetett ösztönzést. A *Henriade*-ban Szent Lajos Henriket a titkok házába viszi, ahol a jövendő épp úgy látható, mint Csokonainál a végzés tükörszobájában. Hogy mennyiben különböztek volna, vagy lettek volna hasonlóak, az a szűkszavú rajzolatból nem állapítható meg. Az eposz az ország nagy ünnepevel, a világosi szentegyház felszentelésével, a törvények kihirdetésével végződnék: az *Etelka* közvetlen hatása nyilvánvaló. A múzsák pedig: „kérni fogják a magyarok istenét, hogy engedje meg nekik magyar nyelven énekelni, de az isten a végzésre haragosan tekintvén, kilencszáz esztendőn szomoruan nézett keresztül, a tizediknek pedig elejére elmosolyodott. A muzsák is szomoruan és némán néztek azokon keresztül, a tizedik elejére pedig öök is mosolyogtak s akkorra előre énekeltek a magyarok istene dicsőségére. S e lesz vége.”³⁴ Ebben is a felvilágosodott költő szemlélete nyilatkozik meg, hiszen a tizedik század eleje éppen a felvilágosodás kora, a magyar nyelvűség hangsúlyozása pedig egyenesen Bessenyei programjával vág egybe. A felvilágosodás történetiszemlélete szerint az előző korok egyaránt sötétek, barbársággal és tudatlansággal teltek voltak. csak a felvilágosodás kora az, amely végre fényre változtatja a hajdani sötétséget. Csokonainál a *Magyar! hajnal hasad!* című költeményben így találjuk ennek konkrét megfogalmazását:

Vége van már, vége a hajdani gyásznek
Lehasadoznak már a fekete vásznak,
Melyeket a fényes világosság előtt
A hajdani idők mostohás keze szött.³⁵

A felvilágosodásnak ezt a kultúraigényét, -vágát vetíti vissza Csokonai a honfoglalás korába ugyanúgy, ahogyan rokokó színeivel, kedvességével áthangolja a honfoglalás eseményeit is.

³² Csokonai i. m. I. 336. l.

³³ Uo. I. 337. l.

³⁴ Uo. I. 337. l.

³⁵ Uo. I. 309. l.

Ha a töredéket és a kritikai rajzolatot áttekintjük, láthatjuk, hogy Csokonai egyáltalán nem vonzódik a honfoglaláskori történelem hadászati eseményeihez, ez a szándék éppúgy természete ellen való volna, mint az ősi dicsőség nagyhangú trombitálása. Csokonai számára sokkal fontosabb volt a minél nagyobb kultúranyag beolvasztása. Ismét eggyel több indok a befejezetlenségre, hiszen a vázlat csak elvont és általános útmutatásokat tartalmaz, nyilván azért, mert ekkor még nagyon hiányosak a költő ismeretei. „Ebben a munkatervben semmi jele annak, hogy önálló kutatásokat végzett volna; ellenkezőleg, az látszik valószínűnek, hogy ennyi történeti ismeretet vihetett készen a Bodrog partjára”.³⁶ Csokonai történeti adatait Juhász Géza sorra megtalálta Budai Ézsaiásnak 1805-ben nyomtatásban is megjelent történelemkönyvében, melynek egyes részeit már Csokonai diákkorában is előadhatta. Lehet, hogy ebből meríti a költő a történeti adatokat, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy az általa említett történelmi események mindegyike megtalálható Anonymusban, olykor szinte szó szerinti egyezéssel. (Pl. a halicsi tartózkodás, vendégeskedés.) Csokonai történeti forrásai és irodalmi mintái ekkor tehát: Anonymus, Budai Ézsaiás Históriaja, Homérosz, Vergilius, Voltaire és nem utolsósorban Dugonics, de mélyebb történelmi tanulmányozásról, ismeretekről még nem beszélhetünk. S ha ekkor készül el a mű, valószínű, hogy egy felvilágosult szellemű rokokó regényeposz vált volna belőle. Csokonai szeretett mindennek az enciklopédisták alaposágával végére járni. Ettől az időtől (1795—6) kezdve a magyar őstörténet is állandóan foglalkoztatja. Dobby Márton említi, hogy kijevei tanulmányutat tervezett a pontos környezetrajz végett. 1802. szeptember 10-én Széchényi Ferenchez írott leveléből tudjuk, hogy milyen hatalmas történelmi anyagot átbúvárolt akkorra. Azt írja, hogy most már ismeri a magyarok eredetének egész irodalmát Rudbecktől Székér Joachimig és szívesen tanítaná ingyen is a pesti egyetemen, sőt *Thesaurus antiquitatum hungaricorum* címen egy magyar őstörténeti gyűjteményt szeretne kiadni, hogy összegyűjtött anyaga, tudása mások számára is hozzáférhető legyen. S ugyancsak ebben a levélben írja, hogy a jövőben minden idejét egy „heroica epopoeia” megírására akarja szentelni. Sajnos ebből a pályavégi Árpádiászból egyetlen sor sem maradt ránk, pedig bizonyítékaink vannak arra, hogy elkészült, illetve hogy valamennyi elkészült belőle. Dobby Márton említi a hosszabb kiadatlan művek között, Csokonai pedig maga gúnyol egy Purgomájában egy bizonyos Jancsit, mert hosszallja Árpádját.³⁷ Történetszemléleti szempontból ez a második honfoglalási eposzpróba-közés érdekesebb és minden bizonnyal jóval értékeesebb lenne az elsőnél, mert Csokonai történetszemlélete akkorra a korábbi töredékhez viszonyítva sokat változott.

³⁶ Juhász i. m. 109. l.

³⁷ Vö. uo. 115—116. l.

Csokonai tervezete és töredéke a *Zalán futásd*hoz viszonyítva derűs hangulatú, sőt kifejezetten optimista. Ezt azzal a zsdanovi tétellel magyarázni, hogy a feltörekvő osztály mindig optimista,³⁸ mechanikusnak látszik. Inkább talán ismét az annyit emlegetett rokokó szemléletre, életérzésre kell utalnunk, amely nem ismeri a csüggedést, a közelinek látszó álmok szétfoslása után egy boldog Magyarország képét álmodtatja költőjével. Éppen ez a motívum ihlette Tóth Árpádot is tisztelgésre az elérhetetlen példakép előtt:

Egy éneket kezdél tervelni itt,
Hogy fájó életed belefelejtse,
A haza honfoglaló hőseit
Álmodtad vissza, Árpád fejedelmet;
Ki elveszítéd sorsod tartományát,
Szerelmet, hitet, egészséget, mindent,
Feléd az unt lét tikkadt nyomorán át
A megnyert haza drága képe intett!³⁹

Mátsár István Csokonaival körülbelül egy időben dolgozta ki homéroszi méretű eposzát, melynek címe: *Hét Magyarok, az az néhai Béla király (Anonymus) nevetlen író Deákjának, az első hét magyar vezérekről írt Históriaja, melyet magyarra fordított, hat lábmértékű bajnoki versekbe szedett, más auktorokhoz sok részekben megbővített, elmés költeményekkel felékített Mátsár István*. Ez a mű hallatlanul gyöngé, méltán maradt örökre kéziratban. Anonymust illetve annak Lethenyi-féle fordítását ötödfélszáz lapos köteté bővítette, belső arányait is teljesen felborította. Történeti ismereteit főleg Priscus, Thuróczi és Bonfini nyomán bővítette, de ezeknél sokkal nagyobb teret enged saját kritikátlanul szárnyaló fantáziájának, melyet persze a tudós álarcába bújtat. Naiv okoskodásai közepette nem figyel arra sem, hogy a tér és idő emberi mértékű határain belül maradjon. Történeti érzéke egyáltalán nincs. Az ősmagyar vezérek nála Ázsiában már országbírák, palatínusok stb. voltak. Teljesen saját korát vetíti a múltba, szemléletében leginkább Dugonichhoz áll közel. Etimológiáinak naivsága még őt is messze túlszárnyalja. „Velek” vitéz nevének eredetét azzal magyarázza, hogy anyja hármat szült egyszerre, s mikor kérdezték tőle: őt is a másik kettővel szülte-é? — azt válaszolta: „Velek”.⁴⁰

Az említett kísérletek után a honfoglalási téma rövid időre elveszíti népszerűségét. Az 1800 utáni másfél évtizedben a történelmi érdeklődés a későbbi magyar történelem felé fordult, Mátyás és Zsigmond koránál nemigen nyúlt messzebbre. A téma ekkor háttérbe szorult anélkül, hogy megszületett volna belőle a várva várt nemzeti eposz.

³⁸ Uo. 110. l.

³⁹ Tóth Árpád: Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz.

⁴⁰ Vö. Sebestyén i. m. II. 326—330. l.

CSOKONAI ET L'ÉPOPÉE NATIONALE

Au cours de la deuxième moitié du XVIIIe siècle, parallèlement aux aspirations nationales de plus en plus fortes et suivant les exigences de l'historiographie en essor, on prétendait à juste titre la naissance d'une épopée sur la conquête du pays magyar. C'était la geste d'Anonymus qui devenait le stimulateur de ces idées. Sous l'influence de celui-ci, on éprouvait un vif intérêt pour la conquête du pays et pour la personne d'Árpád. Seulement le rationalisme rigoureux du siècle des Lumières a jugé insuffisant la matière historique. Faute de matière légendaire et mythologique, il était impossible de créer l'épopée nationale. Pourtant les essais (Ráday, Benedek Virág, Batsányi, Csokonai) ne sont pas sans intérêt. Surtout dans le cas de Csokonai où la lutte de l'individualité souveraine avec le sujet est évidente. L'atmosphère de „chant héroïque” était étrangère à Csokonai; en affrontant un pareil devoir, il lui aurait fallu renoncer à sa propre personnalité. Mais son esprit éclairé, son talent sensible ne lui ont pas permis une telle concession. Le fragment de son épopée nationale semble du moins prouver qu'elle aurait pris l'inspiration chez Anonymus, Voltaire et Dugonics, tout en restant pourtant loin d'une épopée héroïque. C'est la vision rococo du monde propre au siècle des Lumières qui semble rejeter à l'écart la conception héroïque.

Bárczy Klára

A NÉPIESSÉG CSOKONAI ÉS BURNS MŰVEIBEN

Robert Burns úgy él a köztudatban, mint a „skótok Petőfije”. Ez — az Arany Jánostól származó¹ — tétel olyan spontán megállapítás, melyet az összehasonlító irodalomtörténet tudományos módszerével és eszközeivel nem bizonyítottak. A Petőfi és Burns közötti párhuzam kellően meg nem alapozott voltát már maga az a pusztán tény is igazolni látszik, hogy Petőfi a romantika után, Burns pedig az előtt élt és alkotott. A nagy skót költő hatással volt — vagy lehetett — Petőfi, sőt Arany egyes műveire^{2, 3, 4}, ez azonban nem minősíthető olyan mérvű rokonságnak, melyet valódi analógiának ismerhetnénk el.

A téves megállapítás egyik oka az is lehetett, hogy sem Arany, sem az utána következő irodalomtörténészek nem ismerhették Burns teljes életművét. Mind az angol, mind pedig a magyar Burns-kötetek a kiadásuk időpontjában uralkodó polgári ízlésnek és politikai irányvonalnak megfelelő válogatás után kerülhettek csak nyilvánosságra. „A burzsoá irodalomtörténet, folyóirat- és hírlapírás mindent elkövetett ennek a nagy népköltőnek a meghamisítása érdekében — írja Kéry László. — Egyrészt nyelvi »érthetlenségére« hivatkozva igyekszik az olvasók széles tömegeitől távortartani, másrészt olyan válogatásokat állít össze műveiből, melyek fogyatékos, sokszor egészen torz képet nyújtanak a költőről.”⁵

Ezért vetette fel Julow Viktor Csokonai és Burns szellemi rokonságának gondolatát.⁶

Ennek a feladatnak a megközelítésében a szovjet V. M. Zsirmunszkij által kidolgozott történeti-tipológiai analógia — a konvergencia — módszerének alkalmazása jelöli a követendő utat.⁷ Zsirmunszkij szerint ugyanis: „Literary

¹ Arany János összes költeményei. Bp. 1967. I. 138.

² Világirodalmi Lexikon. Bp. 1970. I. 1203.

³ Sőtér István: A felvilágosodás és romantika. Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1970. 145.

⁴ Dedinszky Gizella: Petőfi és Burns. Bp. 1932.

⁵ Robert Burns válogatott versei. Bev. tanulmány: Kéry László Bp. 1952. 49.

⁶ A magyar irodalom története. Bp. 1965. III. 213—4.

⁷ V. M. Zsirmunszkij: Az irodalmi áramlatok mint nemzetközi jelenségek. HELIKON 1968/2. 183—201.

movements in general and literary facts in particular, considered as international phenomena, are partly based on similar historical developments in the social life of the respective peoples, and partly on the reciprocal cultural and literary intercourse between them.”⁸

Ezek szerint tehát különböző nemzeti irodalmak kapcsolatának alapfeltétele az emberiség történeti-társadalmi fejlődésének törvényszerűsége. Mivel a felépítmény mindig az alap sajátosságaiból nő ki, az irodalom és a művészet is a társadalmi fejlődés fokozatának eredménye, következménye. Korántsem jelent azonban ez valamilyen mechanikus, feltétlen szükségességet. A történeti-tipológiai analógia két síkon folytat tudományos szintű elemzést bizonyos hasonlóságok — és nem azonosságok — megállapítására. Az egyik ezek közül a független analóg elemek létrejöttére, a második a közös források hatására született művekre vonatkozik. Az első esetben hasonló irodalmi irányzatok feltűnéséről, olyan műfajok és egyéni művek megjelenéséről van szó a különböző nemzeti irodalmakban, amelyek egymástól függetlenül, kapcsolatok és hatások közreműködése nélkül keletkezhetnek. Analóg struktúra hasonló társadalmi, eszmei és művészeti előfeltételek mellett jelentkezhet. Olyan egyéniségek, írók, költők összehasonlítását, egymás melletti értékelését teszi lehetővé ez a szemlélet, akik között semmiféle közvetlen vagy közvetett kapcsolat nem lehetett. Az analógia alapját másrészt az is képezheti, ha pl. két más-más nemzeti közösséghez tartozó költő, író vagy irányzat — egymástól teljesen függetlenül — hasonlóan viszonyul a közös európai hagyomány-kincshez, annak azonos elemeit rokon világnézeti és művészi funkcióban használja fel s többé-kevésbé azonos irányban fejleszti tovább. A hagyományok ilyen analóg feldolgozásának magyarázata szintén kereshető a történeti-társadalmi viszonyok hasonlóságában.

A Csokonai és Burns közötti kapcsolat feltárásához elsősorban a 18. századbeli Skócia, illetve hazánk gazdasági és társadalmi helyzetét kell figyelembe vennünk. Skóciára és hazánkra egyaránt jellemző a súlyos nemzeti elnyomás. Az unió, mely 1707-ben Skócia függetlenségének feláldozásával létrehozta Nagy-Britanniát, gyakorlatilag kiszolgáltatta a skótokat Angliának. Nálunk a Thököly- és Rákóczi-, a skótoknál az 1715. és 1745. évi felkelés leverése és megtorlása izzó osztrák-, illetve angol-gyűlöletet szított az elnyomottak között.⁹

Bár Anglia ebben az időben már a kapitalizmus útját járta (és Ausztria is nyomon követte ebben), itt is, ott is lényegében az idejétmúlt feudalizmus hátrózta meg a skót és a magyar néptömegek gazdasági és társadalmi helyzetét, életkörülményeit. A hűbéri hierarchia megkövesedett lépcső-rendszerén pl. mit sem változtatott az, hogy — elvileg — minden skót szabadnak született és saját

⁸ Az általános irodalmi folyamatok és a részleteket érintő irodalmi tények — mint nemzetközi jelenségek — részben az adott népek történelmének hasonló fejlődésén, részben a kölcsönös kulturális és irodalmi kapcsolatokon alapszanak. V. M. Zhirmunsky: *On the Study of Comparative Literature*, Oxford Slavonic Papers, Oxford 1967. 14.

⁹ *Everyman's Encyclopaedia*. London 1958. XI. 155—174.

földdel is rendelkezhetett. A valóságban azonban — mint ezt Sir John Clapham, a neves angol történész írja — „a legtöbb skót már csak annyi földdel rendelkezett, melyen nemhogy a lába, de még a lábujja is alig fért el”.¹⁰

Mindezek ellenére nem felejthetjük el, hogy társadalmi tekintetben a skót parasztot nem választotta el olyan áthatolhatatlan szakadék a „lairdektől”, mint nálunk urat a paraszttól, gazdagot a szegénytől. Hozzájárult ehhez a skót közoktatás — viszonylag fejlett, előre mutató — rendszere, amely már 1633-ban és 1686-ban előírta, hogy valamennyi lakott településen iskolát kell létesíteni, ahol együtt tanultak (társadalmi osztályra, gazdasági helyzetre való tekintet nélkül) a skót családok gyermekei.¹¹ Bizonyosan erre alapozta Daniel Defoe azt a skót közoktatásra hízelgő kijelentését, hogy „Skóciában nincs egy utolsó szolga sem, aki ne tudna írni, olvasni”.¹²

A távoli országrész és az anyaország közötti kapcsolat — a közlekedés és a kereskedelem elmaradottsága miatt — rendkívül laza volt. Ennek okát a már idézett Clapham ebben jelöli meg: „Scotland was too poor, too cautious and too far away”.¹³

Ez a Skócia olyan extraprofit-lehetősége tkínált az expanzív angol ipar számára, melyet nem hagyhatott sokáig kihasználatlanul. Az 1725-ben alapított Paisley cérnagyár üzembehelyezése után sorra létesültek a gyárak, melyek eleinte leginkább csak textíliákat állítottak elő.

Hazánkban az iparosodás első jeleit szintén a len kikészítése, ill. a vászon és — a parasztság ruházatát képező — posztó gyártásának megjelenésében ismerhetjük fel. (Cseklész, Gács, Zurány, Lajtafalva). Miután azonban még az 1784. évi népszámlálás adatai szerint is a 6,5 milliót kitevő összlakosságnak több mint 85%-a mezőgazdaságban foglalkoztatott paraszt (jobbágy, uradalmi és majorsági cseléd) volt, a nagy tömegek gazdasági és társadalmi helyzetét, életkörülményeit ez határozta meg. Ínséges, aszályos esztendőkből pl. épp oly válságos volt nálunk is a néptömegek helyzete, mint Skóciában a Vilmos uralkodása alatt feljegyzett 1701. és 1702. évi nagy éhínség idején.¹⁴

A felvilágosodás eszmeáramlatának lázító, bomlasztó veszélyére egyszerre figyelt fel Anglia és Ausztria reakciós kormánya. Amilyen mértékben ébredezett, élénkült Voltaire, Diderot, Rousseau tanításának hatására a szellemi és társadalmi élet, olyan mértékben erősödött az elnyomás. Skóciában ugyanolyan kíméletlen hajsza folyt minden haladó szellemű író, költő, politikus kézrekerítésére, elhallgattatására, mint amilyen nálunk Martinovicsra és társaira várt. Így csapott le az angol reakciós kormány a skóciai „Nép Barátai Társaság” tagjaira. Ez a társaság széleskörű agitációt indított, amellyel sikerült nemcsak

¹⁰ Sir John Clapham: *A Concise Economic History of Britain*. Cambridge Univ. Press, 1957. 264—5.

¹¹ Esme Wingfield—Stratford: *The History of British Civilization*. London 1945. 794—7.

¹² G. M. Trevelyan: *Illustrated English Social History*, 3. London 1966. 305—76.

¹³ Skócia túl szegény, túl óvatos és túl messze volt. Clapham: i. m. 272.

¹⁴ Wingfield—Stratford: i. m. 795.

a munkásság, hanem a politikai hatalomból még kirekesztett szegényebb polgárság tömegét is megmozgatnia. 1793 nyarán a „Nép Barátai Társaság” vezetőit bíróság elé állították és hosszú deportálásra ítélték.¹⁵

Kétségtelen a párhuzam Skócia és Magyarország között mind a felvilágosodás, mind a francia forradalom fogadtatása, mind pedig az erre következő ellenhatás következményeinek elviselése és vállalása terén is. A kulturális élet problémáját a következőkkel jellemezhetjük leginkább: „At the opening of the 18th century Scotland’s cultural prospects seemed particularly low; on the very level of language there was a basic difficulty. A nation which speaks in Scots and writes (sometimes painfully) in English, which feels in Scots and thinks in English is surely in no position to produce integrated works of literature. How could a country in this confused and divided state produce a lively culture?”¹⁶ Nincs túlságosan messze mindez attól a feladattól, amit nagyjából ugyanebben az időben a mi Bessenyeink tűzött a magyarság elé. Természetesen ezúttal is analógiát keresünk, és nem azonosságot, annál is inkább, mivel Skócia esetében egy regionális jellegű — egy nyelvjárás elterjesztésére, irodalmi nyelvvé emelésére irányuló — nyelvváltásról volt csupán szó.

„There are two ways in which a baffled and frustrated nation can attempt to satisfy its injured pride. It can attempt to rediscover its own national traditions, and by reviving and developing them find a satisfaction that will compensate for its political impotence; or it can accept the dominance of the culture of the country which has achieved political ascendancy over it. 18th century Scotsmen chose both these ways. . . James Watson, Allan Ramsay, David Herd, Robert Fergusson and Robert Burns were among those who chose the first way.” Ennek a csoportnak köszönhető a régi skót irodalom és a skót nemzeti hagyományok iránti érdeklődés felélesztése is.¹⁷

Hazánkat sem kerülte el az a folyamat, mely a felvilágosodással vette kezdetét s amely a nemzeti érzés felébresztéséhez vezetett. Szerves részét képezte ennek a folyamatnak a nyelvi megújulás, a népnyelv általános használatra való alkalmassá tétele, illetve ennek kiművelése, irodalmi szintre emelése. A Daiches által megfogalmazott — fentebb idézett — két lehetőségre, két útra nálunk is utal már Horváth János.¹⁸

¹⁵ Kéry: i. m. 15.

¹⁶ A 18. század elején Skócia kulturális kilátásai különösen gyengék voltak; már nyelvi szinten jelentkezett egy alapvető nehézség. Egy nemzet, mely skótotul beszél, és (néha „kínosan”) angolul ír, mely skótotul érez és angolul gondolkodik, nincs abban a helyzetben, hogy harmonikus irodalmi alkotásokat hozhasson létre. Hogyan tudna egy ország ilyen körülmények között élénk kulturális életet teremteni? David Daiches: Robert Burns. London 1952. 7—8.

¹⁷ Két út van, melyen egy elnyomott és visszaszorított nemzet elégtételt vehet megsértett öntudataért. Megkísérelheti, hogy újra felfedezze hagyománykincsét, s ennek felélesztésével és továbbfejlesztésével kárpótolja magát politikai erőtlenségéért, vagy elfogadhatja annak az országnak kultúráját, amely politikailag is uralkodik felette. A 18. század skóttjai mindkét utat járták. J. Watson, A. Ramsay, D. Herd, R. Fergusson és Burns voltak azok között, akik az első utat választották. Daiches: i. m. 8—9.

¹⁸ Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig, Bp. 1927. 7—19.

Csokonai is, Burns is egyaránt felhasználja a két út által kínált lehetőségeket és eszközöket. Amikor ezt hasonlóságként értékeljük, a különbségről sem feledkezhetünk meg. Burnsnél — és általában a skótoknál — a hagyománymentő jelleg az erősebb, amit a regionális korlátozottság mindenképpen indokol, nálunk viszont (Csokonai esetében is) a felvilágosodás korában az európai, s azon belül a német kultúra értékeinek a beolvasztása az uralkodó törekvés.

A népi nyelv széleskörű alkalmazása kezdetben csak felszínes, alaki jelenség volt, később azonban éppen ez vezetett el az igazi, szemlélteti, eszmei népiességhez. „A felvilágosodás közelebb került a honi valósághoz, az eleven társadalmi gondokhoz a népiesség által, a népiesség pedig gyakorlatilag elmélyült, s haladó tartalmait energikusabban bontakoztatta ki a felvilágosodás hatására.”¹⁹

A felvilágosodásnak és a népiességnek ez a szintézise a mi irodalmunkban először Csokonainál, a skótoknál Burnsnél figyelhető meg. Döntő bizonyíték ez arra, hogy Burns közelebb áll Csokonaihoz, mint Petőfihez.

Rá kell azonban mindjárt mutatnunk néhány eltérésre, különbségre, sőt ellentétes vonásra is. Első ezek sorában az, hogy Csokonai rendkívül sokoldalú költő volt, aki szinte azonos könnyedséggel művelte a költészet minden ágát, s otthonosan alkalmazta a stílusok és irányzatok bármelyikét. Amikor Burns mellé állítjuk, hogy kettőjük hasonlóságát megmutassuk, nem a teljes Csokonai-életműre gondolunk, hanem annak csak egy arculatára, Csokonai népies alkotásaira. Eltérést mutat továbbá a két költő műveltsége, helyesebben: a műveltség megszerzésének útja, módja is. Csokonai a korabeli iskolák közül kiemelkedő debreceni kollégiumban — utóbb annak egyik nevelőjeként — közvetlenül, első kézből sajátította el az akkori idők legmagasabb fokú műveltségét; a paraszti származású — és élete jórésztében paraszti munkát végző — Burns ellenben csak tehetségére, érdeklődő természetére, kitartására és akaraterejére támaszkodhatott, hogy — helyzetéből adódó óriás hátrányát lépésről lépésre leküzdve, mindvégig autodidakta módon — közelítsen magyar költőtársa műveltségi szintjéhez.

Különbségnek látszik Burns paraszti származása, szemben Csokonai polgári eredetével. Az eltérés azonban veszít jelentőségéből, ha figyelembe vesszük Csokonai szülővárosának falusias, paraszt-polgári jellegét. Egy korabeli angol utazónak, Townsonnak is feltűnt a város sajátos kettőssége: a viszonylag nagy műveltségű, tájékozott és érdeklődő polgári közösség paraszti életkörülményei, szokásai. Ezért jegyezte be Townson útinaplójába azt, hogy „Debrecen Európa legnagyobb faluja”.²⁰

Számos — olykor megdöbbenően egyező — hasonlóságot találunk a két életrajz adatainak összevetése során is, de ezek részletes ismertetésére e helyen

¹⁹ Pándi Pál: A felvilágosodás és népiesség találkozása. A magyar irod. tört. Bp. 1965. III. 209.

²⁰ Magyarország története. Szerk.: Molnár Erik. Bp. 1964. 360.

nem térhetünk ki. E hasonlóságok ellenére is észre kell vennünk, hogy a polgári származású, kizárólag szellemi foglalkozást űző Csokonai érzelmeinek, kifejezéseinek, képeinek hőfoka népies műveiben nem éri el a kétkezi, nehéz paraszti munkából élő Burns izzását. Ezt az eltérést nemcsak külső tényezőkre vezethetjük vissza, hanem arra a különbségre is, ami a két költő személyiségében is fellelhető. Burns és Csokonai alapjában véve más költői típusok reprezentánsai ugyan, de Csokonai népiességének mégis Burns költészete a párja az európai irodalomban.

A népiességen is túlmutató hasonlóság ismerhető fel köztük az alkotás módszerében. Burns is, Csokonai is klasszicista műgonddal többször is átdolgozza azt, amit leírt, így esiszolva könnyed, természetesként hangzó és ható művekké. Burns „kéziratai fényt derítenek munkamódszerére: legtöbbször számos változatot jegyez le, fáradhatatlan műgonddal keresi a találó szót, költői ritmust, a lényegyet felvillantó kifejezést... a könnyedség önála is folytonos javítás, kitartó munka eredménye”.²¹

Burns is, Csokonai is anyagi gondok, nélkülözések között élt és alkotott. A társadalmi lépcsőrendszer alján tengődő szegényekkel való együttérzésük közvetlen tapasztaláson alapuló érzelem-azonosság, átélés. Ez vezetett a társadalom éles bírálatahoz, mely Csokonainál megtalálható pl. az iskolai feladattól kinőtt *Zsugori uram* c. versben éppúgy, mint a *Konstancinápoly* és a *Halotti versek* c. költeményekben.

Ez utóbbiban így ír:

A szegényt a törvény útján megkéselik,
S a rongyos árvának kenyerét bényelik,
Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csúfolva tépik el...

Burnsnél mindez még keményebben és konkrétan szólal meg: ~ ~ ~

See yonder poor, o'erlaboured wight,
So abject, mean and vile,
Who begs a brother of the earth
To give him leave to toil;
And see his lordly fellow-worm
The poor petition spurn,
Unmindful, though a weeping wife
And helpless offspring mourn.

If I'm designed yon lordling's slave —
By Nature's law designed —
Why was an independent wish
E'er planted in my mind?

²¹ Szenczi M.—Szobotka T.—Katona A.: Az angol irodalom története. Bp. 1972. 355.

If not, why am I subject to
His cruelty and scorn?
Or why has man the will
To make his fellow mourn?²²

Mindkét költő említett műveiben nyilvánvaló népiességük világnézeti alapja, tartalmi oldala. Ábrázolásmód tekintetében a legfeltűnőbb egyezés közöttük típusalkotásukban van. Amint Szabolcsi Bence rámutat: „A típusalkotás a népi és népies kultúrák sajátja”,²³ természetesen a zsánerszerű, egy vagy kevés tulajdonsággal jellemzett típust értve ezen.

Csokonai drámai műveiben igen gyakran szerepeltet népi figurákat, akik egyben a korabeli város és falu jól felismerhető típusai is. Ilyenek pl. a *Tempefői*-ben Csikorgó, a fűzfapoéta és Szuszmir, a kályhafűtő cigány; a *Gerson du Malheureux* c. vígjátékban Ábrahám, a zsidó és a cigány, kik mindketten zsargonban beszélnek, továbbá a nagyivó, deákos, verselő oskolamester s a nyugalmazott katonatiszt; a *Pofók*-ban ismét Ábrahám-zsidó; a *Karnyóné*-ben Boris szobalány, a földrajzi tudatlanságával mulatságos Lázár kalmárlegény és az ezermester Kuruzs. E típusok jórésze mint komikumforrás már az iskoladrámákból ismert, igazi jelentőséget azonban csak itt kapnak. A gyakran valószínűtlen, hihetetlen cselekmény ugyanis általuk nyer valóságos ízt, nyelvi közelséget. Ezek a szereplők gyakran adnak elő határozottan népi színezetű dalokat is: a *Tempefői*-ben a részeg hajdú dala (Dorog hajdúváros...), a *Karnyóné*-ben Boris (Csurgói kincsem hallod-é...) és Kuruzs (Hármat ellett a fürjecske...), a *Pofók*-ban Kanakuz béres (Zsiros nyakam öleld mög...) és ugyanitt a „Hej Rákóczi, Bercsényi”.²⁴

Burns verssorai is élénk idézik a skót tájak tipikus figuráit. A *The Cotter's Saturday Night* c. versében apja és anyja portréját rajzolta meg s egyben a kora-

²² Nézd a túlhajszozt páriát,
nyomora kergeti,
embertársának esdekel,
adjon munkát neki,
s ez azt se adja meg, kevély
kukac, mit bánja ő,
hogy otthon éhesrongyosan
sír a gyerek s a nő.

Ha azt, hogy úr kutyája légy,
természet rendelé,
lelkedbe szabadság-hitet
mért ültetett belé?
Ha nem: mért kínoz és aláz
kegyetlen elnyomód?
Ember embert mért keserít?
És mért van erre mód?

(Nadányi Zoltán fordítása)

The Poetical Works of Robert Burns ed. by Charles Kent, London 1901. 111.

²³ Szabolcsi Bence: A művész és közönsége. Bp. 1964. 35.

²⁴ Haraszi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1880. 201.

beli skót paraszt típusát is megörökítette. A megbecsülés és tisztelet, amelynek hangján Burns beszélt az egyszerű népről, kölcsönös volt. „He made the poorest ploughman proud of his station and his will, since Robbie Burns had shared and had sung them”.²⁵ Miután maga is, apja és Gilbert nevű testvére is földművelő paraszt volt, különös melegséggel írt erről a nehéz munkáról.

All you who follow wealth and power
With unremitting ardour, O,
The more in this you look for bliss,
You leave your view the farther, O.
Had you the wealth Potosi boasts,
Or nations to adore you, O,
A cheerful, honest-hearted clown
I will prefer before you, O.²⁶

A Burns által megrajzolt népi figurák édestestvérei, rokonai, barátai, ivó-cimborái lehetnének a Csokonai-hősöknek. A *Tam O'Shanter* Csiszlik Jankója, kocsmárosa, a *The Jolly Beggars* Hegyi Janija, Bolond Andrisa, Gond apója, Vigyorija és Költője minden változtatás nélkül szerepelhetne bármely hasonló hangulatú Csokonai-műben is.

A két költő közötti hasonlóság részletesebb vizsgálata előtt szükségesnek látszik a népiesség néhány elvi vonatkozását tisztáznunk. Meg kell azonban jegyezni, hogy analógiára utal már egymagában az is, hogy Csokonai és Burns értékelésénél egyáltalán szóba kerülhet a népiesség. Az angol irodalomtörténet ugyanis mindössze két költőt sorol a népies irány művelői közé, ezek közül is az egyik az ír származású Thomas Moore, a másik pedig a skót Burns. A valóságban tehát az angol irodalomból hiányzik az, amit általában a népiesség fogalomkörébe tartozónak ismerünk.

A felvilágosodás Európa-szerte elindította azt a folyamatot, amely a nemzeti gondolat, a nemzeti öntudat elterjedéséhez vezetett. Sőtér István éppen Skócia vonatkozásában mindezt így fogalmazta meg: „A felvilágosodás filozófiájának tanítása a természeti népekről: íme az ősköltészet, a különféle mitológiák és népköltészetek iránti érdeklődés oka. A Skóciában meginduló ősköltészeti és népköltészeti gyűjtéseknek sajátos nemzeti indokai is vannak, de a nem-

²⁵ Principal Sharp: Robert Burns. h. n. 1879. 196. A legszegényebb szántóvetőt is büszkévé tette, hogy R. B. megénekelte sorsukat, s meg is osztotta velük.

²⁶ S ti mind, kiket úgy űz, vezet
a kincs, a pénz hatalma,
mind távolabb lesz tőletek
a boldogság jutalma,
s bár nemzetek tiszteljenek
a kincsekért, mit kaptok,
én többre tartok nálatok
egy nyíltszívű, vig parasztot.
(Fodor András fordítása)
A Kent-kiadásban: 239.

zeti tudatosulás és a regionális elkülönülési szándék éppúgy, mint a természeti állapot iránti filozófiai vonzalom: ugyanegy fejleményt mozdítanak elő. Percy és Macpherson szövegei, Shaftesbury és Hutcheson, valamint Condillac, Rousseau és Diderot filozófiája és főként Herder működése: szoros kölcsönhatásokban alakítják ki ezt az ösköltészeti, népköltészeti érdeklődést.”²⁷

Ez a Skóciára vonatkozó megállapítás teljes egészében érvényes hazánkra is. A sok tekintetben meglepő történelmi és társadalmi párhuzamosság mellett érdemes felfigyelni Bartók Béla e soraiban foglaltakra is: „Hazánk kedvezőtlen politikai feltételei mellett a művészetek egyetlen lépést sem tehettek a haladás útján. A 18. század végének szabad gondolatai azonban megtalálták az utat Magyarország felé. . . . Hogyan válhatik az új magyar zene megteremtésének alapjává egyetlen zenei hagyományunk, a magyar parasztok régi zenéje? Bizonyára nem olyan mesterkéltnél, hogy egy dallamot vagy dallamfrázist valamely idegen stílusú vagy nemzetközi jellegű zeneműre átültetünk. Megtörténhetik viszont, hogy a zeneszerző megtanulja egy vidék hagyományos nyelvét s ezzel saját zenei gondolatait oly módon tudja kifejezni, mint a költő, ha anyanyelvénél él. Ha a zeneszerzőben elég szeretet van ahhoz, hogy teljes lélekkel, szabadon átengedje magát ilyen zenének, ha van mondanivalója s a gondolatai kifejezéséhez szükséges technikai felkészültségnek tökéletesen birtokában van, vállalkozása sikerülni fog. Művei nem megharmonizált népdal-töredékek vagy népdalokra írt variációk lesznek, hanem a népzene belső lényegének kifejezői.”²⁸

Úgy érezzük, hogy érvényes ez az irodalmi népiesség jelenségeire is. Kodály Zoltán mondja: „A népi műveltség csúcsa, mintegy kivirágzása a népdal s döntő bizonyossága a nép egységes, eleven kultúrájának. Irodalmi tudatunkban a népi kultúráról szólva, elsősorban is a népdal jut eszünkbe.”²⁹ A népdalban, amely a népies érdeklődés fő tárgya, szöveg és dallam együtt keletkezik, egységet alkot. Nem véletlen ezért, hogy éppen Burns és Csokonai költészete (az utóbbié a rokokó muzikalitásánál fogva is) oly szoros kapcsolatban van a zenével. Burns pl. gyakran írt új szöveget népi dallamra és fordítva: sok Csokonai- és Burns-verset zenésített meg ismeretlen, tehát népi zenész.”³⁰

Horváth János szerint: „Mikor az irodalom szándékosan keresi a kapcsolatot a népköltéssel: ott kezdődik a népiesség, amely tulajdonképpen nem más, mint egy hagyománymentő mozgalom, melynek sugalmazója, létoka a nemzeti érzés.”³¹

Ezeknek az elvi meghatározásoknak ismeretében megállapíthatjuk azt, hogy Csokonai is, Burns is tudatos szándékkal, határozott célkitűzéssel volt népies. Mindketten olthatatlan vágygal és tudásszomjjal fogadták magukba a

²⁷ Sötér: i. m. 135.

²⁸ Bartók Béla válogatott zenei írásai. Bp. 1948. 11—14.

²⁹ Ortutay Gyula: Kis magyar népraiz. Bp. 1966. 13.

³⁰ Szabolcsi Bence: Vers és dallam. Bp. 1972. 122—123.

³¹ Horváth János: i. m. 42.

felvilágosult eszméket, melyek hatására fellángolt bennük a nemzeti érzés is, s ezért fordultak a néphagyomány felé. Amint Burns írja: „I have been absolutely crazed about it, collecting old stanzas and every information remaining respecting their origin, authors, etc.”³²

Ugyanerről más helyen ezt olvashatjuk: Burns „1787 és 1792 között minden erejét és idejét a népdalok felkutatására, eredetük megállapítására, zenéjük, szövegük hű és pontos feljegyzésére szentelte. Lelkesedése nem ismert határt: kereken visszautasított pl. mindenféle díjazást, mondván, nem saját költői hírnevéért vállalta e munkát, hanem hazájáért, Skóciáért.”³³

Burnshöz hasonlóan közeledett a népművészethez Csokonai is (főként népdalokat, népmeséket és népi hagyományokat értve ezen), hogy további pusztulásukat meggátolja, s felhasználásukkal megvesse a sajátos népi kultúra alapjaiból felnöve megújhódott, felfrissült nemzeti irodalom alapját. Egy levelében olvashatjuk, hogy már 1797-ben kész népdal-gyűjteménye volt: „Régibb és újabb magyar népbéli dalok, melyeket más csinos nemzeteknek példájára imitt-amott írásból és hallomásból összeszedvén, az elvesztéstől menteni kívánt.” Háromszáz „mindenes” nóta volt ez, de egy év múlva már négyszázötvenet ír egy levelében. 1804. június 14-én Kazinczyhoz írott levelében arról értesíti őt, hogy „A Volksliedekről a azoknak különböző Nátiónál való Karakteréről s Mustráiról” ír „Praefatiót”.³⁴ Érdemes felfigyelni arra is, hogy Csokonai valósággal megszervezte, kiszélesítette a népdal-gyűjtői tevékenységet. Erről tanúskodik egy bizonyos Szabó Mihálynak Csokonaihoz írt következő levele: „Egyszer, hajdanában azt mondotta volt az Úr nékem, hogy ha megkapnám valahol az *Amott kerekedik egy fekete felleg* nótáknak több versét, közöljem vele. Ime tehát. . . én amit imitt-amott hallottam hozzá, ide írom.”³⁵

A Csokonai-életművel foglalkozó irodalomban is több utalást találunk arra, hogy helyes úton járunk akkor, amikor azt valljuk, hogy Csokonai tudatosan nyúlt a népi kultúra kincsesládájához. Csoóri Sándor pl. így ír: „Magyarországon 150—160 esztendeje izgatja a népköltészet ereje a költőket. Csokonai és Virág Benedek szinte ugyanabban az órában kapta fel a fejét a mezítlábas, kertalji múzsák izgató sugdosására. Mint valami szemérmes végrendeletföredéket, írja 1803-ban a debreceni költő: »Hallgassátok figyelemmel a daloló falusi leányt és a jámbor puttonost. . . « Ilyen tanácsot csak az adhat, aki maga is nagyon odafigyelt. . . A szűrös-gubás embereknek csak arról lehet beszélni, ami őket is érinti s csak úgy, hogy ők is fölfoghassák!”³⁶

³² Daiches: i. m. 261. Valósággal bolondultam azért, hogy összegyűjtsem a régi dalokat, s mindent, ami eredetükre, szerzőjükre vonatkozik.

³³ Franklyn Bliss Snyder: Robert Burns, his personality, his reputation and his art. Toronto 1936. 142—3.

³⁴ Horváth János: i. m. 46—7.

³⁵ Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1954. 81.

³⁶ Csoóri Sándor: Faltól falig. Bp. 1969. 194—9.

Burns és Csokonai népiességével kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy volt-e olyan magasfokú felkészültségük (Bartók Béla szóhasználatában: technikai készségük), ami előfeltétele annak, hogy valaki művészi szinten bánhasson a népi kultúrával. A nép érzésvilágával való együttérzés vagy az azzal való azonosulás mellett ehhez az is szükséges, hogy bizonyos távolsággal, rálátással, distanciával is rendelkezék az alkotó művész.

Csokonai jártas volt a természettudományokban és a zenében éppúgy, mint a klasszikus és magyar irodalomban, melyből mindent ismert, olvasott, ami csak Gyöngyösi óta megjelent. Foglalkozott Diderot-val és Voltaire-rel, széleskörű tájékozottsága és nagy olvasottsága lehetővé tette, hogy „sikerült neki fölényesen, könnyedén és mégis a szellem legmagasabb csúcán összepárosítani a paraszti dalt a rokokó csapongásaival, a somogyi kanásznótát Voltaire felvilágosult eszméivel”.³⁷

Domby Márton, Csokonai első életrajz-írója, így emlékezik meg nyelvtudásáról: „A zsidó, arabiai nyelvnek néminemű esmeretsége és a perzsára való nagy törekedése mellett a görög, deák, olasz, francia, német nyelveket tökéletesen bírta... Anglusul inkább csak igyekezett tudni, mint tudott.”³⁸ Ezzel a csekély angol nyelvtudásával semmiképpen sem kerülhetett Burns művei közelebbe, hiszen akkor nem írt volna ilyen irigykedve a *Rape of the Lock* fordítójáról: „Abban szerencsésebb nálam, hogy eredetiből egyenesen tehette által nyelvünkre, amidőn én csak a francia folyóbeszédből boldogulhattam.”³⁹ Csokonai ismerte azt a nemzetközi érdeklődést is, mely Herder munkássága nyomán a népdalok iránt megnyilvánult Európa-szerte. Erre vall, hogy használja már a „Volkslied” kifejezést, amely Herdertől származik.

Burns barátjaival, kiadóival és másokkal folytatott levelezéséből s műveiből is világosan kitűnik, hogy meglehetősen otthonosan mozgott az antik görög és római irodalomban, s jól ismerte az angol, skót és európai (főleg francia) irodalom értékesebb termékeit. Olvasottsága műveire is nagy hatással volt. Crawford pl. O. Ritter és R. L. C. Lorimer kutatásai nyomán szoros kapcsolatot talált Burns *Vision* c. verse és Platón *Phaidrosza* között. Számtalan más Burns-nél jelentkező megnyilvánulásnak is klasszikus eredete van: a *The Cotter's Saturday Night* néhány sora pl. szinte teljesen azonos Vergilius *Georgiconjának* megfelelő részével.⁴⁰

Mikor egy edinburghi rézmetsző, James Johnson kérésére Burns bekapcsolódott a népdal-gyűjtésbe, a gyűjtemény címét *Scots Musical Museum*-ra változtatta. Burns olyan lelkesedéssel vetette bele magát ebbe a munkába, hogy rövidesen ő látta el a gyűjtött anyag válogatásán, kiegészítésén, átdolgozásán kívül a sajtó alá rendezés, szerkesztés és kiadás minden feladatát is.

³⁷ Csoóri Sándor: i. m. 226.

³⁸ Domby Márton: Csokonai élete. Bp. 1955. 23.

³⁹ Csokonai: A furcsa epocjáról. Toldy-kiadás. Pest 1864. II. 21.

⁴⁰ Thomas Crawford: Burns. A Study of Poems and Songs. Edinburgh and London 1960. 187.

Ez már egymagában is bizonyíték arra, hogy Burns látóköre, irodalmi tájékozottsága felért a korabeli iskolák által nyújtható műveltséggel.

A népiesség fokozatait Bartók Béla határozta meg (ő ugyan ezt a paraszzenének a műzenében való érvényesülésére vonatkozóan írta). Az első fokozat az, amikor a parasztdallamot minden változtatás nélkül vagy csak alig variálva kísérettel látjuk el. Ebbe a csoportba tartozik az a megoldás is, amikor a parasztdallamot elő- és utójátékba foglaljuk, vagy amikor az eredeti dallamot csak mottóként alkalmazzuk. (Lényegében ezt a módszert alkalmazta J. S. Bach is korál-feldolgozásainál.)

A második fokozat az, hogy nem eredeti parasztdallamot használunk fel, hanem a zeneszerző maga komponál valamilyen parasztdallam-imitációt. Pl. Beethoven *Pastoral szimfóniája*, Sztravinszkij korai művei.

A legfejlettebb, harmadik fokozat: a zeneszerző sem parasztdallamokat, sem parasztdallam-imitációkat nem dolgoz fel zenéjében, de abból mégis ugyanaz a levegő árad, mint a paraszzenéből. Ez a zenei anyanyelv érezhető pl. Kodály *Psalmus Hungaricus*ában.⁴¹

Amit Bartók a paraszzenének a műzenében való felhasználásáról ír, az a népköltészet és a műköltészet kapcsolatára is alkalmazható. Crawford — mivel az angol irodalomból szinte teljesen hiányzik a népiesség — a mi Bartók Bélánk fenti megállapításaira hivatkozik, hogy közérthetővé tegye, megvilágítsa Burns munkásságát.⁴²

Burnsnél is, Csokonainál is felismerhetjük a népköltészeti anyag felhasználásának hármass fokozatát. A kezdetet az a tevékenység jelentette, amikor a gyűjtött népdalok szövegét Burns alaposan szemügyre vette, megtisztogatta az idők folyamán rátapadt torzulásoktól, visszaállítva eredeti ízüket, zamatukat, tartalmi-formai egységüket. Ismeretes, hogy Burns gyakran pótolta a hiányos, csak töredékben fennmaradt népdalok szövegét, vagy törölte az oda nem illő, idegen, erőltetett sorokat, hogy azokat maga-költötte részekkel helyettesítse. Számtalan olyan népdal jelent meg a *Scots Musical Museum*ban, amely magán viseli Burns kezenyomát, illetve amelyben csak a kórus (refrén) az eredeti népdalból való, s a többi rész Burns munkája. Erre néhány példa: *Ay Waukin, O; My Heart was Ance; I'm Owre Young to Marry Yet; Cuidwiefie Counth the Lawin; Fareweel to a' our Scottish Fame* stb.

Csokonai népdal-gyűjteménye veszendőbe ment. Ennek ellenére valószínű, hogy ő is elvégezte ugyanazt a válogató, elemző, tisztogató munkát, mint Burns. A már idézett, Szabó Mihálytól származó levélből pl. kitűnik, hogy Csokonai felkutatta egy-egy népdal elérhető változatait, feltehetőleg azért is, hogy összevetve kiválogassa a valódi népi részeket, törölje a hozzátapadt idegent. De van más, kézzelfogható bizonyítékunk is arra, hogy Csokonai hogyan használta

⁴¹ Bartók: i. m. 22—4.

⁴² Crawford: i. m. 343—5.

fel műveiben a népdalt. *Az esztendő négy szakasza* c. verse pl. egyesíti a nép költészetének tartalmi és formai vonásait: a jobbágyok panaszát a népdalok nyelvén szólaltatja meg.

Barmaim jaj be soványok,
Elfogyott a takarmányok,
Már se széna, sem mező,
Ezer az ember szüksége,
Nincs új, elfogyott a régi,
Majd kihúz az éhező.

Jóformán csak a pallérozott versforma különbözteti meg az első sorokat az eredeti népdal-változattól:

András-nap után az idő,
Sürven tornyodzik a felhő,
Rimánkodnak a bárányok,
Elfogyott a takarmányok.

Ide soroljuk azokat a népdal-betéteket (feldolgozásokat), amelyeket Csokonai majd mindegyik színpadi művében megtalálunk (a *Tempefői*, a *Pofók*, a *Karnyóné*, a *Cultura* már említett dalai). Ki kell emelni a *Tempefői*-ből Szuszmir meséjét, amely az első hitelesen lejegyzett magyar népmese.

A második fokozat bemutatása előtt egy pillantást kell vetnünk Európa más tájaira. Az 1780-as években J. P. A. Schulz német zeneszerző (1747—1800) ezt írta: „A 18. század komponistája abban a korban él, amely többek között Németországban, Herder körül és az ő nyomában már tudatos kultuszát is ismeri a népnek és népiesnek, amikor már kisebb művészek egész sora dolgozik rajta, hogy dalait, a »Lieder im Volkston«-t a legegyszerűbb ember is magáénak vallja és a magáéra ismerjen benne, sőt műveinek legfőbb vonzóerejét abban látja, ha ismerősnek tűnik mindenki előtt.”⁴³

Olyan irányzat ez, amely teljesen megfelel a Bartók által meghatározott második fokozatnak. Ahogyan a zenében az eredeti parasztdallamok helyett megjelennek a népi ihletésű dallam-imitációk, úgy tér át Burns is a népdalról a teljes egészében tőle származó, önállóan költött versre. Ide sorolhatjuk legjobb dalait, s többek között a *The Twa Dogs* és a *The Brigs of Ayr* c. verseit.

Csokonainál alig vagy egyáltalán nem lehet éles határvonalat vonni a Bartók-féle második és harmadik fokozat, azaz a népdal-imitációk és a népi anyanyelven írott, népköltészeti elemek művészi szintézisét adó művek között. Ha mégis valamilyen fokozatosságot próbálunk megállapítani, akkor elsőik között a *Szerelmes búcsúvétele* és ennek 1803-ban készült *Habozás* c. változatát említhetnénk.

⁴³ Szabolcsi Bence: *A zene története* Bp. 1958. 237.

Ilyen népdalszerű intonációt találunk már *Az emberiség és a szeretet* c. ódának első részében is (Felfogadtam száz-meg százszor, nem fogok szeretni másszor...), de a *Habozás* jelenti a valóban következetes népdal-intonációt, a népdal-téma vezérmotívummá való előlépésével. Az „Itt hagynám én ezt a várost, ha lehetne...” sor három versszakot vezet be s mindhárom esetben e feltételes elhatározás új kifejtésévé válik a strófa. Ezeknek belső szerkezetében is ritmikai párhuzam figyelhető meg, a negyedik versszak variált intonálása egyben a daltéma megoldását is adja: „Nem hagyom itt ezt a várost!” A rokokó-forma így vált át tiszta hangulatú bensőséges szerelmi dallá, valóságos népdallá.

Szembetűnő az a hasonlóság, mely ezt a Csokonai-verset Burns *I'm Owe Young to Marry Yet* c. dalához fűzi. Ugyanez a szerkesztésmód érvényesül ebben a versben is, az első, harmadik és negyedik strófa a verstéma más és más kifejtése, illetve fokozása, míg az ötödik közli a frappáns megoldást. A vers tiszta népdalhangulatú, amit még csak kiemel a második strófaaként beállított eredeti népdal-töredék.

Csokonaihoz visszatérve: új jelenség, amikor a költő magyar daltémára vagy akár csak magyar ritmusra vált. Ekkor nem ritkán maga a mű is népies színezetűvé válik. A sor elején alkalmazott trocheusok ellenére is a vers strófa-szerkezete népi dallamra emlékeztet:

Bár az ég busulva néz is ellenem,
Légy te nékem szent poézis, mindenem,
Ami történt életembe'
Hogy lehessen énekembe'
Festennem.

A naiv ritmusforma önkéntelenül is magával hoz bizonyos népi ízt:

Sírván sírok, de siralmam nem elég,
Vajjon mikor elégli már meg az ég...

vagy más helyen:

Kedves rózsám, gyere velem sétálni,
A hold fénylő világánál járkálni...

A népies modor zökkenés nélkül érvényesül *Bús hánykódások* c. versében. A népies Csokonai a *Siralom*, *Szegény Zsuzsi*, *Szezelemdal a csikóbőrös kulacshoz* és a *Parasztal* c. verseiben alkotta a legmaradandóbbat. Ezekben már valóban oly könnyedén, természetesen alkalmazza a népdal elemeinek széles skáláját, mint aki rátalált valódi belső hangjára, anyanyelvére.

Burnsnél sem könnyű annak megállapítása, hogy mikor, melyik műve sorolható a népiesség szempontjából legfejlettebb kategóriába. A nehézséget

az ő esetében az okozza, hogy majd mindegyik verse harmonikus egységbe foglalja az eredeti népit és saját költői zsenialitását. Sok verse egyszerre lehetne iskolapéldája akármelyik kategóriának, ha ugyan el lehet különíteni benne a valódi népdalt az imitációtól: pl. *Death and Doctor Hornbook*, *Tam Glen*, valamint *O, wert thou in the Cauld Blast*.

Burns oly egyszerűséggel, népi naivitással teremt meg verseinek hangulatát, hogy bárki a legszebb népdalok közé sorolhatná őket:

But, Peggy dear, the evening is clear,
Thick flies the skimming swallow;
The sky is blue, the field is in view,
All fading green and yellow:
Come, let us stray our gladsome way,
And view the charms of Nature;
The rustling corn, the fruited thorn,
And every happy creature. . .⁴⁴

Nincs szándékunkban azt bizonygatni, mintha Csokonai és Burns egy és ugyanazon szintet értek volna el a népiességben. Néhány kiemelt verssor egymás mellé állítása, néhány szembeötlő párhuzamosság felvillantása kevés is lenne ehhez. Mindössze azt kívántuk példákkal illusztrálni és bizonyítani, hogy Csokonai is, Burns is — egymástól távol, egymásról mit sem tudva — csaknem egyszerre és sok tekintetben hasonló indítékokból, hasonló módon fordult a felvilágosodás hatására a népköltészet s a népiesség felé.

A népi anyanyelv elsajátításának feltétele is, eredménye is az a nyelv-gazdagító tevékenység, amely Burns és Csokonai munkásságának szerves és maradandó része volt. Mindkét költő szükségesnek érezte, hogy a nyelv rendszeres műveléséhez a gyakorlatban is hozzájáruljon. Alapvető elgondolásuk volt az, hogy a nyelvet nem a mesterkéltén képzett, idegenből átvett szavak és szókapcsolatok szolgái lefordításával kell megújítani, hanem inkább a kimeríthetetlenül gazdag népi szókincset kell újra felfedezni és használatba venni. Csokonai kétezernél is több, már csak a nép ajkán élő, egy-egy tájegységen használatos eredeti szót, népi kifejezést jegyzett fel, s őrzött meg számunkra, javarészt verseinek közvetítésével. Hogy milyen gonddal végezte nyelvgazdagító munkáját, bizonyítja az értekezés, amelyet *A magyar nyelv feléledése* címen írt.

⁴⁴ Csodás az est, Peggym, szeresd,
suhog a fecske szárnya,
az ég be kék, s a szép vidék
bágyadt-zöld s barna-sárga;
Menjünk vígan s nézd boldogan,
mit friss szem mecsodálhat:
vetés sora s galagonya
és mennyi boldog állat.
(Áprily Lajos fordítása)
Kent-kiadás: 240.

Burns tevékenységének ezirányú szándéka is s e szándék gyakorlati megvalósítása is szinte teljesen hasonló a Csokonaiéhoz. Ő is gyűjtötte az eredeti, izes népi kifejezéseket, hogy verseiben felhasználva megmentse őket a pusztulástól s gazdagítsa velük az irodalmi nyelvet. A skót nyelv tisztaságáért dolgozott, mit sem törődve azzal, hogy tevékenysége megnyeri-e előkelősködő városi olvasóinak tetszését. Több levele tanúskodik arról, hogy nyers, paraszti kifejezései mekkora megütközést, ellenkezést váltottak ki.⁴⁵

Nem kerestünk azonosságokat Csokonai és Burns között. Célunk annak bizonyítása volt, hogy Burns közelebb áll Csokonaihoz, mint Petőfihez, ahogyan ezt sokan, általában hitték. Azt akartuk közelebbről megvizsgálni és bemutatni, amit Babits így fogalmazott meg: „Csokonai közelről látta az élet primitív és vaskos realitásait. A valóságélmények hatására egyre messzebb kerül a rokokótól... ritkulnak a csengő-bongó szerelmi versikék, helyettük vaskosabb paraszti énekek jelennek meg, realiztikus népi helyzetdalok, mint Burnsnél. Különös egysége Európa lírájának!”⁴⁶

Klára Bárczy:

LA TENDENCE POPULAIRE DANS LA POÉSIE DE CSOKONAI ET DE BURNS

L'auteur se servant de la théorie et de la méthode — celle de l'analogie historico-typologique — de V. M. Jirmounski (qui déclare essentiellement que, dans un état de progrès social analogue, on a toutes les chances de retrouver, dans les littératures nationales, les mêmes phénomènes littéraires sans l'influence directe de l'une sur l'autre, mais chacune déterminée par ce progrès) tâche de prouver que, au lieu du parallèle que les historiens de la littérature en Hongrie ont l'habitude de faire entre Burns et Petőfi, une analogie entre la poésie du premier et celle de Csokonai paraît plus fondée. Après avoir esquissé les traits caractéristiques fondamentaux qui se retrouvent de manière analogue dans l'histoire de la société et des idées de l'Écosse et de la Hongrie du XVIIIe siècle (oppression étrangère, misère et asservissement des paysans, mouvement pour sauver les traditions populaires et nationales etc.), l'auteur confronte l'activité de préservation des trésors folkloriques de Burns et de Csokonai, puis les côtés populaires de leur poésie qui dérivent avant tout de cette activité. Elle souligne que dans l'oeuvre des deux poètes, malgré des différences que l'on ne saurait négliger, il est aisé de reconnaître plusieurs analogies relatives au comportement poétique, à la thématique, à la stéréotypie, à la manière d'expression, même à la structure des vers, bien que les écrits de l'un fussent totalement inconnus pour l'autre.

⁴⁵ Crawford: i. m. 262—3.

⁴⁶ Babits Mihály: Az európai irodalom története Bp. 1957. 267.

Julow Viktor

**CSOKONAI ÉS PETŐFI KÖZÖTT
(A DEBRECENI KÉSŐ-FELVILÁGOSODÁSRÓL)**

Irodalomtörténetünknek és kultúrhistóriánknak alighanem egyik leg-hosszabb, meg-megújuló s még mindig nem lezárt, véglegesen el nem döntött polémiája az, amely Debrecennek, kiváltképpen a felvilágosodás kora Debrecenének a nemzeti művelődésben betöltött szerepéről indult meg az Árkádiaperrel. A legutóbbi időkig találkozunk e szerep elmarasztaló megítélésével és apológiájával éppúgy, mint pozitívumokat és negatívumokat egyaránt mérlegelő értékeléseivel, amelyek, úgy hiszem, leginkább segítik a régi vita lezárását.¹ Mindez magában is jelzi, hogy valójában nem helytörténeti, hanem annál jóval általánosabb problémáról van szó: valamiféle alapkérdésről. A „debreceniség” (amelynek fogalmát Kazinczy egyértelműen pejoratív értelemben alkotta meg, európaizáló törekvéseinek egyik fő akadályát látva benne), akárhogy is gondolkodunk felőle, a korszak egyik lényeges formáló tényezője volt. Az ország környezettől lényegesen elütő magatartást és kulturális színezetet jelentett, amely lokális tényezőkből keletkezett ugyan, de hatott a nemzeti művelődés egészére, sőt Debrecennek és Kollégiumának mint a magyar református-ság központjának elsősorban a Tiszántúltra és a Tisza—Duna közére, de az ország más kálvinisták lakta vidékeire is szétsugárzó hatásánál fogva — bár a város szerepének a Pesten kialakuló kulturális centrum melletti elhalványodása arányában csökkenő mértékben és más hatásokkal keveredve — eleven hagyományként élt tovább. Különösen a népiesség meg-megújuló hullámaiban érezhető ennek a tradíciónak a továbbélése, ahol statisztikailag is könnyen igazolható lenne, beleértve a 20. századi népi írók mozgalmát is, a kelet-magyarországi származású, kálvinista hátterű írók részvételének túlsúlya. (Tanulságos e szempontból a népi írók szinte egyöntetű Kazinczy- és nyelvújítás-ellenes álláspontja.) Még olyan költőknél is, mint Ady és Tóth Árpád, akik hangsúlyozottan nyugatos, szimbolista-dekadens programmal indultak,

¹ Legfrissebb bizonyítéka ennek az a sok hozzászólót megmozgató, indulatoktól sem mentes vita, amely 1970 októberében az MTA 18. századi kutatócsoportja által Debrecenben rendezett konferencián zajlott le a debreceni felvilágosodás kérdéseiről. A vita anyaga, sajnos, nem jelent meg. Vö.: Itk. 1971. 761.

nyilvánvaló (nem kis részben Debrecennel és a kálvinista kulturális tradíciókkal való érintkezésük nyomán) ennek a hagyományrétegnek a felszínre kerülése érettebb költészetükben.

E hagyomány annyira szívós továbbélését Debrecen, s az ottani és nagyrészt onnét meghatározott református nevelésügy mérsékelt konzervatívizmusa éppúgy segítette, mint a debreceni felvilágosodásnak az a legutóbbi időkig fennmaradt hozadéka, amelyet „kálvinista ateizmus”-nak vagy legalábbis „kálvinista agnoszticizmus”-nak nevezhetünk. A világiaknak az a sajátos magatartása ez, amely szembenáll a református ortodoxiával, közömbös a dogmákkal szemben, s Isten létének kérdése sem izgatja, mégis ragaszkodik egyházához mint erkölcsi testülethez, a központi hatalommal szemben védekező és egy sajátos magatartásformát és műveltség-típust őrző-védő szervezethez. Első jellegzetes képviselője Domokos Lajos debreceni főbíró, az ottani aufklerizmus vezéralakja volt.² Ez a jelenség tette lehetővé, hogy a vallásos világnézettől már elszakadt írók is kapcsolódhassanak a 16—18. századi (egészen a saját helyesírási rendszerig³) elkülönült protestáns kultúra, s az annak sok vonását magába fogadó debreceni felvilágosodás hagyományaihoz, legfőként ahhoz a hagyományhoz, amelyet Csokonai jelentett és körülötte alakult ki.

Debrecenben a magyar felvilágosodásnak egy jól megkülönböztethető változata jött létre, amelynek gyökerei a város 16—17. századi történetéig nyúlnak vissza. A három országrész határán, az erők egyensúlya következtében csaknem önálló városállam státusát élvezte, berendezkedése — különösen az országos környezethez képest — demokratikus volt.⁴ Fejlődése a többi magyar mezővároséhoz hasonló, csak jóval nagyobb méretekben (a 18. században az ország legnépesebb városa), s azzal az igen jelentős különbséggel, hogy Közép-Európától Perzsiáig terjedő kereskedelmi és a nagy nyugati protestáns egyetemekkel kiépített sokoldalú szellemi kapcsolatai révén nemzetközi horizontra tett szert. Mindez megkönnyítette a felvilágosodás polgári eszméinek befogadását. Korlátozta viszont ezt az a körülmény, hogy Debrecen cívislakossága nem válhatott igazi citoyen-polgársággá. Főképpen azért, mert gazdasági életében a fejlett kereskedelem és kézműipar mellett mindig is nagy szerepe volt és maradt a mezőgazdaságnak. Minthogy a hódoltsági időkben a környező falvak eltűntek, határuk Debrecen óriásira növekedő határába olvadt be, autark módon magának kellett gondoskodnia élelmezéséről. Így nem fejlődhetett ki a falu és város közötti árucseré és munkamegosztás.⁵ Innen azután a cívistársadalom föld- és népközelsége, félparaszti jellege, parasztos

² Julow Viktor: A debreceni felvilágosodás kérdései (Mesterség és alkotás. Bp. 1972), 186—188, 194—196.

³ Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 10—14.

⁴ Balogh István: Cívisék társadalma. H. é. n. 7—33.

⁵ Orosz István: Debrecen és a magyar városfejlődés. Alföld. 1972/2. 54.

életstílusa s ebből következő konzervatív hajlamai, ami az itteni aufklérizmus mérsékelt voltát, erősen gyakorlatias irányát határozta meg. Innen, hogy a debreceni aufklérizmus sohasem vetette le egészen a vallásos-egyházi kötöttségeket.⁶ Még Csokonainál is csak időlegesen és nagy belső ellentmondásokkal jutott el a materializmusig s a politikai radikalizmusig, forradalmi szimpátiáig.⁷ Másfelől: a nemesi-patriarchális népiességen (Dugonics, Gvadányi) messze túllépve elől járt a felvilágosodás és a népiesség szintézisének, a politikai tartalmú, demokratikus népiességnek a megteremtésében (Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai, Fazekas).

A török hódoltság utáni csaknem másfél évszázad Bécsnek a város önállóságát korlátozó és katolizáló törekvéseivel szembeni passzív ellenállásban telt el. A 17. században gazdaságilag virágzó s belső életét szabadon élő civistársadalomnak a status quo fenntartása lett volna előnyös. Ez a minden változástól való irtózás tendenciáját, s mint láttuk, más forrásból is táplálkozó konzervativizmust erősítette, amellyel szemben azonban a szellemi elit egy része és a diákság java a progresszió nyugati eszméit állította.

A civistársadalom a központi hatalom elleni csöndes-szívós küzdelemben már a törökvilágban a különféle potentátokkal szemben (városfalak híján) kialakított taktikáját és stratégiáját: a cselet, alkudozást, a többé-kevésbé színlelt behódolást, lepénzelést, halogatást alkalmazta⁸: a rebelliségnek és lojalitásnak sajátságos, mindig az adott helyzetnek megfelelő keverékét. Ez a nemesi mentalitástól távol álló erős kompromisszum-készség, amelyet a szorongatott protestáns közösségnek oly sokat jelentő tolerancia-elv elméletileg is igazolt (s valóban ez került a debreceni felvilágosodás tengelyébe), a kultúrában mint eklektikus hajlam jelentkezett, a polihisztorság különleges kultuszával együtt, a legjobbakban pedig univerzalizmussá nemesedett (Földi János egyeztető álláspontja a nyelvújításban, vers-elméletben, amelyet a későbbi fejlődés igazolt, Csokonainak a konzervatív-nemesi patriotizmussal megférő politikai radikalizmusa, voltaire-i ész-felvilágosodást és rousseauizmust harmonikusan ötvöző aufklérizmusa, stílus-szintézise.)⁹

Amikor Kazinczy az Árkádia-perben szembe került Debrecennel, az itteni szellemi élet már a beszűkülés és megmerevedés jeleit mutatta. A jóval korábban megindult gazdasági-társadalmi visszafejlődés következménye volt ez. A török kiűzésével megszűnt a város gazdasági életére és autonómiájára nézve annyira előnyös határszéli helyzet, majd Mária Teréziának a birodalmi határokat lezáró politikája a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatokat fokozatosan elsorvasztotta. A kereskedelmi tőke a mezőgazdaságba menekült.¹⁰ Ezt a folyamatot

⁶ Julow: i. m. 186—187.

⁷ Juhász Géza: Talányos Csokonai? ItK 1966. 400—408.; Julow Viktor: Talányos Csokonai — tragikus Csokonai. ItK 1967. 181—186.

⁸ Balogh István: Debreceniség. Studia Litt. VII. 1969. 15—18.

⁹ Julow: A debreceni felvilágosodás... 184—185.

¹⁰ Balogh: Civisek... 33—55.

a napóleoni idők agrárkonjunktúrája tovább erősítette.¹¹ A 18. század második felében mindinkább meglazultak a nyugat-európai kulturális kapcsolatok is. Mind kevesebb debreceni diák juthatott el svájci, holland, angol egyetemekre. A 19. század elejéig ugyan a göttingai egyetem látogatása biztosította az európai haladó eszmékkel való érintkezést,¹² de oda is egyre ritkábban, jobbra csak a bécsi univerzitásig jutottak el a Kollégium szárnyrabocsátottjai. Mindez a civisközösség provincializálódását, gazdasági-társadalmi szinten elparasztozódását, régi belső autonómiáinak elsoványodását, intern demokráciájának formálissá válását, a maradiság megerősödését hozta magával. A szellemi élet mind mozdulatlanabb állóvízzé posványosodott. Szembetűnő jele ennek, hogy bár 1797-ben — főleg Domokos Lajos hatására — a Kollégiumban bevezették a magyar nyelvű tanítást,¹³ néhány évi huzavona után visszatértek a latin oktatáshoz; az 1807. évi *Ratio Institutionis* pedig erősen visszaszorította az előző században jelentősen előre tört természettudományi tárgyakat.¹⁴

A debreceni késő-felvilágosodás legfontosabb alakja, Fazekas Mihály maga is felismerte ezt a hanyatlást. Jelképet látott már az 1802-i nagy tűzvészben. „A közhaszonról már nem is álmodunk”; „a fiak bagoly torongyokká fajultak” — a Nagytemplom üszkös falai előtt elhangzó szavai már a zsíros-paraszti magánakvalóságot, a civis bezárkózást illetik. Egyúttal azonban maga is részese e hanyatlásnak. Megdöbbenő, hogy Csokonai haláláig, 15 év alatt 63 költeményt írt, beleértve a *Lúdas Matyit*, a következő 23 év termése viszont mindössze 19 lírai mű. A termékenység ekkora csökkenése már elszikkadás jele. Meghívult körülötte az írói alkotásra inspiráló atmoszféra. A debreceni felvilágosodás morális-practicista vonása erősödik fel nála. Sokoldalú, gyakran aprólékos közéleti tevékenység, részlet-reformokért vívott lankadatlan küzdelem emészti fel szinte minden energiáját.¹⁵ 1805 utáni költészete, bár közte vannak legérettebb remekei is, tartalmi vonatkozásban is mutat hanyatlást: politikai és filozófiai horizontja beszűkül. Az aufklérizmushoz haláláig hű; egy pillanatra sem hatolnak be világnézetébe nemesi eszmék, de a kibontakozó nemzeti romantika idején ez már inkább negatívum. A reformkor kezdetén még a vallási toleranciáról ír verset (*A perzsa fejedelem*, 1828). *A bölcsben* bár lényegében még mindig progresszív értelemben, de csak egy egyéni magatartásformát ajánl, tele szkepszissel, életmegoldásul a *Lúdas Matyi* egykori szerzője. Az *Antenor álmában* (amelyet a kritikai kiadás még a kétes hitelességűek közé sorolt, de bevezetésének a *Nyári esti dallal* való rokonsága a hitelesek közé sorolja) ő, aki a *Megelégedésben*, a szociális elégedetlenség kihívó hangú hitvallását tette, itt a belenyugvást, a középszert hirdeti. Aki a *Cs. et F.*-ben

¹¹ Balogh: Debreceniség. 31.

¹² Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 30. 49—50.

¹³ Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Bp. 1966. 113.

¹⁴ Bajkó Máttyás: A debreceni felsőoktatás a felvilágosodás korában. Acta Univ. Debrecenensis. Tom. I. 1954. 46., 52.

¹⁵ Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp. 1955. 147—152., 179—182.

a kapzsiságra szórta villámain, a 127. dicséretben már csak az Istennek is tetsző tisztekező vagyongyűjtést prédikálja.

A babonaellenes harc is, amely késői lírájának és *Debreceni Magyar Kalendáriumának* tengelyében áll, bár nem időszerűtlen, kivált a parasztság körében, amelyhez a Kalendárium jellemzően és módszerében is újszerűen szól, a reformkori küzdelmek kezdete idején már mellékvágány.

A szellemi fénykor Csokonait túlélt többi nagysága közül Budai Ézsaiás pályája az 1794-ben készült göttingai disszertációjában hangoztatott elvektől (a nemzeti nyelv használatának szorgalmazása, lelkiismereti szabadság) a kor európai tudományosságával nagyjában-egészében lépést tartó, bár eklektikus és gyakorlati-didaktikai célú latin auktor-kiadványain, hatalmas tudást éles logikával rendező, igényes, de az aulikus szellemnek nagy engedményeket tevő történeti munkáin át — a püspöki szék elnyerése érdekében — világi katedráljának a teológiaival való felcseréléséig ível lefelé.¹⁶ A debreceni felvilágosodás kompromisszum-hajlama és vallásos-egyházi kötöttségei erősödnek nála fel.

Sárvári Pál — akit „mint nagyon humánus embert” Kazinczy egyedül becült sokra a debreceni professzorátusból,¹⁷ Kantot népszerűsítő, de egyúttal önállóan kritizáló ígéretes *Moralis philosophiája* (Pest, 1802), *Filozófusi etikája* (Nagyvárad, 1804) és a hazai rajztanításban úttörő, Winckelmann eszméinek és a neoklasszikus ízlésnek szállást csináló *A rajzolás mesterségének kezdete I—II.* (Debrecen 1804—1807) c. műve után elhallgat. Ettől fogva haláláig nem jelenik meg tudományos dolgozata, pedig a filozófiánál szívesebben foglalkozott a fizikával, s a két századeleji tűzvész után — gyakorlatilag és elméletileg — építészettel is.¹⁸ Idős korában konzervatívvá válik. Az ő rektorsága alatt¹⁹ tiltja meg a tanári kar a gyűjtést Csokonai síremlékére a diákok körében 1835-ben, még ha inkább presztízs-okokból is²⁰ (ld. később). Toldy Ferenc mindenestre az első között sorolja fel Sárvárit mint akik a legtöbb segítséget adtak Csokonai-kiadásához.²¹

A következő generáció egyik kiemelkedő és legkulturáltabb személyisége Szoboszlai Pap István lelkész, majd püspök (1786—1855). Már debreceni diák korában megismerkedett Rousseau Emiljével, Göttingában Voltaire-t, Kantot, racionalista teológusokat tanulmányozott.²² Világnézetében a felvilágosodásnak, vallásosságnak és konzervativizmusnak különös összefonódását figyelhetjük meg. Prédikációiban újszerű a szentimentális hang, a szívre apellálás, a természetkultusz megjelenése. Gondolkodásának központjában a tolerancia-gondolat áll, de ezt a toleranciát a fejedelmekkel, tisztségviselőkkel,

¹⁶ Borzsák: i. m. 154—157.

¹⁷ Kaz. Lev. VII. 339.

¹⁸ Vö. Törös László: Sárvári Pál. Nagykőrös 1929. 98—101.

¹⁹ O. Nagy Gábor: A „debreceniség” alkonya. Debrecen 1939. 4.

²⁰ Törös: i. m. 154.

²¹ Schedel Ferenc: Csokonai Mihály minden munkái. Pest 1844. IV. h.

²² Varga Zoltán: Szoboszlai Pap István. Debrecen 1934. 5.

a fennálló törvényekkel szemben is kötelezőnek tartja, noha az „erőszakos ugrások” nélküli haladást szükségesnek véli. Szinte páratlan dokumentum a Habsburg-detronizáció alkalmából tett hűségnyilatkozata.²³ Ez hajszálpontosan követi Rousseau társadalmi szerződésének alapgondolatait, belső logikáját, s ezzel igazolja a trónfosztás jogosultságát, de seholsem Rousseau-ra hivatkozik, hanem gondolatmenetének minden pontját az Őszövetségből vett idézetekkel, hivatkozásokkal igazolja.

Egyébként a szabadságharc magyar kormánya iránt is ugyanazt a feltétlen lojalitást tanúsítja, mint előbb és utóbb Bécs iránt; 1848—49 rövid időszakát nem tekintve értetlenül áll szemben a politikai reformtörekvésekkel. A vallási tekintetben egyre toleránsabbá váló államhatalommal szemben²⁴ Szoboszlai és más debreceni egyházi emberek²⁵ már nem a passzív ellenállásban, hanem aulikus nyilatkozatokban keresik az egyház biztonságát.

Tipikus, végletes képlete ez a debreceni késő-felvilágosodásnak, amelynek élete hosszabbra nyúlik itt, mint az ország más művelődési centrumaiban. A negyvenes évekig alig van jele a (részben, különösen a vezető rétegekben elkorcsosult) felvilágosodástól való továbblépésnek. A Csokonai-hagyományt tovább vivő kéziratos diákirodalomban a felvilágosodott-racionalista szellemű rokokó-népiesség, némi szentimentális beütésekkel, az egyedüli tematikus és stílus-meghatározó. A romantika hatásától, annak — nálunk — nemesi jellege miatt, érintetlenül marad a polgárközösség kultúrája; ízlésbeli puritanizmusa is távol tartja tőle.

Sajátságos ellentmondásos helyzet: egyfelől lemaradás az országos fejlődéstől, másfelől a burzsoá forradalom kivivatlansága miatt nálunk még korántsem időszerűtlen eszmék — habár gyakran csak formális — megőrzése.

Egyedül ifj. Péczely József történetírói munkásságában és pedagógiai-irodalomszervező tevékenységében válnak uralkodóvá a reformkor ideái és a romantikus hatások. Elősegíthette ezt az a civispolgári mentalitástól eltávolító nemesi öntudat, amelynek apró, de jellemző jele, hogy Péczely családi nevét, amit apja, a komáromi író-prédikátor még *-i*-vel írt, ő *-y*-nal kezdi használni.²⁶ Professzori pályája nagy részén konfliktusban volt tanártársaival.²⁷ A legsúlyosabb ezek közül a Csokonai-síremlékre való gyűjtés során támadt, amelyet ő kezdeményezett a diákok között, de a professzori kar betiltott. Péczely az ország színe elé vitte az ügyet, élesen megtámadta kollégáit a *Rajzolatok* 1835. évi 48. számában.

A dolog úgy fest, mintha Péczely a legértékesebb debreceni hagyomány, a Csokonai-kultusz szellemében szállna síkra a végleg kiszikkadt „debreceni-

²³ Ismerteti Varga: i. m. 70—71.

²⁴ Balogh: Debreceniség. 33.

²⁵ Vö.: Varga Zoltán: A debreceni lelkipásztorok mint híveik politikai és társadalmi vezetői, 1790—1848. Debrecen 1936.

²⁶ Balkányi Kálmán: ifj. Péczely József. ItK 1903. 259.

²⁷ Uo. 269.

ség” ellenében. A professzorátusnak azonban nem a Csokonai-hagyomány ellen volt igazában kifogása, hiszen mindnyájan adakoztak a síremlékre.²⁸ Inkább presztízs-okok és tanáros megfontolások játszottak közre. Hiányzott az előzetes engedély a gyűjtésre, s nem helyeselték, Péczely gyakorlatára gondolva „hogy az ifjúval magát tudósnek képzeltessek, minekelőtte tanult volna; hogy azt íróvá tegyük, míg az iskolai gyakorlatokon nem ment keresztül”.²⁹

Péczely valójában a kollégiumi nevelés eruditus-aufklerista típusú műveltség-eszményével szállt szembe Csokonai nevében, aki az ő számára nem mint orientáló hagyomány, hanem mint annak az autonóm szépirodalmiságnak hordozója és jelképe lehetett fontos, amelyre ő Olvasó Társaságnak nevezett önképzőköre megszervezésével és a diákok szépirodalmi munkáit közlő *Pallas Debrecina* (1828), s különösen a *Lant* c. évkönyv publikálásával (1832—35) akart nevelni. A *Lant* ugyanis teljes szakítást jelent mind az iskolás klasszicizmussal, mind a diákköltészet addigi témáival és stílusával, mind a Csokonai-hagyománnyal. A vörösmartys romantika és az almanach-irodalom utánzása jelenik meg benne. Részint tehát előrelépést jelent, részint a jellegtelen epigonizmus győzelmét, a couleur locale feláldozását. A *Lant*ig a debreceni szépirodalom külön szint képvisel, a *Lant*tal elveszti lokális eredetiségét. Nem egyszer izgalmas partikuláris irodalomból, a szó szoros értelmében „vidéki” irodalom-má szürkül.³⁰

Kazinczy tehát már egy kétségkívül hanyatlásban levő kultúrközösséggel találta magát szemközt, ahol a „debreceniség” árnyoldalai rohamosan erősödtek. Az itteni késő-felvilágosodás szerepét azonban mégsem ítélnénk egyértelműen negatívnak. Az Árkádia-per során (amelyet mint Csokonai valódi értékelésének és kultuszának kezdetét is méltányolnunk kell) a makacs ortológia képviselőinek szerepét kapták a debreceniek, noha Földi, Csokonai, Fazekas, akikhez igazodtak, valójában mérsékelt neológusok voltak. A nyelvújítási harcban később egyébként is hallgatott Debrecen, az ortológia gócai másutt alakultak ki. A széphalmi vezér által annyira kártékonynak ítélt „orthológus káté”, a *Debreceni Grammatika* is „korántsem az a vaskalapos, maradi lelkű mű, amilyennek a neológia, Kazinczy és köre híresztelte” — állapította meg már Tolnai Vilmos,³¹ s mint Andrássyné Kövesi Magda újabban kimutatta:³² a nyelvújítás kérdésében elfoglalt álláspontja szinte tökéletesen egybevág a „józan neológiá”-nak azokkal az elveivel, amelyeket Kazinczy fogsága előtt Bartzafalvi *Szigvártjáról* írt bírálatában kifejtett.

²⁸ O. Nagy Gábor: i. m. 6.

²⁹ Idézte uott.

³⁰ Vö. uott, 9—14. — Molnár Pál: Debrecen a magyar irodalom történetében. Debrecen 1941. 53—54.

³¹ A nyelvújítás elmélete és története. Bp. 1929. 76.

³² A Debreceni Grammatika mai értékelése. Acta Univ. Debreceniensis. Tom. III/1. 1956. 69—70.

A késő-felvilágosodás korában a város már nem ad egyetlen igazán jelentős szépirót, sem a 18. század nagyjaihoz, Maróthi Györgyhöz, Hatvanihoz, doktor Földihez vagy akár Sinai Miklóshoz fogható tudóst. Mégis vannak nem méltatlan folytatói az ő örökségüknek. Példa lehet erre Kerekes Ferenc munkássága, amely a debreceni szellemi fénykorhoz képest kevéssé kutatott periódusból aránylag a legvilágosabban áll előttünk.

Rendkívüli sokoldalúságával tűnik ki, ami egyúttal egyik oka, hogy sorsa végül is torzó-sors. Leginkább a Földiéhez hasonlítható e tekintetben, de annival nagyobb mértékben, amennyivel a polihisztorság Kerekes életében még inkább ábránd már. Irodalomtörténészek számára mint a *Lúdas Matyi* kongeniális verses előszavának írója ismeretes, ami remek stíluskvalitásaira mutat. Verselt később is, de ez jelentéktelen, figyelemre méltóbb tudományos prózájának — Fazekast követi ebben — világos teketóriátlansága, meglepő könnyedsége-természetessége, finoman népies ízű fordulatossága. Kiemelkedik a korszakbeli nehézkes, nagyképű értekező prózából. Külföldi tanulóévei alatt világnézetévé teszi a felvilágosodás klasszikusait, ami még Pestalozzi tanulmányozásával egészül ki nála. Ezekben az években főként kémiával foglalkozik; ennek alapján hívják meg a szentpétervári egyetem katedrájára, de ő a debrecenihez ragaszkodik.³³ Ő az utolsó debreceni tudós a 20. századig, aki nemzetközi respektust vív ki magának. Elméleti téren legfigyelemreméltóbb talán matematikai munkássága, bár ereje inkább a problémák eredeti felvetésében, mint igazi megoldásában van. *Mathesis ad Chemiam Applicata* címen tervezett művének koncepciója messze meghaladja a korabeli felfogást. Meglepő ráérzés ez a matematikai analízis eredményeinek az anyag szerkezete körüli kutatásokban való alkalmazhatóságára; a kémia matematizálása voltaképpen csak a 20. században valósult meg.

Fellép az akkor nálunk még divó kör-négyszögesítési kísérletek ellen. *Sorszámant* (Debrecen, 1845) c. logaritmustáblázatát gyakorlati céllal állította össze, minthogy „ébredezik hazánkban a pénzügyek körüli eszmélkedés”. Igen érdekes, hogy e könyvében szót emel a háborúk szükségességét hirdető malthusianizmus ellen.

A lipcsei Jablonowski Társaság által 1834-ben — a komplex számokkal kapcsolatban felmerült kérdések tisztázása céljából — kiírt pályázatra készült értekezésében, amelyet a másik két pályázóval, a két Bolyaival szemben jutalmaztak, ugyancsak a modern matematika érdekes megsejtései szerepelnek, noha feladatával lényegében nem birkózott meg. Érvelésében érzik a hegeli dialektika hatása. A művel kapcsolatosan kibontakozott hosszú sajtópolémia matematika-történetünk első komolyabb vitája volt. Élelhangú, szellemes

³³ S. Szabó József: A debreceni ref. Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei. Debrecen 1926. 35.

írásaival Kerekes e vitában a magyar természettudományos recenzio úttörőjévé vált.³⁴

Mint biológusnak elsősorban oktatómunkája emelendő ki, amelynek tengelyében a gyakorlattal való kapcsolat, a jelenségeknek magában a természetben való szemléltetése áll.³⁵ A tízes évektől tartó előkészületek és huzavona után a gyakorlatban, anyagi áldozatokat is vállalva, ő valósítja meg a Kollégium Fűvészkertjét.³⁶ Az elsők közt ad elő nálunk technológiát.³⁷ Nyelvészettel is foglalkozik.³⁸

A hazai pedagógiatörténetnek egyik jelentős egyénisége. A rousseau-i nevelésnek az erőszakot és a gépiességet elvető, az életkori sajátságokhoz alkalmazkodást hangsúlyozó elvei hatják át terjedelemben sem jelentéktelen pedagógiai írásait, amelyek ezenkívül Pestalozzinak különösen a népoktatásra vonatkozó gondolataival egészülnek ki. Mindvégig jellegzetesen aufklerista szemléletét, optimizmusát, amely a felvilágosítás-nevelés irányából akarja és demokratikus szellemben megváltoztatni a társadalmat, jellemzi egy felsőhajtása: „Csak egy nemzedéket tudnánk okosan felnevelni, máris igen sokat megnyertünk volna.” A nemzeti iskolák (népiskolák) számának gyarapításában és színvonalának emelésében látja a legfontosabb feladatot, valamint a szervezett tanítóképzés megvalósításában. Makacsul ismételt javaslataival annyit el is ér, hogy az 1820-as kollégiumi tanterv már rendszeres didaktika-oktatást vezet be, s 1827-ben önálló pedagógiai katedra létesül. A népiskoláról való elképzelése praktikus irányú, polgári szemléletű. Megtalálható nála a munkaiskola gondolata is. Pedagógiai és világnézeti szempontból egyaránt érdekes követelése: „A gyermek játékát és multságát tanulássá és tudománnyá változtatni. . .” „a gyermeknek a kertben szakasszanak külön egy veteményes ágyat és azt adják neki által mint tulajdonát, úgy hogy a haszon az övé legyen”. Polgárszellemére utal, hogy nagy hangsúlyt tesz a kellő mértékű zsebpénz nevelő hatására, egyáltalán arra, hogy a gyermekeket meg kell tanítani a pénzzel bánni. Plebejus érzületére jellemzőek szenvedélyes kirohanásai a szolgálódiákság intézménye ellen, a Bécsben élő és vagyonukat herdáló magyar mágnások ellen, valamint az az intézkedése, hogy az addig szokásos társadalmi rang szerinti ülésrendet megszünteti osztályaiban és sorshúzás (!) alapján ülteti a padsorokba a tanulókat.

Atyáskodás c. legátfogóbb pedagógiai művében a nevelés fontosságának hangsúlyozása tűnik ki a pusztá oktatással szembeállítva, továbbá olyan

³⁴ Szénássy Barna: Kerekes Ferenc matematikai tevékenysége. Acta Univ. Debreceniensis. Tom. III/2. 1956. 3—12. — Uő.: A magyarországi matematika története. Bp. 1970. 122, 143, 210.

³⁵ Tamássy Géza: A debreceni régi botanikai kert alapításának története. Debreceni Szemle 1930. 512.

³⁶ Uott 513—514.

³⁷ Soós Júlia: Kerekes Ferenc. A technológia első magyar tanára. Köz. 1959. 10. sz. 225.

³⁸ Losonczy Zoltán: Kerekes Ferenc nyelvészeti tanulmányáról. Nyelvőr 1915. 409—416.

gyakorlati javaslatok, mint a diákbörtön, e középkori intézmény eltörlése, a javítóintézetek létesítésének követelése, korábban, mint azok Nyugaton megvalósultak. Fontos gyökeres felsőoktatási reformtervezete olyan felvilágosodott szellemű és az oktatás reális irányát erősítő javaslatokkal, mint a görög nyelv és irodalom radikális törlése, a dogmatika és apologetika helyett pusztán a „keresztyén morál” bevezetése, a rajztanítás erőteljes szorgalmazása, nem elsősorban mint az esztétikai nevelés eszközeé, hanem enciklopédista szellemben mint a tudományok és mesterségek fontos segítőjéé. (Ezeknek a javaslatoknak a szellemében működött egyébként Beregszászi Pálnak, a Csokonai-síremlék tervezőjének rajziskolája, ahol jellemző módon együtt tanultak diákok és mesterlegények.)

Kerekes felsőoktatási javaslatai egészükben nem valósultak ugyan meg, de formálták a Kollégium 1820-i tantervét.³⁹

Amint e példából látszik, az elparasztosodó és Pest mellett vidékké süllyedő Debrecen legjobbjai egy népnevelés-központú, gyakorlati irányú aufklerizmust tartottak fenn. Az itteni késő-felvilágosodás korszaka ezért elsősorban mint az említett sajtóságos, parasztpolgári-kálvinista-aufklérista gyökerű magatartás- és műveltségtípus tömeges elterjesztésének korszaka jelentős művelődéstörténetünk szempontjából, főként a Kollégiumnak az országot behalózó pedagógiai csatornarendszerén át.

Hasonló szerepe van szépirodalmi vonatkozásban a debreceni kéziratos diákköltészetnek, amely a 30-as évek közepéig-végéig virágzik. Ennek jelentőségét, irodalomszociológiai hatását távolról sem mértük még fel. Esztétikailag bizony nem magasszínvonalú irodalom ez egészében, bár vannak benne önértékű, ma is nagy elevenséggel ható alkotások is (és az egész, hatalmas anyagnak teljes feldolgozása bizonyosan még több ilyet hozna felszínre). Az is igaz, hogy a központjában álló Csokonai-hagyomány és -kultusz erős provincializálódása következik be benne. Fenntartja azonban a magyar irodalomnak egy semmi mással össze nem hasonlítható eredeti képződményét, amely az eszmei szinten általában mérsékelt, főleg a tekintélyek és a tekintély-elv ellen berzenkedő, de olykor radikalizmusba hajló aufklerizmusból, többé-kevésbé ösztönös plebejusi demokratizmusból, a stílus-szinten pedig rokokó vonásokkal, kisebb mértékben temperált szentimentalizmussal árnyalt spontán vagy tudatosodó népiességből tevődik össze.⁴⁰

Ennek az irodalomnak a kezdetei egy kevéssel megelőzik Csokonai felléptét, tehát már neki is adnak impulzusokat, de igazában körülötte és az ő

³⁹ Bajkó Mátyás: i. m. 42—45. — Uő.: Adalék Beregszászi Pál Rajz Oskolájának történetéhez. Uott Tom. III/1. 1956. 191—195. — Uő.: Kerekes Ferenc felsőoktatási sitemája. Ped. Szle. 1957. 5. sz. 48—62. — Uő.: Kerekes Ferenc pedagógiai levele a „tanítók neveléséről”. Ped. Szle. 1964. 924—931.

⁴⁰ Vö.: O. Nagy Gábor: Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen 1942. — Bán—Julow: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964.

hatására virágzik fel. Illegális, a Kollégium hivatalos szellemével szemben ellenzéki (nem ritkán politikai értelemben is az), a poétikatanítás keretében megkövetelt iskolás klasszicista versírási gyakorlattól kifejezőeszközöket kölcsönző, de attól magát szellemében, kivált a nyers életöröm hirdetésében, a puritanizmus tagadásában elkülönítő, a diákság saját szükségleteit kielégítő „autark” irodalom ez. Ellenzékiségének társadalmi alapja, meghatározottsága azonban nyilván szélesebb körű ennél: az a századforduló körüli évtizedekben végbement változás, átalakulás, amelynek során a város kispolgári, iparos és szegényebb földművelő rétege mindinkább szembekerült a patricius polgársággal,⁴¹ és mint Vörös Károly írja, „eléri azt, hogy a külvárosi telkek bérleti kiosztása révén, ha szerényebb méreteken is, de ő is beljebb kerülhessen a Kálvinista Róma polgárságának a ház- és birtokbírhatás kritériuma által megvont sáncain. Természetes, ha a birtokbajutásért küzdő, majd birtokba jutott kisember egyszerre felfedezi magának azt a költőt, aki az ő osztályostársa volt a feltörekvő kispolgári sorsban, aki azonban egyénileg szembe mert szállni a Kollégium és az Egyházkerület hatalmasaival, s akinek dalai és vidám eposzai először szólnak a magafajta emberek problémáiról, egyszerű, tiszta érzelmeiről, vagy szállítják le a földre a nemesi-professzori mitológia klasszikus isteneit”.⁴²

A debreceni diákirodalmat, s annak tökéletes mását, a sárospatakit megőrző ránk maradt kéziratok gyűjtemények száma meglehetősen nagy: az eddig bibliográfiailag feldolgozottaké közül 67 a Debrecenben vagy nagy valószínűséggel Debrecenben keletkezetteké, 34 a másutt, de Debrecen kisugárzási körzetében másoltaké és 48 a sárospataki eredetűeké: összesen 149.⁴³ Állandóan bukkannak azonban fel újabb és újabb ilyen kötetek,⁴⁴ úgyhogy igen sok lap panghat még és nyilvánvalóan sok meg is semmisült vagy ronggyá olvasódott belőlük. Mindebből arra következtethetünk, hogy a két nagy református kollégiumban végzett diákok jelentős része másolt magának ilyen gyűjteményt, amit az egyikük-másikukban található, obligát szövegű „Előljáró beszéd” is valószínűsít.⁴⁵ Ez az évente végző debreceni tanulólétszámot tekintve⁴⁶ azt jelenti, hogy a századfordulótól a 30-as évekig az ilyen gyűjtemények ezreit, esetleg tízezreit vitték szét az országba a lelkésznek, tanárnak, tanítónak menők,

⁴¹ Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen 1955. 58—62. — Balogh István: A város és népe (A szabadságharc fővárosa, Debrecen.) Debrecen 1948. 7—60. — Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár (Petőfi és kora. Bp. 1970) 41—42.

⁴² Vörös Károly: i. m. 41—42.

⁴³ Ezeket a számokat Stoll Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515—1840). Bp. 1963 c. műve alapján állapítottam meg.

⁴⁴ Legutóbb pl. Vorák József: Csokonai Békaegérharca a kiskunhalasi Gózon Imre énekeskönyvben, Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. Debrecen 1972. 541. hívta fel a figyelmet több ilyen, eddig ismeretlen gyűjteményre.

⁴⁵ Bán—Julow: i. m. 20—21.

⁴⁶ Nagy Sándor: A debreceni ref. Kollégium mint egységes intézmény (kerettörténet). Debrecen 1940. 194. Hozzávetőleges adataiból annyi állapítható meg, hogy az akadémiai tagozaton végzők száma 100 és 300 között mozoghatott; a gimnáziumi tagozaton végzőké ennél nyilván több volt.

ami a kéziratos könyvnek a nyomtatotténál nagyobb érzelmi becsét és így fokozottabb olvasói kihasználtságát tekintve legalábbis több tízezres olvasótáborot sejtet. Református vidékeken ezek az egységes gondolatvilágot és ízlést terjesztő mindenes gyűjtemények voltak a falusi intelligencia és a parasztság érdeklődő rétegeinek fő vagy kizárólagos olvasmányai.

Valósággal egy földalatti irodalom és irodalmi élet körvonalai sejlenek itt fel (amely, ismétlem, nem színvonala miatt, hanem szociológiai szempontból jelentős). A nyomtatotténál talán nem is kisebb publicitással nevelte ez a maga közönségét, s úgy, hogy a felvilágosodást folytatta, kizárta a romantikát, s hidat képezett a népiesség nagy korszakához.

Bizonyíték erre, hogy bár az ide vágó néprajzi kutatások épp hogy megindultak, máris nyilvánvaló Csokonai és a diákirodalom hagyományának folklorizálódása.⁴⁷ Legtanulságosabb ebből a szempontból a *Mennyből jött levél* változata egy-egy 19. század közepén és végén keletkezett kéziratos népi énekeskönyvben, az utóbbiban jellemző módon antiklerikális tartalmú prózai bejegyzés kíséretében.⁴⁸ Ez az ismeretlen szerzőjű mű a diákgyűjtemények egyik legtöbbet másolt darabja.⁴⁹ A debreceni diákirodalomban annyira népszerű blumaueri típusú antik mítoszparódia-műfaj eredeti és merész továbbfejlesztése: az olimposzi istenek helyett épp a kálvinizmusban oly nagy kultusz övezte ószövetségi alakok, valamint a keresztény szentek csúfondáros sárba rángatása, akik egy éles nyelvű, ledér nőszeméllyel szembesítve szégyenülnek meg. Folklorizálódása jelzi, hogy milyen mélyre hatolt és milyen tartós volt mind a plebejus szellemű rokkoló népiesség téma- és ízlésvilágának, mind a felvilágosult szkepszisnek a hatása.

Ismeretes, hogy Arany fejlődésében nem lebecsülendő szerepe volt a Csokonai—Fazekas hagyománynak és a debreceni diákköltészetnek; témakattműfajokat is merített onnét.⁵⁰ Petőfiről eddig úgy tartottuk: népiessége kisebb részben a romantika, Vörösmarty, Kisfaludy Károly népiességének továbbfejlesztése, nagyobb részben pedig a népköltészet közvetlen élményi feldolgozásából fejlődött ki. Vannak azonban jelei annak, hogy a debreceni diákirodalom is mintái között lehetett.

Erre vall korai Csokonai-képe, amely egybevág azzal a diákos, borosbohém költő-alakkal, amilyenek a gyűjtemény-irodalom az életmű szelektálásával a költőt — egyoldalúan — interpretálja. Csöppet sem lehetetlen, hogy Petőfi Csokonai műveivel ezekben a gyűjteményekben találkozott először,

⁴⁷ Újváry Zoltán: *Népi kéziratos énekeskönyveink. Műveltség és Hagyomány. I—II.* 1960. 114., 140. — Janó Ákos: *Mint én, földműves költő.* Bp. é. n. 18—24, 48—68. — Vö.: Sütő József: „Hortobágyi kocsmárosné angyalom” (Egy Petőfi-népdal kecskeméti folklorisztikai vonatkozásai). *Forrás* 1973/1. 56, 60.

⁴⁸ Újváry Zoltán: *A Mennyből jött levél népi párhuzamai.* Déri Múzeum Évkönyve 1962—1964. 383—394.

⁴⁹ *Szövegét közli: Bán—Julow: i. m. 117—139.*

⁵⁰ *Bán—Julow: i. m. 17—18.*

hiszen az 1813-ban és 1816-ban megjelent Márton-féle kiadás a harmincas-negyvenes évek fordulójára már nagy ritkaságszámba mehetett. Egy másik nyom lehet a jellegzetes Petőfi-témák közül a Dózsa-motívumnak egy debreceni típusú, de kiskunsági gyűjteményben való felbukkanása.⁵¹ A *Játszik öreg földünk*, Petőfinek ez az aránylag korai verse a gyűjtemény-irodalom egyik legnépszerűbb darabjának, a *Csókmei sárkányhúzás*nak egyébként rendkívül ritka versformájában: párosrímű hexameterben íródott.⁵² Jellemző lehet, hogy a diákpoezis egyik legjellegzetesebb képviselőjének, Kocsi Sebestyén Gábornak *Tuba c.* nyomtatásban is megjelent (Buda, 1819) verskötetét Arany János ezzel a dedikációval ajándékozta Petőfinek: „Petőfi Sándornak mint az ilyenekben gyönyörködőnek”.⁵³

Talán az sem véletlen, hogy Petőfi a Kerényi Frigyeshez írt III. Úti Levélben éppen Debrecenről és Debrecenből írja: „Az 1843—4-iki telet e kövér városban húztam ki éhezve, fázva, betegen egy szegény, de jó öreg asszonynál, az isten áldja meg. Ha ő gondomat nem viselte volna, most *e levelet a más világról írnám hozzád*” (az eredetiben nincs kiemelés). Nem a *Mennyből jött levél* adta-e itt az ötletet, amelynek keret-fikciója az, hogy egy (a „pajtás” megszólítás ezt érezteti) fiatalon meghalt ember ír jóbarátjának levelet a mennyországból? Ha ezt a művet Petőfi valaha is olvasta — és nehezen képzelhető, hogy elkerülhette a vele való találkozást (ld. lentebb) —, aligha felejtette el.

Elgondolkodtató továbbá, hogy zsengei egészen az almanach-irodalom stílusát mutatják: népiessége hirtelen, a vándorévek alatt jelenik meg. Első népies versei nem tiszta népdal-imitációk, hanem parasztinak, rokokós játékos-ságnak-enyelgésnek vagy szentimentalizmusnak enyhe stílusterésektől sem mentes, a diákköltészetre emlékeztető elegyét adják (*Mi haszna, hogy a csoroszlya...: különösen a 2. vsz.; Járnak-kelnek sokan zöld mezőben; Hortobágyi kocsmárosné...: különösen a két záróversszak; Furcsa történet, Pál napkor*). A *Disznótorban a Főti dal* népiesített paródiája, de témájával — amely a diákköltészetben kedvelt —, groteszk-abszurd szemléletével a gyűjtemény-irodalom felé mutat. A *helység kalapácsának* világos műfaji kapcsolatai vannak a rokokó vígposz Csokonai és a diákköltészet által kimunkált realiztikusabb, nyersen groteszk s a komikus ellentéteket a végletekig kielező változatával.

Lehetetlennek látszik, hogy ne kerültek volna Petőfi kezébe vándorévek alatt református lelkész és tanító szállásadóinál ezek a gyűjtemények (amelyekkel egyébként már Pápan is találkozhatott, mivel az ottani református kollégiumban is keletkeztek ilyenek⁵⁴), amelyeknek téma- és stílusvilága olyannyira elütött az uralkodó nemesi romantikától, s amannál — ha a maga provin-

⁵¹ Nyári Bálint énekeskönyv. 8. Nota. Kiskunhalasi Thorma János Múzeum 3667. sz. 96—97. — Köszönetet mondok Vorák József múzeumigazgatónak, aki erre a versre felhívta a figyelmem.

⁵² Bán—Julow: i. m. 14.

⁵³ Petőfi Sándor összes művei. 5. k. Bp. 1956. 257.

ciális, olykor primitív módján is — jóval mélyebb társadalmi rétegek üzenetét hordozta.

Egy azonban — és ez a fontosabb — mindenképpen nagyon valószínű. A magyar irodalomba rendkívüli újszerűséggel berobbanó Petőfi aránylag csekély ellenállással és (a legutóbbi időkig úgy tűnhetett fel) hihetetlenül rövid idő alatt emelkedett országos népszerűsége. Áttörése jóval gyorsabb és teljesebb volt, mint az Adyé. Ennek egyik magyarázatát Vörös Károly adta meg azzal, hogy a költő a korszak feltörekvő s számban gyarapodó kispolgárságának — amely korábban Csokonait tekintette költő-ideáljának! —, különösen pedig a pesti kispolgárságnak belső igényeit fejezte ki, annak vált magatartási eszményévé, modelljévé.⁵⁴ A másik magyarázat, ezúttal inkább az ízlés szférájában, az hogy a debreceni késő-felvilágosodás a maga pedagógiai kisugárzásával, Csokonai-kultuszával és kéziratos irodalmával a romantika fel-színe alatt fenntartotta egy plebejus-népies hagyomány folytonosságát. Tömegében egyáltalán nem jelentéktelen közönséget nevelt különösen a falusi-mezővárosi intelligencia, iparosság, a diákság és az olvasó parasztság rétegeiben, s ennek a számára Petőfi és Arany költői forradalmának befogadása úgyszólván természetes dolog volt.

Viktor Julow:

ENTRE CSOKONAI ET PETŐFI

(La période tardive des Lumières à Debrecen)

A Debrecen, la plus importante ville hongroise au cours du XVIIIe siècle, une culture toute particulière est née sous l'effet des conditions spécialement hongroises et locales qui s'est distinguée nettement de celle du pays entier, et qui était marquée par le calvinisme aussi bien que par la fusion des traits de caractère bourgeois et agraires. Sur cette base s'est développée une version particulière de la tendance modérée des Lumières, avec, dans le centre, le principe de la tolérance et des préoccupations littéraires de caractère „populaire”. Le présent article analyse la décadence de cette tendance dans la première moitié du 19e siècle. La cause de cette décadence était le dépérissement des relations culturelles que Debrecen avait avec les pays protestants de l'Ouest ainsi que de ses relations commerciales s'étendant de la Perse à l'Europe centrale. L'auteur devait souligner cependant que cette ville était restée néanmoins le dépositaire des idées de la bourgeoisie éclairée non point dépourvues d'actualité dans la Hongrie de cette époque, conservant par ses lettres estudiantines manuscrites la tradition de la tendance populaire et de Csokonai sous la surface du romantisme noble de la littérature imprimée. Il juge probable le fait que ces lettres clandestines contribuaient à leur tour au développement du « populisme » de Petőfi.

⁵⁴ Stoll: i. m. 300., 309—310., 401.

⁵⁵ Vörös Károly: i. m. 40—57.

Tóth Béla

MARÓTHI GYÖRGY ALBUMA

Az Album

Maróthi György külföldi tanulásának idejéről eddig két, illetve három forrással rendelkezünk. Az első volt professzor-társának és barátjának, Szilágyi Sámuelnek Oratio funebris, illetve Hatvani Istvánnak ehhez illesztett versei és megjegyzései,¹ a második baseli egyetemi társával, Jacob Christoph Beckkel holtáig folytatott levelezése (s még néhány külföldről előkerült levél, amelyek azonban eddig nem jelentek meg),² s a harmadik könyvvásárlásai, ti. Maróthi az általa vásárolt könyvekbe többnyire bejegyezte a vásárlás helyét és idejét (ez azonban önmagában megtévesztő is lehet, mert nemcsak tartózkodási helyén vásárolt könyveket, hanem megbízással mások által másutt is).³ — Az első forrás műfaja természeténél fogva meglehetősen szűkszavú, a második viszont csak Maróthinak Baseltől való eltávozása után nyílik meg. Így pl. meglehetősen zavarban voltunk Maróthi zürichi tartózkodásának tartalmát, azaz tanulmányait illetőleg.

Ezért tehát mind a hiányok pótlása, mind a meglevő adatok „finomítása”, pontosabbá tétele szempontjából nagyfontosságú az az általam 1972 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtárban kézbevett forrás, amelyet a rövidség kedvéért Maróthi Albumának nevezhetünk, mert így nevezi maga a könyvtár katalógusa (Album Georgii Maróthi 1731. Ms. Sec. XVIII. fol. 169 in 8°, Oct. Lat. 455.) és jónéhány bejegyző is (pl. D. Gerdes, 71. r.; Steph. Szigeti, 87. r.; Joh. Jac. Pfaff, 166. v.).

¹ Museum Helveticum, Particula II. 249—280. I. Tiguri, 1746.

² L. Lengyel Imre—Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja, Könyv és Könyvtár VIII. 1. Debrecen, 1970. és Lengyel Imre—Tóth Béla: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei, Könyv és Könyvtár VIII. 2., Debrecen, 1971. (A továbbiakban: Lengyel—Tóth I., II.)

³ Könyvvásárlásaival kapcsolatban lásd: Ötvös János: Maróthi György könyvtára. A debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve, 3. évf. 1955. 2. r. 331—370. lap (A továbbiakban: Ötvös), továbbá: Lengyel—Tóth I—II. — Annak ellenére, hogy Hatvani a Szilágyi emlékbeszédéhez fűzött versében (Mus. Helv. Part. II. 253. l., Tiguri, 1746.) pontosan megjelölte Maróthi svájci tartózkodási helyeinek és tanulmányainak sorrendjét, a levelek első kötetének megjelenéséig a legnagyobb zűrzavar uralkodott ezen a téren (l. Lengyel—Tóth I. 11. l.) egészen a legújabb időkig (l. pl. Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi zenei ismeretei stb., Magyar zenetörténeti tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára, Bp. 1969, 105. l.).

A peregrinációs album, németül: Stammbuch, szokása német földön alakult ki a 16. sz. második felében, mint emlékkönyv, melybe a tulajdonos barátai, ismerősei nevüket, jelmondatukat (symbolum) bejegyezték, esetleg címerüket is berajzolták. Később ezekhez jókívánságok s olykor rajzok, arcképek társultak. A szokás a 19. sz. közepéig fennmaradt, amikor az album a századunk elején szokásos „Emlékkönyv”-vé alakult át.⁴

Ezekre az albumokra újabb történeti, irodalomtörténeti kutatásaink is kezdenek figyelmet fordítani. Az eddigi idevágó munkákat felsorolja, s a „műfaj” jelentőségét részletesen tárgyalja Keserű Bálint *Újfalvi Imre és az európai későhumanista ellenzék* c. tanulmányában, amelynek legfőbb forrásául maga is Újfalvi albumát használja.⁵

Maróthi Albuma 169 díszesen pergamenbe kötött levélből áll. A könyv keskeny, hosszúkás alakú (valószínűleg, hogy zsebben is lehessen hordani), mintha egy quarto nagyságú könyvet vízszintes irányban középen kettévágtak volna. A könyv lapjai kétféleképpen vannak megszámozva. Az 1. laptól kezdve kézzel és ceruzával, a 4-től valószínűleg kézi nyomdával. Az előbbi a 169-es, az utóbbi a 166-os számmal végződik. Helymegjelöléseinkben mi az első számozást követtük. Az első levél recto oldalán a tulajdonos könyvtárnak a megvásárlásra vonatkozó bejegyzése található. Ettől eltekintve az első három levél üres. A 4. levél verso oldalán a következő versecske olvasható:

Discussi fateor sectas quantum potui omnes
Plurima quaevisi, per singula quaeque cucurri;
Sed nihil inveniri melius, quam credere Christo.

A verssorok lehetnek Maróthi művei is, hiszen verselő készségének tanújelét adta két évvel később a Zágoni József Ratiocinium Theologicum de sacrosancta Dei Trinitate c. disputációs értekezésének végén található verseiben, mely egyúttal első nyomtatott munkájának is tekinthető.⁶ Egyébként is a debreceni

⁴ L. Der grosse Brockhaus, Leipzig, 1934, „Stammbuch” címszava alatt.

⁵ Acta Hist. Lit. Hung. Tom. IX., Szeged, 1969.

⁶ A Zürichben 1733-ban Rudolf Kramer elnöksége alatt lefolyt és kinyomtatott disputáció végén a Maróthiéval együtt három üdvözlő vers található, a másik kettő német nevű diákok tollából. Tekintettel e nyomtatványnak főleg hazai ritkaságára, Maróthi versét ideiktatom:

De Trinitate quod tam docte disseris
Amice! gratulor; sed pluribus vetat
Me gratulari noster publicus dolor:
Etiam vetat velociore scribere
Versus Jambeis noster publicus dolor:

Quo nunc dolemus miseris Patriae vices.
Deus Triunus, de quo docte disseris,
Modis indignis habitae Ecclesiae suae
In nostra Patria benigne opem ferat,
Et hostium liberet ab insolentiis.

Doctissimo auctori

p.

Georgius Marothi

Hungarus, S. S. Theologiae et hum. Literar.

Studiosus.

A disputáció elnökeként szereplő J. R. Cramerus egyébként Maróthinak is tanára volt Zürichben, s Albumába a következő sorokat jegyezte be: „Peregrinandum ut apes, non ut araneae. Omnia sunt exploranda et bonum retinendum” (59. r.). — Egyébként Maróthi 1736-ban Mainzban is ír verset. pl. a dohányzás dicséretére (l. Lengyel—Tóth I. 103—104.).

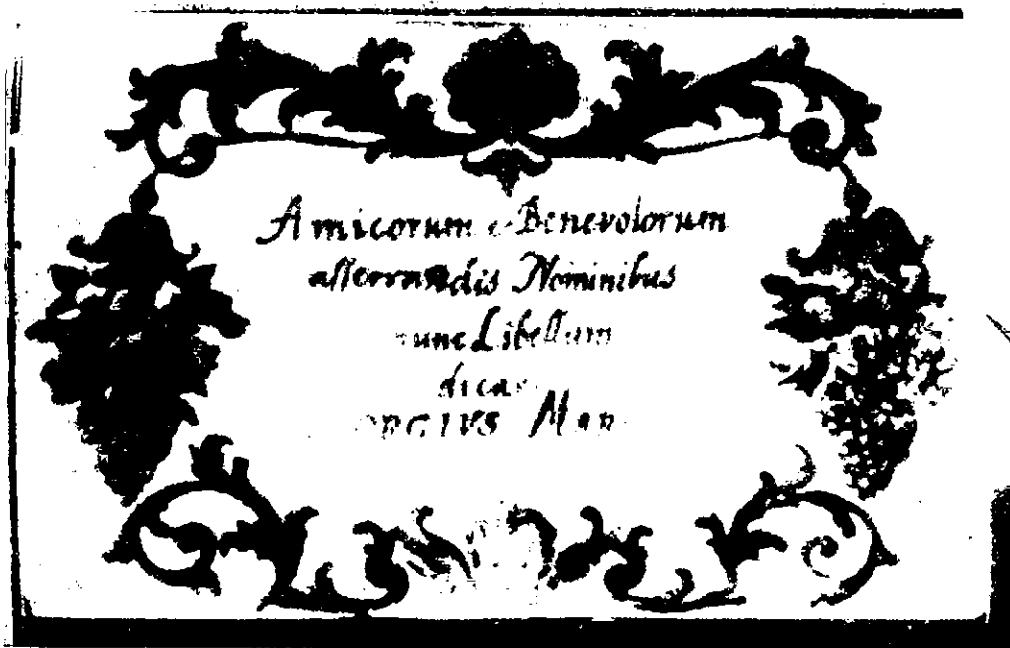
diákok már ekkor sem mentek a szomszédba egy kis verselő készségért, mint azt Maróthi kor- és diáktársának, később tanítványának, Polgári Mihálynak példája is mutatja, aki peregrinációs útján több verset rögtönöz vendéglátói albumába,⁷ később pedig száműzetésében, Hollandiában hosszú nyomtatott verses panegyricusban köszönti V. Vilmos nassauai herceget 10. születésnapján⁸, nemkülönben Hatvani Istvánnak imént említett versei.

Az 5. levél recto oldalát vízfestékkel nagyon ügyesen festett ornamentális és figurális (virág, szőlő, gyümölcs, angyalfej) barokk ízlésben készült keret veszi körbe, melynek a közepén a következő szavak olvashatók:

198. 198.

Amicorum et Benevolorum
 asservandis Nominibus
 hunc Libellum
 dicavi
 Georgius Marothi
 Tiguri a. d. Eid. Oct. MDCCXXXI.

(Valószínű, hogy a „címlap” is a tulajdonos kezemunkája volt.)

⁷ L. Tóth Béla: Polgári Mihály Önéletrajza és Itinerariuma, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1971. 85–87. l.

⁸ L. Tóth Béla: Polgári Mihály nyomtatott műve, Múzeumi Kurír, Debrecen, 1970. 2. sz. 23–25. l.

E lap után ismét több (29) üres levél következik. A beírások rendjéből ugyanis az tűnik ki, hogy a bejegyzők tetszés szerint választották ki a helyet, nem követve sem idő-, sem helyi rendet, és mivel senki sem akart az első lapokra „tolakodni”, a beírások a hátsó lapokra sűrűsödnek, akárcsak ifjúkorunk „Emlékkönyv”-eiben, s inkább a későbbi beírók „szorultak” az első lapokra, mert számukra már csak itt jutott hely. A bejegyzések legtöbbször latin nyelvűek, de akad közöttük szép számmal görög és héber s egy francia, egy angol s egy német nyelvű is.

A kis könyvecske jelentősége igen nagy, mert 1731-től, Maróthi külföldi tartózkodásának kezdetétől a végéig, 1737-ig szinte naplószerű pontossággal adatokat szolgáltat azokról a helyekről, ahol Maróthi külföldi tanulmányai során megfordult, azokról a fontosabb személyekről, akikkel érintkezett, s akik bejegyzésükkel megtisztelték az ifjú peregrinust, beírásaikkal képet adva nemcsak magukról, elveikről, de igen gyakran magáról Maróthiról is. Ezekkel az adatokkal részben már találkoztunk az említett levelezésben, de az itt található sorok nemcsak jelentős mértékben kiegészítik a levelekben előfordulókat, de segítenek azokat pontosabbá, teljesebbé tenni, gazdagítva a későbbi nagy tudósról eddig kialakult képet.

Feldolgozásomban éppen ezért a régebbi adatokat ismertnek véve, csupán azokat igyekszem kiemelni, amelyek az Albumban újaként jelentkeznek, illetve a régieket valamilyen szempontból bővítik, gyarapítják.

A megnyitó verssorok egyébként szinte az egész könyvecske alaphangját megütik. A kor jellegének s annak a körnek megfelelően, melyben Maróthi forgott, legtöbb a vallási tartalmú bejegyzés, vagy egyenesen bibliai idézet, mint pl. „In Christo meta” (62. r.), „In salutem spero Jehova” (66. v.); „Unum necessarium” (73. r.) stb. Természetesen sok a klasszikus mondás és idézet is: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem” (80. r.); „Labor improbus omnia vincet” (32. r.), Joh. Rod. Salchlinus egy „Pindarus”-idézettel rója be nevét: Pythion II. antistr. 4. vs. 6. (89. r.), de ezeken túl akad több olyan beírás is, mely nemcsak szerzőjének gondolkodására, műveltségére vet fényt, de a kor újabb, főleg tudományos törekvéseire is. Ebből a szempontból pl. igen jellemző David Lavater (1692—1775), a zürichi Carolinum filozófiatanárának bejegyzése: „Initium Eruditionis est Inquisitio, et Radix Cognitionis Eorum quae ignorantur, Addubitatio de Illis” (69. r.). Ezekről azonban később, a maguk helyén szólunk. Egyelőre az Album életrajzi vonatkozásait vesszük szemügyre.

Itt van pl. mindjárt a zürichi tartózkodás! Maróthi svájci tanulmányainak rendje is csak a levelek kiadásával vált véglegesen tisztázottá, zürichi tartózkodásáról azonban ezután is csak annyit tudunk, hogy ott időzött először, de hogy mettől meddig, mivel foglalkozott, hol lakott stb., nyitott kérdésekként álltak előttünk. Ezekre a kérdésekre most jórészt feleletet kapunk. Az Album címlapjának keltezése, mint láttuk, „Zürich, 1731. okt. 14.”, tehát ekkor már a városban van. Hogy azonban már korábban odaérkezett, mutatja az, hogy 1731. szept. idusán, 13-án Zürichben már megvásárolja Ludovicus Lavater *De ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae* c. művét (Tigurum, 1702, 1. Ötvös 121. sz., B. 642.).⁹

Sajnos újtáról, odaérkezésének körülményeiről eddigelé nincs tudomásunk, csak következtethetünk rá pl. Hatvani István emlékjegyzeteiből,¹⁰ illetve ön-életrajzából. Igaz, hogy Hatvani tizenöt évvel később, 1746-ban tette meg az utat Debrecenről Baselig, de tekintve, hogy az akkori időben az utazási eszközök és viszonyok ily rövid idő alatt semmit sem változtak, Hatvani leírása alapul szolgálhat a Maróthi utazásának útvonalára, eszközére és tartamára vonatkozó következtetésekhez is.

Hatvani 1746. április 11-én indult el Pozsonyból Bécs felé, miután előzőleg két hónapot időzött a városban „a felséges Consiliumtól kinyerendő passzus végett”.¹¹ Bécsből 14-én a nürnbergi futárral indult tovább. Linzig kocsival, onnan Passauig illetve Wilshofenig a Dunán tette meg az utat. Straubingen áthaladva április 20-án érkezett meg Regensburgba, ahol elvált a futártól, miután „pro victu et vectura” 33 rajnai forintot fizetett neki. Innen 21-én Augsburg felé vette útját, ahová 23-án érkezett meg, s itt hat napot időzött „propter defectum veredarii publici”, az állami postakocsi meghibásodása vagy éppen elmaradása folytán. Azután Memmingen, Lindau s a Bodeni-tavon át május 4-én Konstanzba jut, július 6-án Schaffhausenben van, ahonnan kis csónakon „beneficio Rheni inter tot scopulos minaces et gurgites voraces salvus” (a Rajna jóvoltából sok szikla és fenyegető örvény között, épen) 10-én megérkezett Baselbe.

Ugyanezt az utat tehette meg Maróthink is körülbelül ugyanennyi, vagyis egy hónapnyi idő alatt, azzal az eltéréssel, hogy ő Schaffhausenből nem Basel, hanem Zürich felé vette útját. Egyébként is ez az útvonal, mint pl. a „nürnbergi

⁹ Ez volt tehát az első könyv, amelyet Maróthi Svájcban megvásárolt, nem pedig Chr. Juncler Vita D. Martini Lutheri (Francofurtum—Lipsia, 1699) c. munkája, amelyet saját bejegyzése szerint: „... Georgii Marothi Tiguri, 1731. 9. Kal. Decembr”, tehát nov. 23-án vásárolt meg. — A könyv ma is megvan a debreceni Kollégium könyvtárában (továbbiakban: Nagykönyvtár). Jelzete: D. 286.

¹⁰ Ismerteti Miliesz Béla: Hatvani István emlékjegyzeteiből (Vasárnapi Újság, 1872. 233. és 246. l.), illetve Lósy-Schmidt E.: Hatvani István élete és művei 1718—1786., Debrecen, 1931. 61—63. l. s latinul: 205. l.

¹¹ Lósy-Schmidt: i. m. 61. l.

futár” jelenléte, s „a veredarium publicum” esete is tanúsítja, nagy részében egyezett a birodalmi posta útvonalával. Peregrinusunk számára az időjárás is kedvező lehetett, mert az utat, zürichi tartózkodásának dátumaiból következtetve, augusztus—szeptember folyamán tehette meg.¹²

Hol és milyen körülmények között lakott Maróthi Zürichben? Egy 1735-ös zürichi látogatásáról J. J. Chr. Beckhez írott levelében a következő mondatot találjuk: „Adhucusque praeter Hospitem veterem neminem prorsus invisi”.¹³ Tehát magánszállásadónál lakott. „Sajnos [a szállásadó] nevét nem közli Maróthi” — mondja a kiadott levélhez fűzött jegyzet. Ez igaz, de az 1740. január 2-án Debrecenből kelt levél már ezt is elárulja: „Commodum ad Rev. Haugium Hospitem meum scripseram bene longam Epistolam”...¹⁴ Az itt említett levél, mely 1739. december elsején íródott, s Beck másolatában maradt fenn, az 1739—40. évi debreceni nagy pestisről számol be a volt házigazdának.¹⁵ De megerősíti az eddigi adatokat „Johan Jacob Haug Ecclae Abbatissanae diacon Tiguri d(ie)16. Juni 1732” kelt bejegyzése is, amely egyike az emlékkönyv legmelegebb hangú sorainak. Egy teljes oldalt ír Haug. Egy görög nyelvű idézettel kezd, Pál apostolnak a Timótheushoz írott 2. leveléből. „De te maradj meg azokban, amiket tanultál, és amik reád bíztak, tudván kitől tanultad. — És hogy gyermekségedtől fogva tudod a szent írásokat, melyek téged bölcsé tehetnek az idvességre a Krisztus Jézusban való hit által.” (III. 14—15. v.) Ezután héberül és latinul Nehémiást idézi: „Memento mei! Deus meus, in bonum”. Emlékezzél meg én Istenem az én javamra! (13. r. 31. v.) A továbbiakban „Audito rem suum sollertissimum” és „amatissimum”-nak nevezi Maróthit, és „fortunam Studiaque et itinera illius divinae providentiae animitus” ajánlja az ifjút, akiről íme így „bizonyítványt” is állított ki (70. r.).

Mint az idézetből is látjuk, Johann Jacob Haug (v. Hug, 1672—1744) az „Abatissana” nevű városrész templomának, a ma is meglévő Fraumünsternek volt a másodlelkése, akit németül „Helfer”-nek mondanak, s az ottani és akkori templomi rítus szerint a „Pastor”, az első pap segítője a szertartásban. Kapcsolata, mint a fentebb említett levélből láttuk, később is megmaradt Maróthival, s diákunk Hollandiából is az elsők között írt neki.

De megtudjuk Haug bejegyzéséből azt is, hogy mivel foglalkozott Maróthi Zürichben. „Politica etiam puriorem Theologiam vere nobili connubio ambientem”-nek, vagyis a „politikát a teológiával nemes házasságban egyesítő”-nek

¹² Útnaplójának (Marosvásárhely, 1908.) tanúsága szerint csekély eltéréssel ugyanezen az útvonalon jutott Bázélbe 1759 végén Sáromberkéből indulva Debrecenen át Széki Teleki Sámuel, a Teleki-téka későbbi alapítója. Ő Debrecentől Bázélig 1759. november 25-től 1760. január 2-ig utazott.

¹³ Lengyel—Tóth I. 61.

¹⁴ Lengyel—Tóth II. 76.

¹⁵ A bázeli Univ.-Bibliothékban J. Chr. Beck levelei között. A levél xerox-másolatát Ernst Stachelin baseli professzor szívességéből kaptam meg, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

mondja ifjú hallgatóját. Ebből és a többi zürichi bejegyzésből nyilvánvaló, hogy Maróthi a zürichi főiskola, az ún. „Schola Carolina” hallgatója volt, amelyből később (1833-ban) a mai egyetem kifejlődött. Az intézmény egy egyházi latiniskolából lett 1525-ben Zwingli kezdeményezésére ún. lelkészképző „Prophezei”-jé. Ebből alakult az ugyancsak teológusképző „Lektorium”, majd a 18. sz. második felében „Collegium Carolinum”¹⁶ (a Nagy Károly császárról elnevezett városrésztől, ahol állott¹⁷). Ludovicus Lavater már említett könyvének adatai szerint itt a lelkési pályára lépőknek az alsóbb osztályok elvégzése után öt év alatt (*quinque circiter annorum spatio*) három osztályt (*Classes*): a filológiait, a filozófiait és teológiait kellett elvégezniük professzorok vezetése alatt. „*Professores mox octo; mox novem*” — írja ugyancsak ő felsorolva az 1702-ben működő tanárokat s a tárgyakat, amelyeket tanítottak, megjegyezve, hogy „*Praeter istas lectiones publicas, in reliquis etiam linguis, scientiis, facultatibus, mathesi, antiquitatibus, jure aliisque sese privatim apud eruditos exercendi non deest opportuna occasio*” (81. l.). Amint az Album bejegyzéseiből kitűnik, a Lavater által 1702-ben felsorolt nyolc professzor közül Maróthi egyet még ott talált a főiskolán: Johann Jakob Hottingerust, az ó- és új-testamentum s a héber és görög nyelv tanárát, aki reszkető kézzel írja be nevét ifjú tanítványa emlékkönyvébe (59. v.). Rajta kívül még a már említett Johannes Rudolfus Cramerus S. Th[elogiae] Prof. (1678—1737) az, aki 1702-ben az egyik ötosztályos „latin iskola” tanára volt Zürichben.¹⁸ Rajtuk kívül „David Lavaterus Philos. Prof.” és „Jacobus Zimmermannus (1695—1756) Juris N[aturae] et Hist. S[anctae] Prof.” írják be nevüket az Alumba, ezzel is hitelesítve Maróthi tanulmányainak irányát. A „Politica”-t, ami nyilván valamilyen közjogi kollégium lehetett, Maróthi Zimmermannál mint „privatá”-t hallgathatta esetleg néhányad magával. A jogtanulás egyébként utalhat arra is, hogy Maróthi ekkor még apjának, aki városi főbíró volt, nyomdokain haladva, a városi közeletbe akart bekapcsolódni.¹⁹ De megtalálhatók a könyvecskében Hauggal együtt mintegy nyolc zürichi s több máshová (pl. Schaffhausenbe) való lelképásztor, továbbá két orvos emléksorai is, mutatva azt a kört, amelyben Maróthi a városban forgolódott. A professzorok, lelkészek, orvosok mellett a főiskola tíz hallgatója is bejegyezte emlékeztető

¹⁶ Kurt Galling: *Die Religion in der Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, 1962. VI. k. 1936. h. (A továbbiakban: RGG.) L. Lavater említett műve szerint „*Ex Humanitatis Collegio in Collegium Publicum fuit promotiones. Hoc illud Gymnasium est seu Schola illa Carolina, in qua tot viri celebres floruerunt*” (78. l.).

¹⁷ l. m. 78. l.

¹⁸ L. Lavater: i. m. 74. l.

¹⁹ Bár a város előjárói már ekkortájt gondolnak arra, hogy a jogtudományt is tanítsák a Kollégiumban (L. Lengyel—Tóth l. 79. l.), s Maróthi, mint olvasmányaiból, könyvvásárlásaiból is kiderül, később is behatóan érdeklődött a jogtudomány iránt: Groningenben hallgatta Johann Barbeyrac (1674—1744) előadásait, aki ott a jog és a történelem professzora volt, s *Antiquitates Romanae* c. főiskolai előadásainak (kézirata: Orsz. Széchényi Könyvtár, 2069. Quart. Lat.) kb. felét szenteli a római élet jogi vonatkozásainak.

sorait és nevét az Albumba. Köztük heten a teológia, ketten a „Politica” hallgatói voltak, s egy „Philos. Cand.” „Andreas Almásy Ungarus Peregrinus” nevét ide írom, mert Steinmann Judith, a zürichi Zentralbibliothek munkatársának hozzám írt levele szerint (Zürich, 1971 március 20.) „a zürichi gimnáziumban és főiskolán tanult diákok névsora elég hiányos, az első magyar diák 1736-ban jelenik meg.” (Almássyval, a már említett Zágoni Józseffel és Maróthival együtt már három 1736 előtti magyar diák!) De képet adnak a beírások Maróthi egyéb tanulmányaira vonatkozólag is. Mit tanult még peregrinusunk Zürichben? Nyilván elsősorban a német nyelvet. Mert bár az akadémián az előadások latin nyelven folytak, s ezt Maróthi már a debreceni Kollégiumból magával hozta, a mindennapi érintkezésben a német nyelvre volt szüksége, amelyet valószínűleg Haug lelkésztől s az ő családi környezetétől sajátított el.²⁰ De megkezdte a francia nyelv tanulását is. Ludovicus Lavater szerint (i. m. 20. l.) a [Templum] „Abbatissanum” (das Frau-Münster), in quo etiam Galli exules sacra lingua sua peragunt”. Tehát Haug temploma a száműzött francia protestánsok temploma is volt, ahol anyanyelvükön tartották istentiszteleteiket. Nem csoda hát, ha az Album egyik beírása így hangzik: „Abbé Maitre de Lang: et d’Arith: et pour quelque tems (sic!) Aussi Mait. de la langue Franc: au dit Sieur Maróthi Züric le 15 Juin 1732”. Íme a francia nyelvmester! Maróthi e nyelvben is rövidesen nagy haladást tett.²¹ Zürichben kezdte el zenei tanulmányait is. 1740. okt. 8-án Beckhez írott levélben írja: „Et ne quid praetermississe videar, selectos aliquot iuvenes edocui etiam, quomodo difficiliores illae Melodiae (cuius modi solabamus decantare et Tiguri, et praecipue Basileae. ductu Rev. Pfaffii, cui ego maximam gratiam hoc nomine habeo) decantandae sint,”²² vagyis Debrecenben is úgy tanított énekelni néhány válogatott ifjút, ahogy Zürichben és Baselben Pfaff

²⁰ Hogy mennyire elsajátította ezt a nyelvet, mutatja, hogy Baselben két templomban is nagy sikerrel prédikált németül 1735. február havában (Lengyel—Tóth I. 19.).

²¹ Zoványi Jenő szerint (Cikkéi a „Theologiai lexikon” részére, Bp. 1940., 293. l.) Maróthi 1735-ben Debrecenben megjelentette J. F. Osterwald „A Szent históriának summája” c. művének fordítását. Ennek a kiadásnak azonban nem találtam nyomát sem Benda Kálmán—Irinyi Károly A négy száz éves debreceni nyomda (1561—1961) c. munkájában, sem az egyéb könyvészeti irodalomban (l. Petrik V. 368.). A mű megjelenésének első nyoma Benda—Irinyi említett művében az 1744. évben található (i. m. 345. l.). Ettől kezdve viszont szinte évenként jelent meg, s valóban mintegy „hús kiadása van”, mint Zoványi állítja (ugyanott). Feltehetőleg része volt Maróthinak Osterwald másik munkája: „A keresztyének között ez idő szerint uralkodó Romlottságnak Kütfejeiről való Elmélkedés” (Traite des sources de la corruption qui regne aujurd’hui parmi les chretiens) lefordításában is, mely 1745-ben jelent meg Debrecenben névtelenül, s melynek fordítását Domokos Mártonnak tulajdonítják. (L. Révész Imre: Bécs Debrecen ellen, Akad. Kiadó, Bp. 1966. 20. l.) Maróthi ugyanis egy valószínűleg 1744 őszéről Debrecenből Becknek küldött levelében ezt írja: „Osterwaldi librum de corruptione Christianismi hungarice reddidimus, edetur ut spero, propediem. Impense placuit nostris omnibus: unus lynceus nescio quid visus est sibi in eo videre” (Lengyel—Tóth II. 97. l.).

²² Lengyel—Tóth II. 78—79.

tiszteletes vezetésével szoktak énekelni.²³ Az Album beírásaiból nagy valószínűséggel megállapítható a zürichi énektanító neve is. „Francisc. Kaufmanus V[erbi]D[ei]M[inister] et Cantor Ecclesiae Petrinae ad Tempus Informator . . .” Itt vagy két-három olvashatatlanul áthúzott szó következik (valószínűleg: „huius Albi Possessoris”), s ezután más kéz írásával, valószínűleg a Maróthiéval, s más tintával az „in Musica vocali” szavak olvashatók. Igaz ugyan, hogy Kaufmann bejegyzését nem követi dátum, csupán a beírási helyet olvashatjuk ki belőle, tekintettel azonban arra, hogy az Album összes zürichi bejegyzései 1732-ből s főleg júniusból származnak, nyugodtan tehetjük ez időre a Kaufmann bejegyzését is.²⁴ Bár Lavater emlegetett műve szerint „Morem cantandi multis de causis ecclesia Tigurina non recepit. — Interim tamen moderatum cantum — nequaquam improbat” (i. m. 42—43. l.). Ilyen éneklés vezetője lehetett Kaufmann is.

Zürichben kezdte el Maróthi később legendás méretűvé nőtt könyvvásárlásait is, amelyek szintén fényt vetnek ekkori érdeklődésére. A már említetteken kívül pl. Zürichben vette meg a *Staterae belli et pacis* (Bruxelles, 1684, Nagykönyvtár M. 871) c. művet, továbbá Christianus Funcius *Quadripartitum historico-politicum stb.* (Lipsia, 1676., K 1472) című munkáját, s valószínűleg egy schaffhauseni kiránduláson Vitriarius Philippus Reinhardus *Institutiones iuris naturae et gentium stb. c.* könyvét (Hala Magdeburgica, 1710. Ötvös 156. sz., Nagykönyvtár M. 288). De szerepel a kollégiumi könyvtárban fennmaradt könyvei között néhány olyan jelentős jogi-politikai vonatkozású mű is, pl. Justinianus *Institutionese* (Ötvös 186. sz.) s Hugo Grotius művei (Ötvös 181. sz.), melyek vásárlási ideje és helye nem állapítható meg, de a körülményekből feltehető, hogy még Zürichben kerültek Maróthi könyvtárába.

*

²³ Az itt említett Pfaff nem azonos azzal az Album 166 v. lapján szereplő Johann Jacob Pfaff nevű diákkal, akivel Maróthi szintén Bazelben ismerkedett meg, hanem minden valószínűség szerint Emmanuel Pfaff-ról (1701—1755) van szó, aki 1732-ben a bázeli Szent Péter templom orgonistája volt, 1731-óta pedig a bázeli polgári és akadémiai Collegium Musicum vezetője (L. Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György külföldi tanulmányútja, Teol. Szemle, 1971. 5—6. sz. 187. l.).

²⁴ Az áthúzást és pótlást végző toll kijavítja Kaufmann emléksorait is. Ő ugyanis ezt írja:

1 3 4 2 5

I Bone quo te virtus tua vocat (áthúzott szó)

I pede fausto.

Symb.: Audi, intellige, iudica.

A verssor fölött a számozás a „második” kéz munkája, s a hexameter sor ritmusát állítja vele helyre. Kaufmann egész bejegyzése egyébként hibáival, hiányaival egy rosszulléttel küzdő vagy nagyon siető, kapkodó ember benyomását teszi ránk.

Joh. Jacob Haug búcsúszavainak dátuma: június 16. Maróthi tehát e napon köszönt el „hospes”-étől, s ekkor vagy az utána következő napon hagyta el Zürichet, mert 16-a után kelt bejegyzés már nem található, ellenben a zürichi tartózkodás idejére eső 33 bejegyzésből hat esik e napra, s ezekkel együtt 18 június hónapra. E napok voltak tehát a búcsúzás napjai. Ez annál is biztosabbra vehető, mert az Album bázeli, berni, hollandiai beírásai is a búcsúzás idején sokasodnak meg. Maróthi valószínűleg az elköszönés alkalmával íratta be az emléksorokat pártfogóival, jóbarátaival.²⁵

Peregrinusunk Zürichből kisebb kirándulásokat is tehetett, mert néhány bejegyzés más helységről származik ez időből, pl. Schaffhausenből kettő is: 1731. nov. 18-án és dec. 29-én (41. r., 140. r.). Viszont Zürichbe később is visszalátogatott, amint az könyvvásárlásaiból, levelezéséből egyként megállapítható. 1735. július 17-én, berni tanulása idején pl. Zürichből ír levelet Becknek, amelyben mint láttuk, megemlíti, hogy egykori szállásadóját is meglátogatta.²⁶

Zürichből való távozása után a bejegyzésekből kitűnőleg Maróthi a nyár hátra levő részét utazással töltötte. 1732. július 22-én „J[ohann] J[acob] Salchli Theol. prof. et p[raesentis], t[emporis] rector” Lausanne-ban írja be nevét az Alumba (67. r.), augusztus 4-én pedig Johann Alphonsus Turretinus in Eccl. et Acad. Genevae pastor, S. Theol., Hist. Eccl. Prof” (74. r.), 6-án a genfi francia lelkész, Amad[aeus] Lullius, s ugyanazon a napon egy Josephus L. Nánási nevű magyar diák örökíti meg benne nevét és a „Lacus Lemannus”-on való átkeléstől támadt félelmét. S valószínűleg ez időből származik „Vial de Beaumon Eccl. Genevensis Pastor et p. t. Moderator” keltezés nélküli bejegyzése. Augusztus 12-én viszont már Henricus Ringier berni teológiai professzor, 13-án Andreas Márton, 14-én pedig Georgius Kardos P. H. P. (Pastor Hungarus Peregrinus?) „Bernae Helveticorum”, tehát Bernben írják be nevüket a könyvecskébe. Ebből az is kitűnik, hogy Maróthi mindenütt igyekezett megkeresni a magyar peregrinusokat is.

Bázel

Egy megvásárolt könyvbe tett bejegyzés tanúsága szerint (l. Ötvös 37. sz.) 1732. szeptember 5-én Maróthink már Bázelben tartózkodott, s itt tanult 1735. február 24-ig. Összesen tehát harminc hónapot, kereken harmadfélvet

²⁵ Hogy Zürichben olyanokkal is kapcsolatban állhatott vagy később került kapcsolatba, akik az Alumban nem szerepelnek, mutatja 1738. aug. 15-én Johann Caspar (Maróthi tévesen Jacobnak írja) Hagenbuch zürichi történészhez és archeológushoz (1700—1763) írott levele (Jelzete: Zentralbiblioth., Zürich, Ms. C. 269. 1738 epistola 31.), melyben egy tervezett erdélyi úttjáról értesíti.

²⁶ Lengyel—Tóth I. 61.

töltött e városban. Itt főleg teológiával, történelemmel, nyelvekkel foglalkozott. Itt szerezte meg lelkészi oklevelét is 1735. február 19-én.²⁷

Az egyetemre az őszi szemeszter kezdetével, 1732. októberében iratkozott be,²⁸ az Album első Bázelen kelt bejegyzései viszont csak 1733-ból valók. Négyen írták be nevüket ez évben, kivehetőleg mindnyájan egyetemi hallgatók, hárman közülük „Scaphusá”-ból valók, egy pedig „Michael Molnár V. D. M.” (96. v.), valószínűleg az a Molnár Mihály, aki hazatérte után kecskeméti lelkész lett, és Maróthit később is felkereste leveleivel.²⁹ 1734-ből egy beírás található M[agister] Joh. Jacob Pfaffiustól (166. v.), aki később Bernben is meglátogatta,³⁰ s bejegyzésében Maróthit, „omni doctrina et virtute ornatissimus vir”-nek mondja.

A bázeli beírások 1735-ben, főleg február vége felé kezdenek megsokasodni. Az összesen 29 bázeli beírásból 23 ezekre a napokra, tehát ismét a búcsúzás napjaira esik. Szerepelnek itt lelkészi oklevelének aláírói: Joh[ann] Lud[ovicus] Frey, a Teológia dékánja (72. r.), Hieronymus Burcardus, az ó-testamentum professzora (58. r.) és a bázeli papság „antistes”-e, Samuel Werenfelsius, az új-testamentum tanára, s az Akadémia széniora (73. r.), Joannes Henr. Gernlerus, a Szt. Péter templom lelkésze (73. v.). A professzorok közül Jacob Christ[oph] Iselin, a történelem tanára (68. r.), Petrus Ryhinerus „Logicae Prof.” (75. r.), Nic[olaus] Harscherus, az ékesszólás tanára, „Med. Doctor” (78r.) írja be nevét és emlékeztető sorait a könyvecskébe. Itt szerepel Maróthi bázeli lakóhelyének, a Collegium Erasmianum vezetőinek neve is: Johann Rud. Iselius „Praepositus”-é s M[agister] Johann Jacob Bachovius szénioré (127. r.), akiket gyakran emleget Beckhez írott leveleiben, s akikkel később is kapcsolatban marad. A lelkészek közül megtaláljuk még Theodor Burchardt (79. r.), Jac[ob] Henr[ic]us Schönauer (92. t.) s Abraham du Paquier (118. sz.) nevét. A város életében nagy szerepet játszó Merian család három tagjával is találkozunk a lapokon. M. Christophorus, Matthaeus (81. r.) és M. Andreas Meriannal (82. r. v.). Ez utóbbival a levelekből is kitűnőleg jóbarátságban lehetett.

A nevezetes Frei-Grynaeus intézetnek, melyhez a gazdag könyvtár és a Collegium Erasmianum is tartozott, amelyben Maróthi lakott, másik alapítója Johannes Grynaeus Juris Utriusque Lic. szinte jóslásnak beillő borús hangzású mondattal búcsúzik a távozótól: „Omnis vivens morte sternitur, Beatus qui viridis demetitur” (Minden élő leterít a halál, boldog kit kaszálja ifjan talál) (94. v.). Talán az is érdekes, hogy a Maróthinál 10 évvel idősebb Grynaeus tanítványával egy évben hal meg, tehát aránylag szintén fiatalon.³¹

²⁷ Lengyel—Tóth I. 14—19.

²⁸ L. Ernst Staehelin: Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck. 1711—1785, Basel, 1968., 109. l. (A továbbiakban: St. K. B.)

²⁹ Lengyel—Tóth I. 33.

³⁰ Lengyel—Tóth I. 16.

³¹ Grynaeussal egyébként távozása után is összeköttetésben maradt. (Lengyel—Tóth I. 49.)

A 100. r. lapon találjuk a holtig hű barát, M[agister] Jac[obus] Christophorus Beckius S. S. Min[isterii] Cand. szavait: „*Ἐάν τις φιλομαθῆς ἐσῆ πολυμαθῆς*”, azaz „Tudni vágyó voltál, sokat tudó leszel”.

Még néhány hallgató, nyilvánvalóan barátok sorait olvashatjuk, s vége a bázeli névsornak.

Érdekes, de érthető, hogy az egyetemen tanuló nagyszámú magyar hallgató közül csak a már említett név olvasható. Nem tudható, mi okból maradt ki Anton Birr (1693—1762), aki orvosi diplomával magántanítóként is működött, s később az egyetemen a görög nyelvet tanította (1745-től), s akiről Maróthi későbbi levelei záradékában többször meleg hangon emlékszik meg.³²

Jellemző viszont, hogy sem itt, sem a későbbi külföldi levelekben nem találkozunk az egyetem két büszkeségével, a fizikus és botanikus Daniel Bernoullival (1700—1782), sem a matematikus prof. Johann (II) Bernoulli (1710—1790), sem az apa, Johann I. Bernoulli (1667—1748) nevével. Maróthi érdeklődése ekkor még nem irányult a természettudományokra.

Ha a bázeli tartózkodás záró akkordjául ide írjuk még Joh. Lud. Frey teológiai dékán emléksorait: „Az igen művelt és az erények minden nemétől ajánlott professzor úrnak szívből a lehető legjobbakat kívánja, és távozásakor magát emlékezetébe ajánlja Joh. Lud. Frey” stb. (72. r.), akkor összegezzük azt a benyomást is, amelyet Maróthink ismerőire tehetett, de kitűnik e szavakból az is, hogy Maróthi előtt tanárai számára is kinyilvánítható módon ekkortájt nyílt meg a debreceni professzorság lehetősége. Valószínűleg apja, aki ez időben debreceni főbíró volt, tájékoztatta e lehetőségről, hogy fia tanulmányait is ez irányban befolyásolja. Hogy e tájékoztatás nem volt haszontalan, azt Maróthi tanulmányai a későbbiekben igazolják.³³

Bern

Maróthi J. Chr. Becknek egy Chr. Merianhoz intézett levele³⁴ és saját magának Beckhez intézett sorai³⁵ szerint 1735. február 24-én, egy csütörtöki nap reggelén hagyta el Bázelt, hogy Bernbe menjen, tanulmányai folytatására. Hogy nem valami ellentét miatt maradt ki a bázeli magyar ösztöndíjasok beírása az Albumból, mutatja, hogy útja első stációjára, melyet gyalog tett meg, tizenkét bursa-társa kísérte el. „Homerum dixisses cum novem Musis et tribus Gratiis, nisi mares fuissent” — tréfálkozik a Beckhez írott úti beszámolójában

³² Fennmaradt a bázeli egyetemi könyvtárban két Birrhez intézett levele is, de ezek kevésbé közérdekűeknek látszanak, mert egy meglehetősen homályos személyi ügygel foglalkoznak. Az egyik 1733. december 15-ről való, a másik keltezés nélküli, de valószínűleg szintén Bázelen íródott.

³³ Lengyel—Tóth I. 73.

³⁴ St. K. B. 107. l.

³⁵ Lengyel—Tóth I. 35.

e körülményről.³⁶ A városba változatos út után három nap múlva érkezett meg, s itt tartózkodott 1736. május végéig, mint az Album beírásai mutatják, tudniillik ezek valamennyien a búcsúzás napjaiból, május 23-ról és 24-ről származnak. Itt-tartózkodásának körülményei részletesen megtalálhatók a Lengyel—Tóth I. 19—26. lapjain.

Az emlékkönyv berni beírásainak száma mindössze tíz, és jórészt Maróthi professzoraitól származnak, jelülül annak, hogy az ifjú tudós itt jóval szűkebb körben mozgott, mint Bazelben. Ennek több oka lehetett. Egyrészt az egyetemen sem érezte olyan jól magát, mint Bazelben, úgy tapasztalta, hogy valami kicsinyes személyeskedő légkör veszi körül, s a professzorokról is többször mond éles bírálatot mind emberi, mind tudósi mivoltukat illetőleg. Korántsem tud úgy összelelegedni velük, mint a bázeliakkal. A berni professzorok a teológiában is merevebbek, mint a bázeliak: „—... távol állnak a Ti mérsékletektől, szelídségetektől — írja barátjának —; hacsak azt nem akarod hallani, hogy eretnek vagy, ki ne ejtsd a szádon, hogy az arminianusok (a szelídebbjeit gondolom) szerinted nem hibáznak a hit alapjait illetőleg”.³⁷ — Aztán érdeklődési iránya is megváltozik Bernben. 1735 nyarán a történelem és a nyelvek mellett a matematika és a természettudományok felé fordul, s ilyen irányú tanulmányok folytatására a berni egyetemen nem volt lehetőség. Úgy látszik, itt alakul ki véglegesen Maróthinak az a meggyőződése, hogy ő könyvekből jobban tud tanulni, mint előadásokból.³⁸

Az Album tíz berni beírója közül négy professzor: J. Egger, az akadémia rektora (88. r.), Joh. Rod. Brunner Eloqu. et Hist. Prof. (90. r.) Joh. Rudolf Salchli, a katekhézis és a keleti nyelvek (89. r.) és Samuel Scheurer, a görög és héber nyelv tanára (86. v.), akivel Maróthi később is kapcsolatban maradt, s aki hozzá intézte Szilágyi Sámuel lánykérese ügyében írott érdekes levelét (Nagykönyvtár: R. 607. 48. d. e.). Érdekes, hogy hiányzik a beírók sorából Joh. Georg Altmann, akivel pedig berni tartózkodása idején szintén szoros kapcsolatban állott.³⁹

A másik négy bejegyző a berni lelkészi kar tagja. Köztük a legjelentősebb „Nicolaus Brunner V. D. M. et Diac. in Nidegg” (160. r.) beírása, akivel és baráti körével Maróthi a legszorosabb és legjelentősebb kapcsolatot építette ki a városban.

Egy teológus és egy ismeretlen foglalkozású személy bejegyzésével véget is ér a berni bejegyzések sora.

³⁶ Lengyel—Tóth I. 35.

³⁷ Lengyel—Tóth I. 82. l.

³⁸ „Határozott tervem ugyanis, hogy nem Utrechtbe megyek, hanem valamely más akadémiára, ahol több időt fordíthatnék a könyvek olvasására” (Lengyel—Tóth I. 73.).

³⁹ Lengyel—Tóth I. 76.

A Bernből május végén történt távozás és mintegy kéthetes rajnai hajóút után 1736. június 22-én Mainzban látjuk viszont Maróthit, ahol egy Friedericus Wilhelm Künholdus nevű úr, I[uris] U[triusque] D[octor], írja be az emlékkönyvbe büszke jelszavát: „Dieu et mon droit” néhány udvarias latin szó kíséretében.⁴⁰ Ugyanezen a napon vásárolja meg Bembus Petrus összes műveit (I. Ötvös, 76. sz.). Hogy Mainzban hosszabb ideig időzhetett, mutatja az, hogy látogatás, könyvvásárlás mellett volt ideje rászokni a dohányzásra is.⁴¹ Úticélja, amelyet Bázeltől kezdve melengetett, eredetileg Anglia volt, de mikor Utrechtbe, ugyancsak a Rajnán, megérkezett, s megtudta, hogy az a honfitársa, akivel az utat meg akarta tenni, apja halála miatt hazautazott, letett szándékáról, és Groningenben telepedett le. Az ottani egyetemre 1736. július 16-án iratkozott be: „D. Maróthi gratis.”⁴² Az ottani egyetemi állapotokat, tanulmányait részletesen leírja 1737. január 2-án Beckhez írott levelében.⁴³

Diákunk 1737. augusztus elejéig marad Groningenben. Az emlékkönyv itteni utolsó bejegyzései augusztus 2-án keltek négy magyar diák tollából. A beírások sokasága itt is a távozás előtti időből, július végéről származik. A legelső ugyan július 1-ről, a Daniel Gerdesé, s a második július 4-ről, a Leonard Offerhaus professzoré, ők feltehetőleg hamarabb eltávoztak valahova, mert a többi beírás mind a hó végén történt (július 28-án Otho Verbrugge, júl. 30-án Anton Driessen, júl. 31-én Nic. Engelhard). Az említett levélen kívül ezek a beírások is mutatják Maróthi tanulmányai körét, s azt, hogy a professzorok közül kikhez állt közelebb. Legmelegebben búcsúzik tőle D. Gerdes. Bejegyzéseit egy Pál-idézettel kezdi: ΙΝΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΚΕΡΑΗ ΣΩ (Krisztusban dicsekszem, Filippiebeliekhez III. 3.), ezután latinul folytatja: „Ita Memoriam sui commendare, omniaque fausta ex plenitudine Gratiae divinae apprecari voluit Clarissimo Viro atque Doctissimo d[omino]. Georgio Marothi Huius Albi Possessori atque Amico longe carissimo, cum is in Patriam vocatus hinc discederet, suique non parvum relinqueret desiderium”.

Augusztus 4-én az itteni négy bejegyzés (30. r., 31. r., 32. r., 34. r.) tanúsága szerint már Franekerben találjuk.⁴⁴

Mivel a legközelebbi bejegyzés Hágában aug. 15-én kelt (128. r.), feltehető, hogy hosszabb ideig tartózkodott az előbbi városban. Franekerből Hágába

⁴⁰ Ez is igazolja, hogy Maróthi nem június végén indul el Bernből, mint azt a Lengyel—Tóth I. 26. lapján olvashatjuk.

⁴¹ Lengyel—Tóth I. 103—104.

⁴² Drs. B. R. Ubink, a Bibliothek der Reijksuniversiteit 'te Groningen munkatársának szíves közlése, amelyért itt is köszönetem fejezem ki.

⁴³ Lengyel—Tóth I. 103—107.

⁴⁴ A Leydenből 1737. aug. 18-án Beckhez írott levele szerint is augusztus 3-án hagyta el Groningent (Lengyel—Tóth I. 109—111.).

valószínűleg tengeri úton jutott el. Innen Leydenbe folytatja útját. A következő bejegyzések ugyanis (9 db) aug. 17-től 26-ig Leydenben keletkeztek, bár van köztük egy aug. 23-ról származó „Harlemensis” bejegyzés is, de valószínű, hogy ez egy Leydenben időző harlemi lakostól származik (J. Engelman Med. D.), amelyet már az előbbi beírások között is találtunk. Annál valószínűbb ez, mert aug. 26-án már Amszterdamban van, ahova Harlemen keresztül juthatott el. (Fölösleges lett volna tehát Harlemet előbb felkeresnie.) Amszterdamban úgy látszik, két ízben is megfordul egy hónapon belül, mert először aug. 26-tól 29-ig találunk innen származó bejegyzéseket, szept. 2-től 13-ig pedig Utrechtből,⁴⁵ majd 20—21-én ismét Amszterdamból.

Mielőtt tehát Maróthi elhagyta volna Hollandiát, bejárta az ország nevezetesebb városait, felkereste kiváló tudósait, pl. Hieronimus van Alphent (93. r.), David Millt (94. r.), P. V. Musschenbroekot (143. r.), Arnold Dorckenborchot (114. r.) Utrechtnben, G. J. s’Gravesandet (112. r.), Albert Schultenst (148. v.) Leydenben, s meglátogatta a könyvkereskedéseket, ahol még néhány keresett könyvet sikerült megszereznie.⁴⁶

1737. okt. 11-én már Nürnbergből írt Becknek, jelezve levelében, hogy Frankfurton át jutott oda.⁴⁷ A következő napot Erlangenben töltötte, meglátogatva két lelkészt, akik közül az egyik a francia egyházközség papja volt (57. r.).⁴⁸ A Nürnbergből származó három bejegyzés szerint (160. v., 163. v., 115. r.) okt. 17-ig időzött a városban, aztán Regensburg felé vette útját. A regensburgi dátumok: okt. 24—26. (35. r., 139. v., 115. v., 123. r.). A regensburgi találkozások közül a legérdekesebb a M[agister] Cornelius Lindner Matheseos Publicus Praeceptorral való megismerkedés lehetett. Beckkel való levelezésének tanúsága szerint vele Maróthi később is tartotta a kapcsolatot, s tőle, illetve özvegyétől szerzett a Kollégium fizikaszertára számára légszivattyút (Antlia Pneumatica).⁴⁹

Igen érdekes, hogy noha több mint egy hónapig tartózkodott Bécsben, nov. 5-től dec. 11-ig, innen csak egy bejegyzés található az Albumban: „Nathaniel Haetmeyer Legatus Bataviae a Sacris. Viennae d. 16. 9bris 1737.” (106. r.).

⁴⁵ Az augusztus 13-án Utrechtnben keltezett bejegyzés (163. r.) hónapja elírás lehet.

⁴⁶ Lengyel—Tóth I. 112. l.

⁴⁷ Lengyel—Tóth I. 114. l.

⁴⁸ Hogy francia kapcsolatait Groningenben sem hanyagolta el, mutatják az ottani francia lelkész búcsúszavai (102. r.).

⁴⁹ „Superiori (sic) anno decreverant Proceres et Curatores Scholae emere Antliam pneumaticam Clariss. Lindneri, Professoris Ratisbonensis. Posteaquam de pretio conventum est, pecunia missa est Viennam, ad Allium quendam Mercatorem, ab ipso Lindnaero designatum. Interea obiit Lindnerus: Antliam autem retinuerunt Curatores Ratisbonensis” stb. (Lengyel—Tóth II. 84.) — A légszivattyú azonban mégis csak Debrecenbe kerülhetett, mert egy 1741-es levél szerint (Lengyel—Tóth II. 85.) az árát megküldötték Lindner özvegyének. A műszert egyébként Újfalusi Ferenc is említi kézírásos természettudományi munkájában (Nagykönyvtár, R. 258.).

A teljesség kedvéért iktassuk még ide 1738. ápr. 8-án Beckhez intézett levelének néhány szavát: „... exactis apud Fratrem tribus fere hebdomadis a. d. XI. Januarium domum salvus perveni”. Tehát mintegy hat és félévi távollét után megérkezett Debrecenbe.⁵⁰

Összefoglalás

Maróthi útja során nemcsak igen kiterjedt ismereteket szerzett az élő és holt nyelvek, jog, teológia, történelem, matematika, fizika köréből, de ezek révén tanítói személyében kapcsolatba jutott a kor haladó eszméivel, tudományos törekvéseivel is, amelyeket közös névvel a „korai felvilágosodás” szavakban foglalhatunk össze.

Zürichben pl. tanítványa volt annak a Johann Jacob Zimmermannak (1695—1756), aki 1731-ben lett az ottani főiskolán a természetjog és az egyház-és világtörténet, majd később a teológia tanára, s aki a merev ortodoxiával szemben az arminianusok, H. Grotius, Limborch hatására hátat fordított minden dogmatikai szörszálhasogatásnak s visszatért a bibliai egyszerűséghez.⁵¹ „A tévesen ateizmussal vádolt jeles férfiak” védelmére készített munkájáról Maróthi is több ízben elismeréssel ír Becknek.⁵²

Ugyancsak 1731-ben foglalta el zürichi katedróját Johann Jakob Breitinger (1701—1776), aki a zürichi felvilágosodás egyik legnagyobb hatású előkészítője volt.⁵³ Bár Maróthival való személyes érintkezéséről nincs adatunk, már pusztá kinevezése is jele volt azoknak az új szellemeknek, melyek ekkor a zürichi főiskolán kezdtek fűjdogálni.

Valószínűleg Zimmermann ajánlatára kereshette fel Maróthi 1732. aug. 4-én Alfons Turretinót (1671—1737) Genfben, aki az emlékkönyvben szintén szereplő Jean Frédéric Osterwalddal s a baseli Samuel Werenfelszel (1675—1740) együtt alkotta azt a triumvirátust, mely a reformatori gondolkodástól az új, humanista színezetű „értelmes ortodoxiáig” Svájcban az átmenetet végrehajtotta.⁵⁴

Svájci tartózkodása idején azonban a legnagyobb hatással Bázeli lehetett tudásra szomjazó diákunkra, nemcsak azért, mert itt tartózkodott a legtöbb ideig, itt szerezte lelkészi oklevelét, de a város és egyetem sajátos körülményei miatt is.

⁵⁰ Lengyel—Tóth II. 66.

⁵¹ Kurt Gallig: Die Religion in der Geschichte und Gegenwart, Tübingen, 1957. VI. k. 1911. hasáb, s Allgemeine Deutsche Biographie (a továbbiakban: ADB.), Leipzig, 45. B. 271—273.

⁵² Lengyel—Tóth I. 61., 66.

⁵³ RGG. I. k. 1395. h.

⁵⁴ RGG. VI. k. 1641. h. A Lexikonban W. halálozási éve (1740) sajtóhibával szerepel: 1704.

Bázel három ország, Francia- és Németország s Svájc határán való fekvésével nemcsak máig is virágzó „treffliche Handlung und Manufacturen”-je⁵⁵ révén volt nevezetes már a 18. században, hanem ez időben egy kis darab német nyelvterületre ültetett Franciaországot jelentett. „Nemcsak kereskedelmi és kulturális kapcsolatai fűzték ezer szállal nyugati nagy szomszédjához, a vallási türelmetlenség elűzte franciákból is sokat fogadott be az erasmusi türelem hagyományait soha teljesen meg nem tagadó város. A szellemi protekcionizmusba zárkózó Genffel szemben így valóságos összekötő kapocs lett Kelet és Nyugat között, a német—francia kereskedelmi és szellemi árucseré egyik fontos csomópontja.” — írja róla nagyon találóan és tömören Vekérdi László.⁵⁶

Egyeteme egyike a legrégebbeknek Svájcban. 1459-ben alapította II. Pius pápa négy fakultással, azaz teológiai, jogi, orvosi és bölcsészeti karral; ez utóbbi az ún. septem artes liberales tudományát, tehát a gyakorlati tudományokat jelentette. Az egyetem a reformáció után protestáns szellemben működött tovább. Érdekes, hogy a 18. században feltűnően nagy számban keresték fel magyar ifjak. Míg a 16. században 17-en, a 17.-ben 35-en iratkoztak be az egyetemre, a 18. században összesen kétszázan, s csak magából Debrecenből 58-an, 1732-ben. Maróthi beiratkozása évében pl. 31 magyar teológus fordult meg Bázelben.⁵⁷

A Bernoulli apa (Johann I. 1667—1748) mellett itt tanított Niklaus B. (1695—1759), Daniel B. (1700—1782) és Johann II. B. (1710—1790), aki Maróthi Bázelbe érkezésekor fejezte be tanulmányait az egyetemen, s később ugyanott lett tanár. De bázei professzor volt a már említett S. Werenfels s a nála is radikálisabb Jacob Christoph Iselin, aki a racionális teológia képviselőjeként történelmet tanított. S nyilván az sem maradt hatás nélkül az ifjú teológusra, hogy 1723—30-ban zajlott le Bázelben a hírhedt Wettstein-ügy, mely a bibliai szövegkritika egyik úttörőjének számúzetésével végződött.⁵⁸ Maróthi leveleiben többször megemlékezik erről az esetről, a Wettsteinokról, s hollandiai tanulása során is fenntartotta velük a kapcsolatot.

A kisebb jelentőségű Bernben az egyik lelkész, Nicolaus Brunner, a Nydeck-templom papja lehetett Maróthira nagyobb hatással, akivel Maróthi, levelezéséből kivehetőleg meleg baráti kapcsolatban állott, s aki professzor fivérével együtt meggyőződéses wolffianus volt.⁵⁹ 1736. január 23-án pl. ezt írja Becknek: „A Brunner beszédét illetőleg egyetértek veled; azt, akit más néven Nicolaus diakonusnak ismernek, mindenkinél előbbre valónak láttam,

⁵⁵ Jak. Chr. Iselin: Allgemeines Hist. und Geogr. Lexicon (Lexicon Basiliense) Basel, 1726—27. I. k. 383. hasáb.

⁵⁶ Vekérdi László: Kalandozás a tudományok történetében, Magvető Kiadó, Bp. 1969. 205. l.

⁵⁷ L. Zsindely István: A bázei egyetem anyakönyvéből. Sárospataki Füzetek, 1860. (IV.) évf. 154. l.

⁵⁸ ADB, 42. k., 251—253. l.

⁵⁹ Lengyel—Tóth I. 21., 87—88.

de főleg a prédikálásban tűnt ki nagyon. Hidd el nekem, hogy egy szóval mondjam, soha nem hallottam vagy olvastam ilyen prédikációkat, tehát amióta egyszer véletlenül meghallgattam egy prédikálását, azóta egy beszédét se mulasztottam el. Mindketten wolffiánusok, de különösen a professzor; a másik pedig azonkívül igen nagy coccejanus”.⁶⁰ Maróthi valószínűleg itt, az ő révükön, továbbá Gabriel Hürner, a berni „Deutsche Gesellschaft” titkára (s majd matematikai tanulmányai) révén kerül kapcsolatba a wolffianizmussal, amelyet azonban egyelőre még nem tesz a magáévá, majd csak Debrecenben. Úgy látszik Hürner arra is rá akarta venni Maróthit, hogy utazzanak együtt Marburgba, ahol 1736-ban Wolff tanított,⁶¹ sőt „némely urak” hazulról is ösztönözték erre, valószínűleg Domokos Márton debreceni szenátor, aki 1715 és 20 között Wolff hallgatója volt Halléban és később is meggyőződéses híve maradt.⁶² Maróthi azonban „bár szívesen meglátogatná a neves filozófust,” mint Becknek írja, ekkor még kereken elutasítja a Wolff-féle filozófia kötelességszerű tanulmányozását.⁶³

Igen jellemző az Alumban Nic. Brunner beírása is. Epigrammája találó tömörséggel fejezi ki az új, racionális, a kegyességet az ésszerűséggel egyesítő teológia felfogását:

Quae pietate caret, vel summa scientia nulla est,
Et nulla est pietas, quae ratione caret (160. r.).

Hollandiában a groningeni egyetemen egyelőre a már Svájcban megismert coccejanus teológia és a kartézianizmus hatása alá kerül. Főleg coccejanus professzorokat hallgat, mert ezek nemcsak számra, de „tudományra nézve is felülmúlják a voetianusokat” (O. Verbrugge, Driessen)⁶⁴. Köztük, mint láttuk, a legszorosabb kapcsolatba kerül Daniel Gerdes professzorral, akinek az elnöklése alatt disputát is áll, Gerdes értekezéséhez hozzáfűzve a maga Miscellaneáját 24 tételben, melyekben Descartes szellemében támadja a voetianusokat.⁶⁵

Természettudományi érdeklődése is Hollandiában tetőződik. Az egyetemen a wolffianus Nicolaus Engelhard fizikai előadásait látogatja,⁶⁶ hazafelé vezető útjában pedig felkereste az akkori idők két leghíresebb holland fizikusát, s’Gravesandet és Musschenbroekot, könyveiket is megvásárolja, sőt Debrecen-

⁶⁰ Lengyel—Tóth I. 87—88.

⁶¹ Lengyel—Tóth I. 93.

⁶² L. Révész Imre: Bécs Debrecen ellen, Akad. Kiadó, Bp. 1966. 20. l.

⁶³ Lengyel—Tóth I. 93.

⁶⁴ Lengyel—Tóth I. 105.

⁶⁵ L. Tóth Béla: Maróthi György elítikolt disputációja, Ref. Egyház, 1972. 6. sz. 124—127. l. Érdekes és jellemző, hogy Maróthi Descartes-nak az állítólag Frans Hals által festett arcképen is szereplő ovidiusi jelmondatával: „Bene vixit, qui bene latuit”, fejezte be Miscellaneáját. Valószínűleg erre a körülményre céloz Samuel Fáy Amszterdamban 1737. augusztus 29-én kelt albumbeli bejegyzésében, ahol ő is a nevezetes szavakat idézi (168. r.).

⁶⁶ Lengyel—Tóth I. 106.

ben tanítványaival is megvásároltatja.⁶⁷ Igen jellemzőek azok a sorok is, melyeket Musschenbroek jegyez Maróthi Albumába: „Veritate amabilis nihil, sed raro invenitur, quia non investigatur” (143. r.). Regensburgban sem véletlenül keresi fel Lindnert, és mintha ottani beszélgetési tárgyára utalna egy másik regensburgi bejegyzés, Johann Matthäus Barth ottani lelkesztől: „Caelum quiescit, terra movetur” (115. v.), ami jelképes, teológiai jelentésén túl is jelzi a kopernikuszi elv akkor még kevesektől hangoztatott elfogadását.

Íme: Az Album alapján is előttünk áll a kép: egy széles és korszerű társadalomtudományi ismeretekkel felszerelt ifjú alakja, aki kora haladó teológiai törekvései mellett megismerkedett a természettudomány legújabb eredményeivel s az azokból levonható filozófiai tanokkal, a descartes-i és wolffi filozófiával, ezek jeles képviselőivel is.

Béla Tóth:

L'ALBUM DE GYÖRGY MARÓTHI

L'auteur présente l'Album qui relate les pérégrinations de György Maróthi (1715—1744) et contient 169 feuilles de parchemin. Ce petit livre accompagnait Maróthi au cours de son voyage d'études de sept ans à l'étranger (Zurich, Bâles, Berne, Groningen): il y notait les noms de tous ceux — savants, étudiants, pasteurs etc. — qu'il avait rencontrés ou fréquentés, ce qui nous permet d'apporter des précisions à la biographie du futur professeur de Debrecen, par exemple, en ce qui concerne son séjour à Zurich sur lequel nous n'avons guère disposé de documents jusqu'à présent. D'autre part, nous pouvons ainsi retrouver certaines sources de sa pensée, notamment l'influence profonde qu'avaient exercée sur lui des représentants théologiens de la première période des Lumières en Suisse (Zimmermann, Turretini, S. Werenfels, J. Chr. Iselin, les frères Brunner) et des savants tels que le Hollandais s'Gravesande ou Musschenbroek. L'Album met en lumière en même temps l'époque où il a été composé.

⁶⁷ A kollégiumi Nagykönyvtárban található R. 71. 8. számú kéziratok könyv hátsó lapjain, az előbbi bejegyzésekhez viszonyítva fordított helyzetben található azok a beírások, melyek az 1743-ban érkezett s a hallgatóknak eladott könyvekre vonatkoznak. Itt szerepel Weidler Institutionesének 36 példánya mellett Musschenbroek Elementorum Physica c. művének 33 példánya, melyeket a tanulók mind megvásároltak. A könyvek felsorolása után ugyanis megtalálható a vásárló tanuló neve is, többek közt a Stephanus Hatvanié.

Deme Zoltán

VERSEGHY ÉS A JAMBUSI KETTŐS RITMUS

Verseghy ritmusának mélyén metrumok kapcsolata munkál. Költészetének ezzel a vonásával egy közvetlen föladat kapcsán ismerkedtünk meg. Julow Viktortól kapott témánkat, a *Rikóti Mátyás* műfaji vonásait vizsgáltuk először. A költemény dalainak metrikai gazdagsága azonban egyre inkább magára vonta figyelmünket. Föltűnt, hogy a költő érdekes képviselője annak a verselési modornak, melyet a verstantudomány *kettős ritmizálásnak*¹ nevez. A bimetrizálás egész életművét átfogja, s különösen jambusi változatban hatásos, szép.

*

Rövid példákat idézünk jambusi verseiből. A korai és a kései költemények köréből egyaránt. Először *erős hatású bimetrikus* sorokat:

E kis tanyámban úr vagyok...	j, j, j, j	5/3
Előtte nagy tölgy gallyazik...	j, j, js, j	5/3
Mellette csörg a fris patak...	s, j, j, j	5/3
A csillagoknak rendjeit...	j, j, js, j	5/3
Egy zöld bokornak ágait...	js, j, j, j	5/3
Pírülhatatlan homlokát...	j, j, js, j	5/3
Felékesíti lantomat...	j, j, j, j	5/3

Az első három sor a *Klárikához* (megjelent: 1806), a másik négy pedig *A magyar kisasszonyokhoz* (1793) c. verséből való. Jambusi vezérritmusú, magyaros aláfestésű, metszetkapcsoló bimetrikus sorok. A jambusi sormetszet magyaros

¹ Számos dolgozat tanulmányozza a jambusok, trocheusok és a magyaros metrumok kapcsolódását: a magyar költészet több emberöltőnyi hagyományát. Gáldi László: *Szenci Molnár Albert zsoltárverse*, Bp. 1958; *Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról*, megjelent: *Tanulmányok Petőfiről*, Bp. 1962; Kiss Ferenc: *József Attila ritmikája*, ItK. 1956—7; Kecskés András: *A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*, ItK. 1966; Szuromi Lajos: *Ady szimultán ritmusa*, ItK. 1969; *Kettős ritmus Vajda János verseiben*, *Studia Litteraria*, 1970; *Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában*, Kézirat. A jelölésekben (j=jambus, t=trocheus, js=jambizált spondeus, ts=trochaizált spondeus, st=spondaizált trocheus, s=spondeus, cs=csonka láb) és a terminusok egy részében Szuromi Lajos tanulmányait követjük.

szólamok határán jelentkeznek valamennyiben.² A hatodik szótagon időmértékes arsis és értelmi nyomaték kapcsolódik össze, a moduláló tagolás tisztán, zavar-talanul érvényesül. A következetes jambizálás sem számolja föl a magyaros ritmus élményét, mert a szavak többször indulnak thesisről. A logikai és a metrikai nyomatékok elsősorban a hangutánzó és a hangulatfestő szavakon kapcsolódnak össze. Olykor a színes jelzők kifejező erejét növelik. A metrikai támogatás révén a rokokó természetlira kedvelt fogalmai bontakoznak ki: *csörg, fris, zöld, ágait, gallyazik* stb.

Gyenge hatású bimetrikus kilenceseket az *Új esztendő napján* (1820), nyolca-sokat a *Phyllisnek panasza* (1793) c. versekből idézünk:

Egész egy hosszú esztendőnek...	j, js, js, s, cs	5/4
Vess czélt a régi gyűlölségnek...	js, j, j, s, cs	5/4
Ő bírta jámbor szívemet...	s, j, js, j	5/3 ?
Flórának legszebb kincseit...	s, js, js, j	5/3 ?

A jambusi vezérritmus karakterét időmértékes licenciák lazítják. Szólamszelés következtében enyhe a magyaros ütemosztás is: mindkét ritmusnem veszít erejéből. Verseghy a jambusi nyolcasokat szívesen zárja másutt is háromtagú szóval, a mondat tárgyával. Ahol jelzöt helyez elébe, bimetrizálása szükség-szerűen gyenge hatású marad, mert a jambusi sor főmetszete magyaros szó-lamokon belül jelentkezik. Ahol nincs jelző, a kettős ritmus erőteljes, hatásos lehet.

Szimultán sorokat már ritkábban találunk költeményeiben. A *Klárikához* versekdő sora ezek egyike:

Amott a hegynek zöld tövén	j, j, js, j	5/3
----------------------------	-------------	-----

Az arsis kétszer elkerüli a szóéleket, a jambusi hullámszó fokozódását gátolva meg. Az időmértékes és a magyaros metrum a második ütem erős szólama révén válik egyenrangúvá. A kétféle metszet funkcionális föladatokhoz alkal-mazkodva kapcsolódik össze. Közös, dús nyomatékok hullanak a *zöld* szóra, mely a vers friss, üde hangulatát mindjárt a költemény kezdő sorában tükrözi.

Verseghy jambusi verseiben a magyaros kíséret változatos, állandóan kész oldódásra is, fölerősödésre is. Helyenként elhalkul, eltűnik, mint pl. *A vén leányok* (1793) egyik periódusában:

A vén leányok Ámor ellen	j, j, j, j, cs	5/4
A meglelt asszonyokkal együtt	j, js, j, j, cs	—
Sok rossz szidalmat ejtenek:	s, j, j, j	5/3

Az első és a harmadik sor jambusi vezérritmusú, magyaros aláfestésű, metszet-kapcsoló karakterű — a középső pedig tisztán időmértékes. A bimetrikus vers természetes lehetősége ez. Verseghy másutt is él vele. Épp úgy, mint ahogy monometrizálása is rejt kettős ritmusú sorokat, a metszetkövető arsisok és

² Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa, Bp. 1952. A kötet tanulságait többször idézzük.

a logikai nyomatékok *spontán* találkozása nyomán. A *Chlóris a fülemiléhez* (1793) pl. jambusi monometrikus vers. Rövid részletét idézzük:

Oly szépen, oly keserves hanggal,	j, j, j, js, cs	—
Nem énekelsz te, mint Alexis;	j, j, j, j, cs	—
Tanulj meg tőle énekelni.	j, js, j, j, cs	5/4
Oh! vajha ő viszontag tőled	s, j, j, js, cs	—
Szeretni megtanulna!	j, j, j, cs	3/4 ?

A szóélek és az időmértékes arsisok találkozása olykor a magyaros aláfestés élményét kínálja. Így pl. a harmadik és az ötödik sorban. Az utóbbiban egészen enyhén: a 3/4-es ütemosztás a monometrikus magyaros versekben is egészen ritka. A másik három sorban (ahogy a vers egészében is) az időmértékes főmetszet vagy a szavak határán belül jelentkezik, vagy pedig a metszetet követő szótag nyomatéka enklitikára hull. A sorok metrikai szerkezete eredendően monometrizáló törekvést sejtet. Jelzi, hogy a kettős ritmus itt esetlegesen, inkább csak a véletlen javára írható ritmikai találatok nyomán bontakozik ki.

*

A kettős ritmizálás korabeli törekvései elsősorban a népdal trochaizálásához fűződnek. Költőink innen remélik az igazi magyaros verselés kibontakozását.³ A jövevény formák köréből a jambus is népszerű ugyan — ám a jambizálás az elmélet állandó gyanakvása, ellenkezése közben hoz létre jelentős költői teljesítményeket,⁴ máskor meg egészen fonák eredményeket.⁵ Verseghy műveit is az elmélet és a gyakorlat antagonizmusa szempontjából tekintjük át részletesebben.

A *Rikóti Mátyás* betéteit a *Varázsfuvola* dalszövegei alkotják. Szerepük az esztétikai tanköltemény⁶ természetéhez illő: az eszményített német verselés könnyed, finom, derűs vonásait szemléltetik. Nyolcas, kilences sorokat idézünk innen:

³ Földi, Kazinczy, Kölcsey kísérletei ismereteseek, nézetünk szerint ilyen törekvés mutatkozik Fazekas Mihály Nyári esti dalában is (Halkkal ingó lanyha pára! Száldogáló harmatok...); Bajza a maga próbálkozásai mellett a fiatal Petőfit is szeretné rávenni a népdal trochaizálására (Petőfi levele Bajzához, Pozsony, 1843. június 1.)

⁴ Többek között Dayka, Bacsányi, Csokonai, Kölcsey költészetében. (Titkos bú; A rab és a madár; A pillantó szemek. A magánossághoz, Tüdőgyulladásomról; Elfojtódás, Rákóczi hajh... Zrínyi második éneke stb. Mindenütt találunk szép, bimetrikus hatású sorokat is: Csak egy könnyecpettel méltó bánatimnak — j, s, js, js, j, cs 5/6; Az esti szellők gyenge szárnyain — j, j, js, j, j 5/5; A tiszta forrás csergedez — j, j, js, j 5/3; Te lásd meg ő sors, szenvedő hazámat — j, j, js, j, j, cs 5//3/3 stb.)

⁵ Főként a verslábak és a szavak egyeztetését vallók körében, Földinél pl. ilyen sorokat: Veres hajad porozd be jól, s borítsd be nagy szitáddal (Idegen szépség) — tehát az értelmi nyomatékok és az időmértékes ictusok állandó megosztását, zökkenéseket, kellemetlen monotóniát... (Verselméleti kérdések...)

⁶ Műfaját nehéz meghatározni; valójában komikus eposznak készül, sorra kifigurázza korának esztétikai eszményeit, s ezen az alapon szélesül tankölteménnyé, széptani nézeteinek egész kis gyűjteményévé.

Éles jambussal indul a sor, majd a második tagján értelmi nyomatótkot rejtő, enyhén jambizált spondeus következik. A sorközépi spondeust szintén jambizálja az időmértékes főmetszet után érkező ritmikái és logikai nyomatótk; tiszta jambus következik, majd csonka láb. Hangsúlyos irányból az 5/4-es tagolást szólamok támogatják. A magyaros és az időmértékes sormetszet összekapcsolódik, a sor jellege jambusi szimultán.

S ha végét érik napjaiknak

j, js, js, j, cs

5/4

A kezdő versláb éles jambus, majd második tagján enyhén nyomatótkolt spondeus következik. Az időmértékes főmetszetet követő ictusok jambizálják a következő spondeust is, a sor tiszta jambussal, majd csonka lábbal zárul. Az 5/4-es tagolással mindkét ritmusnem szuverén módon érvényesülhet: a jambusi metszet újra a magyaros metszettel kapcsolódik össze.

Erős, szimultán hatású sorokat idézünk:

Jövendőlgetni fényedet . . .	j, s, j, j	5/3
Tört vetni, csalni jól tudok . . .	s, j, j, j	5/3
Mely fogni tudna lányokat . . .	s, j, j, j	5/3
Vedd fel kebledbe lelkeket . . .	s, s, j, j	5/3

A kétféle sormetszet következetes találkozása jellemzi ezeket a sorokat is. Az értelmi nyomatótkok sűrűn keresik az arsisok támogatását, igényükhöz igazodva alakulnak ki az időmértékes vonulat licenciái. A jambusi lüktetés ilyen enyhítése kettős nyereség: a magyaros ritmus hatása sem illan el, és szinte minden szó logikai nyomatótk kibontakozik.

A szép, hatásos sorokat figyelve különösen meglepőnek tűnik Verseghy egyik elméleti tétele. Kifejezetten ellenzi ugyanis, hogy a szavakat verslábak szeljék át. Kreskay Imrének bőven fejtegeti nézeteit, végül a *midőn szép Klórisom* helyett a *midőn a szép Kloris* változatot ajánlja.⁷ Az első esetben a verslábak szavakat szelnek át, a második esetben a jambusok a szavak határával egyeznek.

Kézénfekvő lenne Verseghy következetlenségét a magyaros moduláció védelmével magyarázni. Azzal, hogy az egész ütemeket védi, a szó- és versláb-metszeteket kerüli. Föltűnő azonban, hogy az ütemek élén sűrűn állnak enklitikák. Máskor szólamszelés következtében válik bizonytalaná a magyaros aláfestés:

A sík mezőkön, a ligetben . . .
 S a gyermek horgya híremet . . .
 A szorgalmaknak súllyait . . .
 És ah! felmultad jó sziveddel . . .
 Ezerszer bennünk a reményt . . .
 Elyelne száz illy foglyokat . . .
 Ösmervén vidám bájjait . . . stb.

⁷ Gorzó Gellért: Adalékok Verseghy Ferenc életéhez és költészetéhez, ItK. 1914. 466.

Ha megvizsgáljuk egyik-másik bimetrikus sor környezetét, úgy tűnik, mintha a magyaros aláfestés igénye nem lenne állandó:

Világnak alkotója! szállítsd	j, j, j, j, cs	?
E zsenge párra lelkedet,	j, j, j, j	5/3
S homályos útyaikban állítsd	j, j, j, j, cs	?
Melléjek őrző fényedet.	j, j, js, j	3/5 ?

Az első és a harmadik sorban a jambusi lejtést érezzük, a magyaros karaktert azonban nem. Az utolsó sorban a szólamszerűség 3/5-ös ütemezést kínálna, ez a tagolás azonban olyan ritka, hogy érvényét csak súlyos, funkcionális indokok alapján tudnánk elfogadni.

Ha hajdan oktatásaidnak,	j, j, j, j, cs	3/6 ?
Arattyük drága hasznait	j, js, j, j	3/5 ?
S tenyészni láttyuk házainknak	j, j, js, j, cs	5/4
Mosolygó boldogságait;	j, js, s, j	3/5 ?

Az első és a negyedik sor itt is inkább monometrikus időmértékes hatású. A bizarr (és ritka) magyaros ütemek érvényesülését hol szó-, hol szólamszerű akadályozza.

Példáinkban a magyaros tagolás (s így a kettős ritmus is) véletlenszerű, esetleges. Aligha indokolhatja Verseghy nézeteinek föladását. Más magyarázatot kell tehát keresnünk, s az újabb kérdést is tisztáznunk kell: a véletlen ritmikai találatok, vagy a költői ösztön javára írjuk-e a helyenként versszakokat átfogó bimetrizálást?

Verseghy ritmuseszményének kialakulásában a korabeli zene meghatározó szerepet tölt be.⁸ Maga is a dallamkövető verselés híve,⁹ s innen épül metrikai fogalomkészlete is. Mint korábban annyian mások, számontart egy fontos zenei sortagoló tényezőt, az *Aufschlagot*. Mivel a metrumot következetesen azonosítja a zenei ritmussal,¹⁰ verselésében is megpróbálja a fölütést érvényesíteni. A *Rikóti Mátyás* dalbetéteiben a sorok élén föltűnő egytagú szavak (összesen 34) alighanem ennek a törekvésnek a jelei.

Figyelmet érdemel az is, hogy *minden* sor második szótagja időmértékesen hosszú. Aligha hisszük, hogy a következetes jambizálás érdekeit védené így Verseghy, a sorozatosan hosszú második szótagok inkább a fölütés utáni

⁸ Többen figyelmeztetnek erre. Vértess József: Verseghy Ferenc emlékezete, Szolnok, 1901. 32; Molnár Antal: Verseghy Ferenc a muzsikus, megjelent: Verseghy Ferenc 1757—1822, Szolnok, 1957. 43; Négyesy László: Verseghy Ferenc mint versűjtő, A szolnoki magy. kir. állami főgymnásium Értesítője, Szolnok, 1899. 12.

⁹ „... sokkal tanátsosabb verseket Ariara mint Ariat versekre szerezni...” — írja Kreskay Imrének 1780. szeptember 1-én. (Idézi Gorzó Gellért: i. m. 466.)
 „... elkerülhetetlen, hogy a' versekben lévő rhythmusoknak valamennyi nemei a' musikában lévő rythmusoknak valamennyi nemeivel tökéletesen meg egyezzenek.” — fogalmazza meg másutt. (Rövid értekezések a' musikáról, VI. énekekkel, Bétsben, 1791. XIV. o.)

¹⁰ Molnár: i. m. 44.

trochaizálás szándékát jelzik. Ezen az úton valósítható meg a szavak és trocheusok ill. trocheusi dipódiák összekapcsolása is. Jambusi kettős ritmusának alapvető oka ez a csöndes metrikai megalkuvás, az ellentétes lejtések összebékítése egy zenei terminus pontatlan analógiája révén.¹¹

Először az időmértékes komponens kialakulását vesszük szemügyre. Ismeretes, hogy a trocheusi sorfélék és a magyaros sorok bimetrikus kapcsolata sosem adhatja a kettős ritmus lehetőségeinek maximumát. Másképpen: trocheusi sorokban a magyaros és az időmértékes nyomatéktényezők maximális találkozása képtelenség.¹² Ez csak a magyaros és a jambusi sorok kapcsolatában lehetséges. Verseghy *elmélete* nem sejtí a magyar nyelvű jambizálásban rejlő lehetőségeket, mert nézete szerint minden jambusi verset trocheusivá kell változtatni, oly módon, hogy a fölütest „puszta jeladás gyanánt előre kell küldeni, és a metrumbéli lépést a következő hosszú sillabánál kezdeni. . .”¹³ Amikor a *Varázsfuvola* verseit lefordítja, meggyőződése, hogy trocheusi sorokat ír. Tévedésében csak erősíti, hogy ritmusát mindvégig a dallam nyomán alakítja ki — amely trochaikus. Ha egy zenei ütem hosszú szünettel, majd egy rövid időtartamú hanggal indul, az ereszkedő lejtés érzékelhetővé válik, ám a versszöveg képtelen érzékeltetni a sorkezdő rövid szótag előtti hosszú szünetet: ha a fölütéssel kezdődő, trochaikus lejtésű dallamot hangról hangra követi a vers — lejtése óhatatlanul jambusi lesz.

Hogy sorai magyaros karaktert is hordoznak, arról tudomása sincs. A korabeli verselmélet nem ismeri a hangsúlyos ritmuselv alapegységét, az ütemet. Magyaros ritmusjelenséget mindössze a rímben és a kötött szótagszámban vélnek fölfedezni. Verseghy közel jut a magyaros ritmizálás alapjainak megértéséhez. Megfigyeli a hosszú sorok közepén elhelyezkedő nyugvó pontot,¹⁴ s az általa elhatárolt egységek időbeli egyenlőségét. Ezt azonban már rossz irányból méri. Ányos Pál egyik sorát idézzük, majd Verseghy elemzését:

Szomorú Tsillagzat! melly bús sűgárokkal

(Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál)

„Ebben a versben, ha tsupán tsak füleinket választjuk is ítélő bírónak, a' caesurától fogva a' cadentiáig ezekben a' szókban: melly bús sűgárokkal mindenkor hosszabb időpertzeket találunk, mint a' versnek elejétől fogva a' cae-

¹¹ Horváth János szerint a magyar ritmusérzék nem tud mit kezdeni az ilyen ütemelőzővel „hiszen egyes jambust vagy trocheust ütemnek fel sem fog, csak a lejtési irányok jellemét érzi meg. . .” (Rendszeres magyar verstan, Bp. 1969. 105.)

¹² Szuromi: *Ady*. . . i. m. 675.

¹³ A magyar versnek különbféle nemeiről (Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából, Bp. 1952. 342.). — Szuromi Lajosnak köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a fenti részletre, — s hogy dolgozatomat kezdettől tanácsokkal, támogatással kísérte.

¹⁴ Négyesy: i. m. 14.

suráig ezekben a' szókbán: Szomorú Tsillagzat. Mert még a' leg szabadabb prosódia szerént is, ennek a' versnek az első részében tsak egy hosszú, két rövid és három közönséges sillabát; a' másik részében pedig három hosszút és három közönségest találunk, rövidet pedig egyet sem: a' mi untig elegendő arra, hogy a' természetes kimondásban az időnek az egyenlőtlenségét mivélünk szembe-tűnőképpen meg érezette."¹⁵

Következetesen időmértékes alapon ítéli meg tehát a magyaros verselést. Egy másik elméleti munkája szerint: a taktus ízeit kell szabályozni.¹⁶ A fölszín ezúttal többet adott volna, mint a mély: az ütemek belső rendjét fürkésző költő, mint korában annyian mások, szem elől téveszti a hangsúlyviszonyokat, a szó-lamszerűséget — s nem jut el a magyaros verselés törvényeinek fölismeréséig. *Kettős ritmusát és szimultán sorait így hát spontán költői érzéke alakítja ki, több elméleti tévedés árán.* Jellemző példa erre az alábbi sor:

Jól ösmer engem minden vén
Jambusi értelemben: s, j, js, js
Trocheusi értelemben: cs, t, ts, ts, cs

A trocheusi értelmezés szerint a szavak és a verslábak összekapcsolása tökéletes, minden egyes szó hangsúlyára időmértékes nyomaték, arsis hull. A kor valahogy így képzei a kifogástalan trochaizálást. Az egyedül igaz jambusi értelmezés nyeresége viszont épp ebben rejlik: a jambusi sor főmetszete így mindig szavak közé esik, a metsztkövető szótag állandó arsis lesz. A kiemelkedően erős ritmikai pont valósággal provokálja a magyaros tagolást: kezdettől fogva az időmértékes verselés sugalmazza a magyaros ritmust. A fölütéssel kezdődő dallamok nyomán mennél következetesebben trochaizál Verseghy, annál fejelemzetesebb lesz jambusi kettős ritmusa. A szimultaneitás olykor csak attól függ, hogy szólamot tagol-e, vagy szólamok határán jelentkezik-e az időmértékes metszet.

Esetlegességére csak néhány példát idézünk:

Jutalmazd jámbor szíveket...	j, js, js, j	3/5 ?
Arattyuk drága hasznait...	j, js, j, j	3/5 ?

A jambusi lejtés zavartalan, a negyedik és a hatodik szótag egyaránt kész értelmi nyomatékok hordozására. A jambusi főmetszet azonban szólamot tagol, így legföljebb nyomatékmegosztás, ütemkapcsolás érvényesülhetne, ha a kínálózó 3/5-ös tagolás egyáltalán magyaros ritmusélményt jelentene. Ez a sorféle azonban egészen kivételes.

A magyaros és az időmértékes metszetek egyeztetése máskor szépen sikerül:

¹⁵ Verseghy: Rövid értekezések. . . XII—XIII.

¹⁶ Négyesy László nyomán: A mértékes magyar verselés története, Bp. 1892. 253.

Kegyelme által jó szivednek...	j, j, js, j, cs	5/4
Szép emberségre gyújtatod...	s, s, j, j	5/3

A *Rikóti Mátyás* dalbetéteiből száz sort vettünk vizsgálat alá. Közülük tizenhatban a metszetek egyeztetése révén a jambusi kettős (olykor szimultán) ritmust tisztán érzékeljük.¹⁷ A dalbetétek mellett az életműből korábban idézett jambusi bimetrikus sorok is igazolják, hogy Verseghy érzi a jambizálásban rejlő gazdag lehetőségeket. Ezért nem számol le vele, ezért nem ragaszkodik következetesen a „förlítés nélküli” trocheusi vershez.¹⁸ Értékeit megpróbálja inkább a trochaizálás javára írni.

A költői érzék és az elmélet perében ezúttal is az elmélet kénytelen engedni.

*

Verseghy nem tartozik a fölvilágosodás népszerű költői közé. Emberi és költői útjával szemben maga Kazinczy is kifogásokat támaszt. A *metrikust* azonban következetesen megbecsüli. Egyik levelében Cassandrának nevezi,¹⁹ másutt a Ráday-nem képviselői köréből, önmaga és Földi mellett, egyedül Verseghyt emeli ki.²⁰

¹⁷ Szeretnénk felsorolni ezeket:

Szép emberségre gyújtatod	s, s, j, j	5/3
Vig énekekben nevedet	s, j, st, j,	5/3
Oh! melly örömmel bájolgatnak	s, j, js, s, cs	5/4
S míg vigan élyük mátkáinkkal	s, j, js, s, cs	5/4
Kegyelme által jó szivednek	j, j, js, j, cs	5/4
Békében élő művesek	s, j, js, j	5/3
Örömmel tellyes szemeink	j, js, ts, j	5/3
És ah! felmúltad jó sziveddel	s, s, js, j, cs	5/4
Jól ösmer engem minden vén	s, j, js, js	5/3
Tört vetni, csalni jól tudok	s, j, j, j	5/3
S nem rosszul fúvom sípomat	s, js, js, j	5/3
Ki hüven képes nőt szeretni	j, js, js, j, cs	5/4
Rossz szívü férjfi nem lehet	s, js, j, j	5/3
Vadony keblünkkel illy tüzet	j, s, j, j	5/3
E zsenge párra lelkedet	j, j, j, j	5/3
Vedd fel kebledbe lelkeket	s, s, j, j	5/3

¹⁸ Rövid költeményei, a dalok és ódák inkább a jambusi versek többségét tükrözik. Számuk 27 a 21 trocheusival szemben. Négyesy László szerint: „Leginkább jambust és trochaest ír, majdnem egyenlő arányban, de a jambus némi csekély többségével...” (A mértékes magyar... 257.).

¹⁹ Kazinczy levelezése, IV. 117.

²⁰ Uo. 548. És még egy apró érdekesség: Kisfaludy Sándor büszkén vallja magát a metrikus Verseghy örökösének, 1816-ban, a Hunyadi János megírásakor. (Kazinczy levelezése, XIV. 393.)

VERSEGHY ET LE DOUBLE RYTHME IAMBIQUE

Une analyse descriptive de la versification dans certaines oeuvre de Ferenc Verseghy, poète et prosateur de marque des Lumières en Hongrie, permet à l'auteur de constater que le double rythme qui résulte de la fusion du vers hongrois traditionnel « accentué » et du vers métrique à l'antique se rencontre dans certains poèmes avec une netteté remarquable. Verseghy ayant été un éminent théoricien de la prosodie à son époque, on peut réinterpréter ses principes de versification à partir de la notion du double rythme et des variantes que celui-ci produit dans ses vers.

Péterffy Ida

KOVÁTS SÁMUEL, CSOKONAI JÓ BARÁTJA

A debreceni diákévekben ismerkedtek meg. „Ő még Classista korunkban Barátjává jelele. Szinte halála napjáig ditselkedhettem vele” — írja Kováts Horváth Ádámnak 1813-ban.¹ Az, hogy a nagy debreceni poétának jó barátja volt a „bicskei rektor”, s 1796—99 között több ízben is meglátogatta, eléggé ismert, de hogy Kováts Sámuel volt a nevezett, azt már kevesen tartják számon. Szinnyei 1899-ben megjelent, Magyar írók élete és művei c. könyvében még bőven ismerteti irodalmi munkásságát. Mai lexikonjaink meg sem említik nevét. Pedig méltán felkeltheti az érdeklődést Csokonai jó barátjának személye. Jogos a kíváncsiság: milyen volt az, akit arra méltatott, hogy vele örömet, bánatát megossza, akivel országos gondokról, saját terveiről beszélt, akinek felolvasta verseit. A kutatás során bebizonyosodott: maga Kováts is érdemes arra, hogy megismerjük. A 19. század első évtizedeinek minden irodalmi kezdeményezését lelkesen pártfogolta. Maga is egyszerű, de serény munkás, egy a ma már kevésbé ismertek közül, akik alapozták a nagyok égető építményeihez. „Én, ha nem születtem, legalább szerettem volna Poétának születni” — írja magáról józan önkritikával. Ez a „szerettem volna” hajtotta egy életen át, hogy kinyújtsa baráti kezét költő kortársai felé. „... ha borostyán Nem fedez is; de azok hogy meg ölelnek elég: A' kiket a' Múzsák Egeinn maga Lantos Apollo Első nagyságú Tsillaginak nevezett” — vallja Baróti Szabó Dávidhoz intézett soraiban.² De ugyanez a tisztelettel, sőt csodálattal átitatott szeretet vonatkozik többi költő kortársaira is, kikkel barátkozott, levelezett: Virág Benedekre, Kazinczyra, Horváth Ádámmra és mindenekfelett Csokonaira.

Kováts Sámuel a Baranya megyei ősrégi településű ormánsági községben, Okorágon született 1770-ben. Édesapja K. András 1767—1784 között itt működött mint ref. prédikátor. Édesanyja leánynevén: Bagaméri Debóra. Okorágról nem tudjuk, hová került a család. Lehet, hogy Szigetvár környékére, mert a Debreceni Ref. Főiskola növendékeinek 1790. évi fogadalmát így írja be:

¹ MTA Kézirattár. Régi és újabb írók 4-r. 41/1—2. k. jelzet alatt található Kováts Sámuel és Horváth Ádám verses levelezése. Idézet: uo. 41/2. köt. 11. sz. 18. l.

² Kováts Sámuel: Levelek 's más versek. Pest, 1805. 4. 25. l.

„Ego Samuel Kováts Szigethino veniens...” — vagyis Szigetvárról jövet.³ Szinnyi tájékoztatása szerint „alsóbb iskoláit Sárospatakon, a felsőbbeket 1788. ápr. 18-tól Debrecenben végezte, mire Bicskén (Fejér m.) három évig akadémiai rektor, majd háromig külföldi egyetemeken volt.”⁴ Kováts maga 1820-ban, egy készülő lexikon számára adott önéletrajzában nem említi sárospataki tanulmányait. „Deákká lett Debrecenben — írja — 1788-ban, 1795-ben Ephoressor volt a Kenesei alumniumon lévő ns. ifjaknak. 1796-ban lett Bicskei Rectorrá. 3. esztendő múlva Német Országra szándékozott, de a ki menetel felséges Királyi tilalom által elzárattatva lévén, lett Csákvári Káplánná. 1801-ben ugyan ott rendes Predikátorrá. 1815-ben Honorarius 1819-ben pedig ordinarius Tractualis Assessorrá.”⁵ Mivel „már 1799. máj. 21-én Csákvárra rendeltetett Veszprémi János senior mellé capellánusnak”, így ideje sem volt külföldön három évet tartózkodni. Itthon, olvasás útján szerezte meg széleskörű műveltségét, melyhez a német nyelven írott könyvek ismerete is hozzá tartozott. Szinnyi joggal tételezte fel róla a nyugati akadémia látogatását, de közlése mégis téves. Úgy látszik, nem tudott a „felséges királyi tilalom”-ról, mely sok keserűséget okozott a tanulmánygó ifjúnak és több társának. „Mária Terézia 1778-ban elrendeli, hogy csak nemes ember kaphat útlevelet, és csak akkor, ha igazolja: áll-e rendelkezésére megfelelő pénzösszeg. A debreceni diákok legtöbbször közrendű és szegény családból való, s így külföldi utazásaik elé szinte leküzdhetetlen akadályok tornyosulnak. Hamis néven, álruhában szöknek át csoportosan a diákok, hogy külföldi tanulmányaikat folytathassák” — olvassuk a Debreceni Ref. Kollégium diákjainak 18. századi gondjairól szóló írásban.⁶ Kováts hiába rakosgatta félre bicskei keresetét. Nem követhette ifjúkori példaképének, id. Péczely Józsefnek, a komáromi tudós, költő, prédikátornak nyomdokait, ki bejárta Lipcse, Jéna, Utrecht, Bern egyetemait, s éveket töltött Genfben, hol alkalma volt egy különösen természettudományi művekkel gazdagon felszerelt könyvtárban búvárkodni. De széleskörű nagy tudásából sokat átvehetett még legátus korában, amikor Komáromban jártakor megismerte. Ottani működésére bizonyosság, hogy 1791-ben debreceni deáksági fogadalmát így írja alá: „Ego Samuel Kováts, redux ex praeceptoratu Révkomáromiensi, iterum subscribo legibus illustris collegii.” — Én, K. S., visszatérve a révkomáromi tanítóságból ismét aláírom a kollégium tiszteletreméltó törvényeit.⁷

A debreceni főiskola a versírás technikájára is megtanította növendékeit, mert az akkori idők irodalmi műveltségéhez a verselő tudás hozzátartozott. Kováts is itt kedvelte meg a költészetet. Péczelynek mint a Mindenés Gyűjtemény szerkesztőjének köszönhette, hogy még deáksága idején írt versei nyom-

³ Iskolatörténeti Adattár. Szerkeszti Thury Etele. Pápa, 1908.

⁴ Szinnyi József: Magyar írók élete és művei. Bp. VI. köt. 1371. h.

⁵ OSZK Levelestár. Kováts Sámuel levele Horvát Istvánhoz. Csákvár, 1820. ápr. 30.

⁶ Papp Antal: Debrecen. Második jav. kiadás, é. n. 135. l.

⁷ Isk. Adattár, 452. l.

tatásban is megjelentek 1789—90-ben. Az elsőt: „Báró Loudon(!) és Hertzeg Coburg Fő-Vezéreknek tiszteletre”, amely az akkor éppen aktuális történelmi eseményt: Belgrád visszafoglalását a töröktől, 1788-ban, tárgyalja, a históriás énekek stílusában készítette.⁸ A második: „Egy Allegoria...”, verses elbeszélés a kalandregények izgalmas modorában, de befejezésül erkölcsi tanulsággal.⁹ A harmadik ismét történelmi vonatkozású: „Ama megvehetetlen Rév Komáromi Várnak le-írása”, — de az akkori mának szól. A török nem tudta bevenni a megerősített várat, de az utókor nem becsüli kellőképpen „romlott maradékát”. A „Ti el-romlott Várak! sirjatok ma velem!” felkiáltás jelzi, hogy a panasz az ország többi várára is vonatkozik.¹⁰

Péczy természettudományos képzettsége nagybecsült példa volt Kováts előtt.¹¹ A másik tudós eszménykép Budai Ézsaiás bölcsészdoktor, hittudor, történész.¹² Neki ajánlotta, mint hajdani kedves debreceni tanárának, *Mohammed élete és históriája* c. 1811-ben megjelent, németből fordított könyvét: „Te vagy Egygyik azon Elsők között, kik eránt nekem azt parantsolja a' kötelesség 's Háládatosság; hogy tisztelem meg bizonyítsam. Te! az én nyiló Esztendeimnek egygyik hiv Vezére (melly hogy *Csokonaiként* Országossan, dítsekedhetem, szerentsémnek tartom).” Utóbbi megjegyzése emlékeztet arra, hogy Csokonai is Budai hallgatója volt.^{12/a} Több évtized múltán is szívesen emlékezik másik debreceni tanárára, *Professor Sebestyén Istvánra*:

Ritka Tanítóban van az a' különös nagy ügyesség
A' millyet méltán Bened akarki csudál
Mint a' csendes Eső be hat a' Föld' mélyjibe — akként
A' Te Tanításaid' mind be ragadta esziünk.¹³

Még egy deákkori nagy élményéről számol be 55 éves korában. „1793-dik esztendőben caniculai vacatióra Debrecenből hazámba utazván, harmad napig Budán tartózkodtam, alkalmatosságra várakozván. Azon időben Pesten, a' Duna partján egy kerekded [Rondella!] épületben tartattak estvéként a'

⁸ Mindenés Gyűjtemény. Rév-Komárom, 1789. II. negyed. 267—270. l.

⁹ Uo. 1790. III. negyed. 344. l.

¹⁰ Uo. 1790. III. negyed. 312—318. l.

¹¹ id. Péczy József (1750—1792) ref. prédikátor Rév-Komáromban. Jártas a klasszikus és modern nyelvekben, természettudományos munkákban. Mindenés Gyűjteményével irodalmi központtá tette lakhelyét. Sok fordítása mellett önálló munkái friss, tömör nyelvezetűkkel, ezopusi verses meséi haladó voltukkal tűntek ki.

¹² Budai Ézsaiás (1766—1840) csak 4 évvel volt idősebb Kovátsnál, de mint feltűnően jeles képességű ifjú, már „deáksága” idején oktatta ifjabb társait. — Kováts S.: „Mohammed (ben Abdallah) élete és históriája mely magában foglalja egy tökéletes rajzát az ő belőle ki gondolt vallásnak, annak megfundálásának s terjesztésének az ő hadakozásaival, 's azok között esett leg nevezetesebb történetecivel egygyben.” Pest, 1811. Német eredetiből fordította, szerzőt nem említi. Az „Elő Beszéd”-et így kezdi: „Ezt a' Mohammed Életét 's Históriáját 1788-ban Bétsben és Lipsiában (Lipcse) nyomtatták ki Németül.”

^{12/a} Még egy németből (Snell után) fordított könyve: Példákba foglalt Erkölti tanítások. Po'sonyban és Pesten, 1806.

¹³ Sebestyén István (1761—1841) kocsis születésű ref. lelkész, később teológiai tanár 1792—1803 között Debrecenben, 1817—1837 között Pápán. A hozzá intézett vers részlete: OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 759. 11/b. l. jelzet alatt.

Theátrumi előadások. Használtam az időt, és míg Budán késnem kellett, mindig megjelentem a Játékokon. Első estvén Kotzebue' ember gyűlölése és megbánása adatott elő, már akkor is alkalmas játzó személyek által, melly annyira meghatott, hogy most sem tudom elfelejteni." Ezt a visszaemlékezést éppúgy, mint a kezdő hazai színészet érdekében írott cikkét [ebből idéztünk], ma is számontartja a hazai színháztörténettel foglalkozó irodalom.¹⁴

Kováts Bicskén mint akadémikus rektor 1796—99 között működött. Az „akadémikus” kitétel rangjelző volt. A debreceni főiskolát vagy valamelyik külföldi akadémiát végzeteknek járt ez a cím. „Bicske, — akkor már 2000 lakosú gyülekezet. Igény tarthatott ilyen jólképzett rektor szolgálatára. Nagy hasznot jelentett iskolázásunk számára az ilyen átmeneti tanítóskodás, mert valamit sikerült átültetniük környezetükbe, tanulóikba is.”¹⁵ Kováts rektorsága idejéből egyetlen verset ismerünk. Ennek is, mint az első háromnak, közérdekű a témája. 1798-ban írta Festetich György előző évben építtetett *Phönixének*, a Balaton első hajójának köszöntésére, *A' Keszthelyi nagy hajóra* címen.

Megvetvén a' szelek' mérges ostromait,
Bátorsággal járja kiszabott útjait.
Áldják Somogy' 's Szala' megörült vidéki,
'S állandóbb szerentsét óhajtának néki.

Áldom! 's dicsóítem én is! örömemet
Zengvén, homlokára függesztem versemet:
Nézz e kis példára Magyar Föld nagy Népe!
Ez lehet még a' Te újulásod képe.¹⁶

A Bicskén töltött évek fénypontját a hajdani debreceni iskolatárs, Csokonai baráti látogatásai jelentették. „Csokonai 1795—96-ban Sárospatakon a híres jogtudós Kövyt hallgatta, de még az évvégi vizsgák előtt odébbállt” — írja Négyesy László. „Egy ideig Bicskén tartózkodott Kováts Sámuel iskolarektornál.”¹⁷ Csokonai 1796 őszén a pozsonyi országgyűlésre menet Bicskén Kovátsnál — többek között — a *Diétai Magyar Musa* elindításának tervéről is szólhatott. A következő évben újra barátjánál volt. „1797. ápr. 8-án megjelenik a királyi rendelet, mely a nemzeti insurrectiót hadba gyűjti. Komárom megye ez ügyben április 26-ra hí össze közönséges gyűlést s Csokonai Bicskéről — ahol másodízben is megvonta magát, Komáromba siet.”¹⁸ Ugyanez év őszén is

¹⁴ A' Játék-szinek mellett egy két szó. — Tudományos Gyűjtemény 1825. XI. 88. I. Kotzebue, Ágost Frigyes (1761—1819) termékeny német színműirő. 216 drámát írt. Emilitett darabjának magyar fordítója Bikfalvi Kóréh Zsigmond (1761—1793) kiváló erdélyi portréfestő. Legismertebb műve: Pálóczi Horváth Adám portréja, melyet rézmetszet formájában ma is gyakran közölnek.

¹⁵ Kiss Károly bicskei ref. lelkész szíves közlése, 1968-ban.

¹⁶ A vers, melynek részletét közöltük, 24 éves késéssel jelent meg. Szépliteraturai Ajándék, 1822. 74. l.

¹⁷ Pallas Lexikon, IV. k. 754. l. — Kövy Sándor (1763—1829) híres jogtudós, sárospataki professzor.

¹⁸ Bánóczi József: Csokonai Vitéz Mihály munkáiból. Magyar remekírók, Bp. 1905. 14. l.

Kovátsnál van. Bizonyosság rá „Bitske, 1797. okt. 21”-én kelt levele. A „Szép kegyes!” megszólítás Lillának szólt! Vajda Juliannának, akivel 1797 nyarán Komáromban ismerkedett meg, Fábián Julianna költőnő házánál. „Megyek és repülök kedves Angyalom, a te leveded szárnyakat köt az én óhajtásomra, s ragadtatva ragadtatom az én szerencsém felé, mert mi legnagyobb szerencsém volt feltaláltam.” Így ír Csokonai a Bicskén kelt levelében. Megmutatta barátjának? Valószínűleg nem, de boldog örömeiben, terveiben, reményeiben biztosan részeltette, akkor még nem sejtve a végzetes nagy csalódás közeledtét. „Novemberben (1797) Pestről visszatérte után sietett a lányt (Lillát) eljegyezni egy pecsétgyűrűvel, apjától maradt ereklyével.” Ez az útja ismét Bicskén át vezetett.¹⁹

1798 márciusában Csokonai a Komáromhoz közeli Mocsán tartózkodik. Egy innen küldött levelének keltezése márc. 18. Négy nap múlva Komáromba megy, hogy mint elutasított kérő, búcsút vegyen Lilla szüleitől. Ekkor éli át életének legnehezebb pillanatait. Felzaklatott lélekkel elindul dél felé, hogy megkezdje ismert dunántúli utazásainak sorát. Már Nagyvázsonyban járt, amikor Lilla esküvőjéről értesült: „Én pedig Lillát ama szép kegyetlent sírártam. . . A Vértes és Bakony szirtjei betöltek kétes tünődéssel.” — A Vértes említése valószínűvé teszi, hogy útja Komáromból a Vértesen át — Mocsá, Mór, Bodajk, Veszprém, Nagyvázsony — vezetett. De elindulhatott a Komárom—Tata—Bitske útvonalon is. Kérdés, hogy ezt a nagy kerülőt választotta-e? Samu barátjának látása Lillával töltött jegyességének boldog napjait idézte. A vele való találkozás csak fokozta volna keserűségét. Bár éppen most volt igazán szüksége a bizalmas barátra, nincs rá bizonyosság, hogy nála járt.

1802 februárjában és szeptemberében Csokonai ismét Komáromba ment *Tavaszi* c. munkájának kiadása ügyében. Feltehető, hogy ekkor — jövet vagy menet — Bicskén át egy kis kitérével Csákvárra is betért.²⁰ Kováts, a holtig hűséges barát akkor már itt lakott 1799 májusától fogva. Hogy ezidőtájt találkozottak, amellettszól a következő feltevés.

Márton József 1813. évi Csokonai-kiadásában jelent meg egy, a könyv szerkesztőjéhez írott levél, aláírás nélkül. Idézzük a Csokonaira vonatkozó részt: „. . . ez a Poéta circa 1800 a’ házámnál megfordulván tulajdon maga irt [jegyzeteket] a’ nálam már akkor megvolt Békaegérhartz Kézírása végére. Erre pedig a’ mint reá még most is jól emlékezem, az adott alkalmatosságot, hogy nálam ebédelvén ugyan akkor más is jó Barátim is, kikkel ötet megesmertettem, arra kértem hogy ebéd után ezt a’ Munkáját pro Concoctione, olvasná el előttünk. — Erre osztán volt reflexiója egyiknek is másiknak is; a’ mire ő néha igen elmesén megfelelt. Ez indította arra is, hogy estve vagy inkább éjtszaka, a’ Manuscriptum végére némelly Jegyzéseket és Magyarázatokat tett.” — A leve-

¹⁹ Dr. Ferenczy Miklós: Csokonai Lillája. Komárom, 1968. Részletesen tárgyalja Csokonai ezidőbeli útját a 13., 15., 17., 35., 36. és 41. lapon.

²⁰ Szinyei József: Csokonai és Lillája. Egyetemes Philologiai Közlöny, Bp. 1892.

let teljes egészében újra közli Vargha Balázs *Csokonai emlékek* c. könyvében (Bp. 1960. 302. l.) ezzel a megjegyzéssel: „Csokonai (dunántúli) névről ismert barátai közül esetleg Kovács Sámuelre gondolhatunk”, mint a levél írójára. „Székesfejérvárott Április 10-dikén 1813.” kelt a levél. Ide, mint megyeszékhelyre Kovács hivatalból is bejárhatott. Az „... ez a Poéta circa 1800 a' házáznál megfordulván” kitétel — ha a levelet valóban Kovács írta — azt bizonyítaná, hogy Csokonai járt Csákváron. Itt elképzelhető, hogy a helybeliekből kikerültek a bírálók, de átutazó vendégek is lehettek. Mint tudjuk, Édes Gergely, Kis János, Horvát István és mások Budáról jövet vagy menet többször felkeresték. A „circa 1800” időmegjelölés bizonytalanságát magyarázhatjuk azzal, hogy egy jó évtized húzódott Csokonai esetleges ottjárta és a levél megírása között.

Közeli, személyes találkozásra enged következtetni Kovács Csokonaihoz 1803-ban írott verses levél-sorozata. „Miska! miért hallgatsz?” — kérdezi az elsőben, úgy, ahogyan a nemrég elment jó baráttól kérdezzük, ha távozása után hamarosan nem ír. Bár itt a „hallgatás” arra utal elsősorban, hogy Csokonai nem ír időmértékes verseket. Kovács, főleg Virág Benedek hatására, arra buzdítja barátját, hogy a nagy klasszikusok nyomdokán haladjon:

Két esztendeje hogy kezdtem Levelezni *Virággal*,
 'S hogy kezdett azután nékem is írni *Szabó*:
 Én ezeket követem főképpen. Bár tsak utánnok
 Indulnál! indully! többes időre ne várj!
 'A több Muzsák is serkennyenek általad, ottan,
 Kik Biharonn szana szétt verseket énekelik.
 Ízre tanítsd! 's mondmeg: hogy az újabb század azonn vann;
 Hogy minden Strófát Léthe vizébe merit.
 Tégy így! s *Virgil' Ovid' Flakkus'* 's több Római Költők',
 Számok imígyen fog megnevekedni, *Vitéz!*²¹

Mint soraiból látjuk, a klasszicista irodalmi eszmény bővületében a három legnagyobb római költő — Vergilius, Ovidius és Horatius Flaccus — mellett szeretné látni barátját, Csokonai Vitézt, strófáit a „Léthe vizébe merit”-ve. Kissé áttételes kifejezése az örökkévalóságnak. Az antik mitológiában az elíziumi boldog lelkek öröme, hogy a Léthe vizének érintése örökre feledteti a földi élet bajait, köztük a legnagyobbat: a mulandóságot.

A következő, Csokonaihoz intézett verses levél — „Csákvárról Június 17 dikén 1803 b[an] Miskának Samu örömmel” — nem az antik mitológia világára emlékeztet. Közvetlen baráti hangon — Misukám! — kiált fel „Samu örömmel”, mint aki előző levelére választ kapott, s kívánsága is teljesült:

Még alig ment el Levelem kezemből
 Mellyet irtam volt Misukám Te hozzád
 Rhédeit mindjárt emeléd az égre
 Alcaicussal.²²

²¹ Részlet Kovács Sámuel: *Levelek' s más versek*, Pest, 1805. 77.l. Cím: Kovács Sámuel Csokonai Vitéz Mihályhoz, 1803.

²² Vargha Balázs i. m. 145. l.

Levelek 's más versek c. könyvecskéjében Kováts nemcsak Csokonai géniusának áldoz. Tizenegy, Virág Benedekhez intézett verses levelét is közli. Baróti Szabóhoz ugyancsak egy tucatnyit. „Virág vala az első, ki a' jobb Versezést *Minervája* által velem megszerettette.” „Második lett Szabó, ki hasonlóan tüzelt, hozzám sok ízben Verseket küldvén” — olvassuk az előszóban. Mindkét költőt szeretné megnyerni mesterének a versfaragás művészetében.

Mindenben dorgály 's igazits jobb útba Barátom!
Mond-ki hibám': köszönöm- 's messze kerülni fogom.

— kéri Virágot.

Kis tüzem van most; de ha fujdogálnád,
Dávidom! tán még lobogásra jutna,
'S tetszetős hangú Dalokat botsátna
Tollam elédbe.

— vallja kedves naivsággal B. Szabónak. Hozzá intézett soraiból megismerhetjük lelkes nyelvművelő hitvallását:

— — ha szívén van valamely Magyarak,
Hogy magasabban felemelje nyelvét,
A' ki pallézzott, 's deli Nemzeteknek
Nyomdokait üzvéni:

Én hevültem fel sok ezerszer erre;
A' midőn látnám hogy ezen nemes tészelt
Mi közöttünk is törekednek, és nem
Szűnnek el érni.

A *Levelek 's más versek* kötetének utolsó lapjain ismét Csokonai következik. Korábban *Miska*, *Misukámnak* szólítja „Samu örömmel”, s közvetlen szavaival felidézi az együtt töltött órák emlékét, baráti ölelések, kézfogások melegét. Az 1805-ben megjelent könyvecske végére, szomorú befejezésképpen nekrológ kerül: *Csokonai Vitéz Mihály halálára* 28-ik febr. 1805. — Ugyanezen a napon még egyet ír barátja emlékére.

A nagy poéta, Csokonai Vitéz Mihály halálára

Az, ki a versnek volt földünkön mestere eddig,
S Pindusról hozzá jött ideküldve Venus,
Szellemé fényével ki fölülmúlt annyi poétát,
Íme, Vitéz odalent nyugszik a hantok alatt!
Ő vitt csillagokig szép versben Rhédey, téged,
S nem hal meg soha már Festeticsünk neve sem,
És — Széchényi — dicső híred kívánta dalolni,
Nem kicsiny értékű volt neked ily adomány.²⁴

²³ Uo. 15. l. — részlet.

²⁴ Uo. 76—77. l. — A *Levelek 's más versek* c. kötet valamennyi, Csokonaihoz intézett verse teljes szövegében megjelent Vargha Balázs: *Csokonai emlékek* c. kötetében. (145., 245., 246. l.)

A nagy költő barátot, Csokonait, Kováts egy negyed századdal élte túl. Életéből nem ismerünk különösebben érdekes, vagy éppen regényes fordulatot. Emberi sorsa mégsem volt közömbös, hiszen feszültségekkel bőven terhes. Mint tudásszomjas ifjú, külföldi akadémiára készül, de Bécs útját állja. Világjárás helyett egy kis mezővárosba szorul élete. Itt körülbástyázza magát könyvekkel, s nyelvtudásának köszönheti, hogy ilymódon mégis „kijut” a nagyvilágba. A vérteszaljai Csákváron, a fejedelmi fényűzéssel berendezett Eszterházy grófi kastély telve van „aranyas szobákkal”. Ő maga állandó anyagi gondokkal küzd. Költőkkel, tudósokkal való levelezésével, tanulmányaival, verseivel mégis sikerült túljutnia zárt kis körén. „Epesztő gondokban élve” is megmutatta: „a’ félre való Zugolyokban is iparkodunk a’ Nemzet’ dicsőségét emelni.”²⁵

A már ismertetett, csupán hivatali előmenetelt rögzítő önéletrajzát csak pár családi vonatkozású adattal tudjuk kiegészíteni. Baróti Szabó Dávidhoz 1803. március 7-én írott leveléből arról értesülünk, hogy kétesztendő fiacskája, Samuka „Jónak tartott rossz vaccinálás után” himlőben meghalt.²⁶ Jogos a kérdés: nem volt könnyelmű próbálkozás akkoriban az oltatás? A korabeli újsághírekből ítélve már többfelé sikerrel alkalmazták. A Magyar Hirmondó 1801. évi júliusi számában közli Komáromból, hogy „Nagy Sámuel Ur, a’ ki a’ Doctorságot a’ külső Akadémiákban tanúlván, a’ Bétsi Nagy Ispotályban is magát gyakorlotta”, sikeresen alkalmazza az oltásokat. Ugyanennek a lapnak 1802. jan. 22-i száma hírül adja, hogy „Már Pápán is jó ideje, hogy a’ tehén himlő oltást szerentsésen folyamatba tette kedves Doctorunk Zsöldos János Ur.” A pápai professzorok, hogy jó példával szolgáljanak a köznép előtt, sorra beoltatják gyermekeiket. A kis Samuka, úgy látszik, tragikus véletlen áldozata lett. Annál fájóbb lehetett a kedves gyermek elvesztése, aki „már folyvást mindent magyaránn, ki beszéllett. ’S mint a’ Fűrj frissen futkosa lábaival. Kedveltetni magát, hihetetlen, mennyire tudta, Mellyért mindennek rajta meg álla szeme.” — A vers, melyben az apa fiacskáját siratja, maradandóbbnak bizonyult, mint a Tatán készítettett márvány „Koporsó Kő”, mert megőrizte a *Levelek ’s más versek c.* kötet.²⁷

Évekkel később, anyagi lehetőségeit meghaladó nagy családról kellett gondoskodnia. 1816 augusztusában, Horváth Ádámhoz intézett levelében rossz termésről, a szőlőben nagy kárt tett jégverésről ír: „Kilenczed magammal vinnem ezt az Esztendőt által Ki nem látja melly bajos lessz?”

²⁵ Tudományos Gyűjtemény, 1822. VI. 2. I.

²⁶ *Levelek ’s más versek*, 64. l.

²⁷ Uo. 41—42. l.

Ugyanez év decemberében fokozódik panaszja:

Itthon a' krumplit nyomorultt levestel,
Jég után préselt savanyú veressel
Kell ma Ádámom! Napodat megülnöm,
Vagy keserülnöm!

1820. márc. 19-én levéllel fordul Horvát Istvánhoz, a Széchényi Könyvtár akkori őrzőjéhez, aki csákvári látogatásakor, „mikor Házamnál szerencsém volt tisztelni”, könyveit érdemesnek tartotta megvételre, s jegyzéküket kérte. „Ámbár nem örömet válok meg könyveimtől — környül állásaim — az 1816 diki szörnyű Jégtől fogva nagy családdal lévén, nem emelhetem fel magamat — azt parancsolják; hogy Tékám' egy harmad részével meg elégedjem!”²⁹ Eladott-e könyveiből s mennyit, nem tudjuk. De az Uj Magyar Athenas róla szóló ismertetésében „Hátra maradt roppant számú könyvei s kéziratai”-ról olvashatunk.³⁰

1818 tavaszán, egy Baróti Szabóhoz küldött névnapki köszöntővers után ezt a „prózai” szöveget látjuk: „Kedves Szabóm! 10 ftdat nagyon köszönöm — nem vártam éppen. — Kedves Phyberem! ajánlásodat hasonlóan köszönöm, mi módonn — hogy alkalmatosságra mutassak — el vetem majd tsak Tavaszí földemet valahogy.”³¹

Édes Gergelyhez még 1813-ban küldött levelében más okból panaszkozik. Csokonai „A' méla Tempefői” c. „Nemzeti Játék formába öntött Satyrá”-jának híressé vált mondatát idézi — „Vajmi bolond az A' ki poétává leszen a' magyar égnek alatta!” — kissé átfogalmazva. Elkeseredésének oka:

Nagy köszönetre vegyük ha kinyomják a' miket írunk
Nem hogy még váránk azokért mákszemnyi jutalmat. . .
— — — — — a' köszönet helytt még gúnyolva fizetnek!

Több darabim nekem-is szanaszét heverészve pihennek!
Visszahozatni fogom majd mind 's nyugalomra leteszem!
Így vesz-el a' kedvünk 's a' tűz így alszik-el egyszer!
Majd együtt többet. . .³²

²⁸ MTA Kézirattár. Régi és újabb írók 4-r. 41/2. köt. Harmadik db 15. sz. 26/a l. és ui. 25/b l.

²⁹ OSZK Levelestár: Kováts Sámuel levele Horvát Istvánhoz. Horvát István (1784—1846) a Csákvárhoz közeli Válon mint nevelő működött 1806—1808 között Ürményi József országbíró, Fejér m. főispánjánál, majd ugyanennek titkára 1809—1820 között. 1808-ban elnöki tollvivő lett az egyetemen, 1816-tól a Széchényi Könyvtár őre. Kovátsccsal való ismeretsége még Válon töltött éveiből való.

³⁰ Uj Magyar Athenas. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajz-gyűjteménye. Gyűjtötték és írták: Sz. Kiss Károly, Kálmán Farkas, Bierbauer Gusztáv. Bp., é. n. Aigner Lajos. 238. l. — „Egyházi író”-nak annyiban számított Kováts, hogy két prédikátori könyve jelent meg: Halotti rövid prédikációk, Buda, 1807; Innepi husz prédikációk, Pest, 1814.

³¹ OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 616. — Kováts levele Gyerkenyi Pyber Benekedhez, névnapjára.

³² A verses levél a Keservek Édes Gergely által c. kéziratos gyűjteményben, MTA Kézirattár. R. U. i. 4-r. 40:12 VIII. k. 27/b. Közli Vargha Balázs: Csokonai emlékek c. kötetében a 272. lapon 184. sz. alatt ezzel a megjegyzéssel: „Édes Gergely a maga versei közé másolta be, ezzel a címmel: XXI. Csákvárról Kovács Sámuel) 1813-dikban. A versből arra következtethetünk, hogy Csokonai magával vitte dunántúli útjára A méla Tempefői kéziratát, s elolvastatta Kováts Sámuellel is.”

A dúsgazdag, katolikus Eszterházy család hatalmas uradalmának központjában levő Csákváron mint református prédikátornak sem lehetett könnyű dolga. Az egyháztörténeti feljegyzések szerint a reábízott közösséget összetartotta, létszámban és gazdaságilag gyarapította. Az ő idejéből nemcsak építkezésekről, adományokról, hanem jelentős demokratikus szervezeti fejlődésről értesülünk. Már 1816-ban megalakították — választásokkal — a presbitériumot. „A református hívek mindnyájan jobbágyok, tehát ugyanazon társadalmi állapotúak, így a presbitérium megszervezésének a rendi különbözet nem volt akadálya.” „Csákvár e tekintetben az országos fejlődést megelőzte, mert országsszerte 1861-ben alakultak meg a presbitériumok.” „A gyülekezet 1816-ban 1647 lélekből állott, majdnem annyiból, mint a katolikus Egyház.”³³ — A feljegyzésekből kitűnik, hogy Kováts jól képviselte földművesekből, pásztorokból, iparosokból álló gyülekezetének ügyét. Bölcsességre, diplomáciai érzékre vall, hogy a nagyhatalmú katolikus család környezetében ezt elérte. Sikeréhez emberi rokonszenves volta mellett hozzájárult széleskörű műveltsége, nyelvtudása, könyvei, országos lapokban megjelent tanulmányai, versei, nagyhirű barátokkal való levelezése. Értelmiségivé válásának köszönhette, hogy le tudta küzdeni a korának társadalmi rendjéből fakadó nehézségeket.

Külső eseményekben szegény, évtizedekig egy helyhez kötött életében Székesfehérvár, a megyeszékhely, Bicske, Tata, Komárom, s időnként Pest, Buda és Vác látása jelentett változatosságot. Budán jártakor több ízben is felkereste a „Hunyadink fijának” palotája alatt lakó Virág Benedeket. Erre későbbi — 1827-28 — leveleiből is következtethetünk. 1828. június 8-án hozzá intézett soraiban rövid családi jellegű közlést találunk: „Én az enyémeikkel egészségben vagyok — és talán a’ Cseh Országba Áprilisben Debrecenből fel marsírozott Huszár-fijam is — de onnan Levelét nem vettem”.³⁴

1819. december 10-én Horváth Ádámhoz intézett levelében annak verselni tudó harmadik feleségét — Kazinczy Klárát — dicséri:

Be nagy boldogság Horváthom! olly feleséggel bírni,
Ki, ha magad nem érkezel, képes verseket írni.³⁵

Lelkesedését az a verses levél váltotta ki, [melyet Horváth helyett Klára írt hozzá mint „Apolló Papnéja”, ki

³³ Kis Boáz csákvári ref. lelkész szíves közlése (1968-ban) az ott meglévő, egyébként ritka, az OSZK-ban sem található könyv alapján: Biczó Pál: A csákvári reform egyház története, Nagykőrös, 1896. — Presbitérium a prot. egyházak választás útján alakított önkormányzati szerve.

³⁴ OSZK Levelestár. Kováts Sámuel levele Virág Benedekhez.

³⁵ Az 1. sz. jegyzetben jelzett kézirat: 41/1. köt. Első db. 47. sz. 109/a 1.

— — — — edgyszersmind adossa naponként mind Horának,
Mind Céres, 's Bacchus mivének, mind a' főző kalánnak
Ha így a' lantot pengetni kötelességből kellett,
Alig tehetem azt máskor, hanem Arakné mellett.³⁶

(Részlet)

Kováts az ideális, költői lelkületű feleség magasztalása után felrajzolja az ellenképet is:

Boldogtalanság ellenben lakni olly feleséggel,
A' ki nem dítsekedhetik leg kisebb böltességgel.
Kinek minden tudománya, tsömörltető Babona,
Mellyet a' tudatlan idők, ostoba keze fona.

Ezután még hosszan ecseteli az elmaradott, tanulatlan feleség hibáit. Túl sok efféle példát látott életében, vagy csak ezzel akarta kiemelni Kazinczy Klára érdemét? Nem tudjuk. Tény az, hogy igen haladó gondolkodásra vall felfogása abban az időben, amikor még sokan gáncsolják a tollforgató nőket, s ő a verselni tudó asszonyt példaképként állítja.

Kováts Sámuel irodalmi működésének legnagyobb kortársi elismeréseként említhetjük meg, hogy Baróti Szabó öt (!), Virág Benedek és Vitkovics Mihály egy-egy, nyomtatásban is megjelent, névreszóló költeményei üdvözölték.³⁷ *Levelek 's más versek* c., 1805-ben megjelent önálló kötete után csak 1820-tól kezdve látnak napvilágot költeményei a Hazai 's Külföldi Tudósításokban, Hasznos Mulatságokban, a Tudományos Gyűjtemény Szépliteraturai Ajándékában. Ha az utóbbiak során végigtekintünk, valóságos hazai panteon képe bontakozik ki előttünk: Virág Benedek, Kis János, Kazinczy, Döbrentei Gábor, Katona József, Horvát István, Fejér György, Kultsár István, Thaisz András, Trattner János Tamás nevét olvashatjuk a címekben. Valamennyi jeles szereplője akkori kultúréletünknek. Az epigramma-rövidségű sorok érdeme, hogy kiváló költők, írók, nyelvújítók, tudósok, lapszerkesztők és nyomdászok munkásságát népszerűsítette az olvasó nagyközönség előtt.³⁸ Hogy teljes legyen Kováts panteonjának képe, ide iktatjuk „Révaira és Ver-seghyre” még 1821-ben írott bátorhangú sorait. A korabeli lapokban nem leltem nyomát. Miért nem közölték? Érthető a kezdő sorokból.

³⁶ Uo. 41/2. k. 127. l.

³⁷ A Kovátshoz intézett verses levelek: 1. Virág Benedek Poétai munkái, Pest, 1822. 194. l. — 2. Baróthi Szabó Dávidnak Meg-jobbított, 's bővített Költeményes munkáji. Komárom, 1802. I. köt. 121. l. — II. k. 46. és 47. l. — III. k. 27. és 153. l. — 3. Vitkovics Mihály' Meséji és versei, Pest, 1817. 133. l.

³⁸ Szépliteraturai Ajándék.

1821. 186. l. Virág Benedekre.
1821. 124. l. Katona Józsefre.
1822. 184. l. Virág, Fejér, Kis, Kazinczy
1822. 185. l. Horvát Istvánra.
1822. 186. l. Kultsár Istvánra.
1822. 186. l. Döbrentei Gáborra.
1822. 187. l. Thaiszra.
1824. 129. l. Trattner János halálára.

E' két nagy neveket ki ne esmerné Magyarink közt
 És ki ne tudná, hogy, Rajtok elébb mi esék?
 Hát már Emléjkök csak azért ki maradjon e' innen?
 Éppen nem — százszor mert ide érdemesek.
 Nemzeti nyelvünknek két Bajnoki! éltek örökké
 A' Haza, többek közt Nektek is életet ad.³⁹

(Részlet)

Kováts verselő tevékenysége az alkalmi költészetet szolgálta, nemcsak köszöntőiben, nekrológjaiban, hanem nagyjainkhoz írott soraiban is. Érdeme, hogy lelkesen, éberén állt ki korának minden jó kezdeményezése mellett. Hirdet, propagál, elismer, buzdít, agitál. Azt teszi, amit a plakátrajzoló, vagy a betűk világában az újságíró. Verssel, prózával oktat, serkent. „Nem lehet örömet nagyobbat képzelní, Mint midőn Nemzetem előmentét látom” — vallja *Gödör' induló Laurájára* c. versében. Lelkesedéséből mit sem von le az a tény, hogy az 1824-ben Gödör József ág. ev. lelkész által indított szépirodalmi és mulattató folyóiratból mindössze két példány jelent meg Komáromban. Ez is közönybe fulladt, mint annyi más hasonló kezdeményezés. Sokkal több olyan buzdítóra lett volna szükség, mint amilyenek Kováts bizonyult.

Én mint Veteranus már rezgő Lantomat,
 Kész vagyok pendíteni, Ifjak kövessetek!
 Míglen Testem felett felhányják Hantomat
 Írok addig — ti még többet tehessetek!⁴⁰

Verses és prózai, nyomtatásban és kéziratban fennmaradt leveleinek ismertetése külön tanulmányt igényelne. Valamennyi közül legérdekesebb Horváth Ádámmal folytatott verses levelezése; egyrészt mert 11 levelére 4 válasz is fennmaradt Horváthtól s egy Kazinczy Klárától, másrészt mert sokat megőriztek a levelezők életkörülményeiről, felfogásáról, kedélyvilágáról. „Nyisd meg barátságos szived szent ajtaját Múzsámnak” — kéri Kováts az első, 1813. december 13-án kelt levelében.⁴¹ Megható igyekezettel ezután még hat éven át fáradhatatlanul küldi név- és születésnapí köszöntőit. Személyesen nem ismerték egymást. Horváth irodalmi munkái a 18. század utolsó két évtizedében jelentek meg. Legutóbb 1793-ban. Ilyen hosszú, két évtizedes hallgatás aligha indokolja Kováts hozzá intézett rajongó sorait. Az okot másutt kell keresnünk. Azok között, kik tisztelték Csokonait, igaz barátai voltak, korán felismerték rendkívüli tehetségét, s holta után is hűek maradtak emlékéhez — első hely illeti meg Horváth Ádámot. Tudta Kováts, hogy kihez fordul:

Ha Vitéznek helyet adtál Mausoleumodbann,
 Még életében bévévén ötet barátságodbann,
 Ő érette, és helyette, engem ölelly, és szeress...⁴²

³⁹ OSZK Kézírtattár. Kováts Sámuel vegyes tárgyú munkái. Quart. Hung. 759. 1/b l.

⁴⁰ Csanádi Imre: A magyar valóság versei. Bp. 1966. II. k.

⁴¹ Az I. sz. jegyzetben jelzett kézirat. 41/2. k. 11. sz. 18. l.

⁴² Uo.

A „Mausoleum” említése utal Horváthnak a Hazai Tudósításokban 1807-ben név nélkül megjelent (I. köt. 4—5. sz.) versére, melyben emléket állít Csokonainak akkor, amikor a többi kortársak a felállítandó sírkövön még csak vitatkoztak, gyakran bántó éllel. Pár gondolat a költeményből:

— — — a' hatalmas Természet' keze ellen vétkezném,
Ha ötet örök enyészet ellen nem védelmezném. —

Hány kegyetlen Bajnokoknak emelünk oszlopokat?
Azért hogy büntelen soknak eszközlik halálokat:
S hát e' maga kedveltető *Vitéznek* sírkő helyett
Egy homok sziklás temető kertben adunk e' helyet?

'S tsak harminczkét esztendeig éljen e' Csokonay?
Kinek illy kevés ideig tündöklött virtussai
Százakat érdemlenének — 's másként is e' szünetlen
Munkás, eleven elmének, el múlni lehetetlen.
Jer hát, jer! végy Halhatatlan Árnyék! helyt sírboltomban
Koszorúd hervadhatatlan marad Pantheumomban.

Kováts nagy elégtételt érezhetett e sorok olvasásakor. Miért nem rögtön kereste fel levelével Horváthot? Félt a visszautasítástól. 1813-ban, Csokonai műveinek megjelenésekor újra előtérbe került Horváth személye, kit Csokonai barátilag szeretett, s igen nagyra becsült, mint azt több hozzá intézett verséből tudjuk. Talán az öröm, hogy újraéled Csokonai emlékezete, adta Kováts kezébe a levélíró tollat? Lehetséges.⁴³

Horváth Ádám holtáig hű maradt Csokonaihoz. Amikor Kölcsey élesen és igaztalanul támadta költészetét a Tudományos Gyűjtemény 1817. évi III. füzetében megjelent recenziójában (107. l.), azonnal védelmére kel *A' meghalt Csokonai Vitéz Mihály az élő Kölcsey Ferentznek* c. versében, mely alapos késéssel csak a következő évben, 1818-ban jelent meg a Tudományos Gyűjtemény VIII. füzetében (136—143. l.).

Korán, — valóba' még korán — idő előtt
Hábogatód Barátom! édes nyugomat. . .

— így kezdi Horváth hosszú versét, melyben Kölcsey bírálatára részletesen megfélel, s nem marad adós a kemény viszont-kritikával sem:

— — — már olly jártas ember a' szomszéd jeles
Költők írásiban, miért azokra nem
Fordítja nagy világi finnyás izletit?

Legjobb pedig, hogy írj magad, de ollyat írj
És nem tsak egyet, a' mi kész remek legyen. . .

Ki leszs az író ? mint ha harczolás helyett
Mind Kommandírozunk, ki leszs a' köz Vitéz?

⁴³ Az említett Csokonai-kiadvány: Csokonai Vitéz Mihály Poétai Munkái. Kiadta Márton József. Bétsben, Pichler Antal betűivel, 1813.

Nem sokkal később, 1820 januárjában, a „Meghaltt Csokonai Vitéz Mihályt” védelmező Horváth is elköltözik az élők sorából. Kováts verses nekrológot ír nagyrabecsült levelezőtársának emlékére. Nem mulasztja el, hogy itt is megemlékezzék Csokonairól:

Te Boldog Asszony Havának 28-ik napja
Emlékezetes lészesz, mert a' Músák két Papja
Horváth Ádám; — 's Csokonai, e' napon tűntenek el.

A Hazai 's Külföldi Tudósítások 1820. évi 21. számában megjelent versben így került egymás mellé a három hajdan volt debreceni diák és hű barát neve.

Az 1818. év fordulópontot jelentett Csokonai kultuszában. A Rómában, Thorwaldsen műhelyében, de jórészt Canova hatása alatt dolgozó Ferenczy István ekkor mintázta meg egy rézmetszet nyomán Csokonai fehér márvány mellszobrát, jellegzetes klasszicista stílusban, finom kidolgozással, eszményített vonásokkal, a nagy költőt megillető babérkoszorúval ékesen. Csak a zsinóros magyar ruha és a bajusz árulja el, hogy nem az antik világ valamelyik Parnaszuson lakó költőnagyságát ábrázolja. Amikor Pestre érkezik a szép szobor, itthon nagy lelkesedéssel fogadják mint a hazai szobrászat első és mindjárt remek alkotását. Az alkotó dicsősége természetszerűleg modelljére is átsugárzott. Az ünneplésből Kováts Sámuel is kivette részét. Verset ír *Csokonai Melyképére*. A „késő maradék” tiszteletének láttán nemcsak örömét zengi, hanem barátjának „keserű s mostoha sorsát” is. Szavait Debrecenhez intézi, hol a kolleghiumban volt egy ideig a nevezetes, dicső szobor:

Így hát, hol születél, s ahol végzéd tudományid,
S ahol nagyrészt verseid irdogalád,
Ott áll márványod, mígnem majd a vas időnek
Mely mindent megemészt, végre megőrli foga.
Így tesz a Múzsák, kinek itt nem vala menedék,
És kinek itt keserű s mostoha sorsa vala,
Ezrekig élővé, s kit is élve kevésre becsültek,
A késő maradék tiszteli, zengi nagyon.⁴⁴

(Részlet)

Jó évtized múlva — 1829-ben — újra találkozunk Kováts Csokonaival való barátságának, „deákori” éveinek emlékével a Hasznos Mulatságok lapjain. Ezúttal minden bút felejtő, zavartalan derűvel gondol vissza „Vitéz”-re, szórakoztatásra szánt, könnyed, népies hangvételű dalformában. Éppúgy, mint többi „fársángi dal”-ában — a *Bográts, A' Szalmás Üveg*-ben —, ebben is Csokonai *Szerelmedal a csikóbőrös kulacshoz* c. költeményének hatása él tovább. A *Szerelmedal a' Kávés Findzsához* című, 37 versszakból álló költeményből azokat a sorokat idézzük, melyek Csokonaival kapcsolatosak.

⁴⁴ Vargha Balázs: Csokonai emlékek, 355. l. — Kézirata: OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 759. 13/a—b l.

Szerelemről a' mit Vitéz
Írt, Kávém Te rád jobban néz,
Tudom, semmit nem hibázom
Ha én azt reád ruházom.

„Nincs a' Nektár olyan édes,
A' mellyet tölt Ganymédes
A' Jupiter Csészéjébe”
Mint Findzsám tart kebelébe'.

Bár a' kulacsot szerette
Vitéz, és azt éneklette
De rólad sem felejtkezett
Sőt híven megemlékezett.

Mert önn' szájából hallottam;
Hogy vele Deákoskodtam:
Hogy ha reggel hörpölgethet,
Az nap a' legvigabb lehet.

Az volt szíve óhajtása:
Támadna Kávé' forrása!
Melly a' Táj-szín folyójába
Belé folyna valójába'.

'S ekként ögyeledvén egybe
Folynának a' Czukor-Hegybe,
'S így elkészülvén egészen
Túl a' kádban lennél készen.

Hogy kik szeretnek Tégedet,
'S emelik becsületedet,
Böven merítgethetnének
Örömben lebeghetnének.

A kávések örömeire szolgálhatott a vers, mert kávéházak, cukrászdák, kávé-mérések reklámja is volt: „Milyen nagy a' becsületed, Szóllja pompás Épületed, Melly minden nagy Városokban, Kítetsző, 's isznak azokban.” A „Kávé ditséreté”-ben illő megemlékezni az arábiai kávéhordó tevékről is:

Ha becsben van az a' Teve,
Melly *Meccaba* Kurír leve
Vivén *Koránját* Szultánnak
's Vele tisztelettel bánnak;

Többé senki nem terheli
Mindenütt bátran legeli,
A' legzsírosabb Réteket
Keresztül járván ezeket.

Én ezerszer becsesbeknek
Tartom nevetek ezeknek
Kik a' Kávé italára
Szoktathattak valahára.⁴⁵

⁴⁵ Hasznos Multságok. 1829. II. Nro. 6. 41—44. l. — Nro. 7. 49—51. l. — K.S.

Csokonai egyes költeményeit sokáig dalolgatták szerte az országban különböző eredetű népi, népies és műdalok dallamára. A „Kávé ditsérete” is jól énekelhető arra a maga korában ismert dallamra, mit még Pálóczi Horváth Ádám jegyzett fel 1813-ban, *Ötödfélszáz Énekek* c. dalgyűjteményében. Helyesebben: ezt jelölte meg — ad notam — (139/a sz.) Csokonai *Szerlemdal a Csikóbőrös kulacshoz* c. verséhez. A szövegben egymás alá téve közöljük az eredeti és az utánzat 1. versszakát.⁴⁶

Cs.: Drá-ga kincsem galambocs - kám,
K.: -"- -"- -"- -"-

Cs.: Csikó - bő - rös ku - lacsocs - kám,
K.: Piros vi - rá - gos Findzsácskám,
(♪♪)

Cs.: Ér - ted halok, érted é - lek,
K.: -"- -"- -"- -"-

Cs.: Száz le - a - nyért nem cserél - lek.
K.: Száz szalmásért nem cserél - lek.

A vidám versben, mely az utolsó volt a felejthetetlen nagy barát Csokonai-val kapcsolatban, Kováts megfogadta Vitkovics tanácsát, melyet korábban hozzá intézett verses levelében így fogalmazott meg:

— — — Néha nevetségest, a' bűnkát elűzni
Írjunk egymáshoz. Ha ki múltunk, lássa, utóbbink,
Hogy szívünk ember szeretőn vert, 's kedvre leélni
A' napokat tudtuk; nem vervén falba fejünket,

⁴⁶ A dallam: *Ötödfélszáz énekek*. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Bp. 1953. 582. l.

Ha a' módi világ csillogtalan érdemeinkért
Nem szeretett minket, fény polczit másnak ajánlván,
Boldogságunkból, mellyet megnyerni magunknak
Bölcssek voltunk, nem vehetett el semmit. Elértünk
Emberiségünknek nemesebb czéllýára, mi kell több?⁴⁷

Kováts irodalmi müködésének a verselésen kívül volt egy másik ága, mely a tudományok iránti olthatatlan szomjúságából és rokonszenves népmüvelő hajlamából fakadt. A *Tudományos Gyűjtemény*ben 1818 és 1827 között megjelent 18 értekezése nagy olvasottságot árul el, mely nemcsak az ókori görög—latin írók műveire terjedt ki, hanem a korabeli külföldi német könyvekre is. A tárgykör sokféle, zömmel természettudományos. „Természetnek felséges Theátruma! a' te szemlélésednél nints kellemetesebb foglalatosságom!” — vallja,⁴⁸ de történeti, nyelvészeti, irodalmi és pedagógiai jellegű témákkal is foglalkozik. Valamennyiben a tudás, a haladás mellett foglal állást. Tartalmukban ugyan elavultak a tudományok fejlődésével, de sokat elárulnak írójuk élet- és világfelfogásáról. Idézzük belőlük, hogy saját szavaiból ismerhessük meg egyéniségét. A régies kifejezések még szembetűnőbbé teszik gyakran meglepően modern gondolkodásmódját.

„A' Tudományok nélkül alig, vagy éppen nem is lehet a' Halandók' boldogságának egyenes útját eltalálni és azon menni.”⁴⁹ „Vajha mi a' természetnek nyelvét, czéljait, 's munkálkodását mindenképpen értenénk! ezen édes foglalatosság által szerezhethénk magunknak tél közepén is egy örök kellemes tavaszt.”⁵⁰

Cikkei a korabeli szakkönyvek ismeretéről tanúskodnak. Közvetlen környezetének, a Vértes vidékének szépsége, a földrengések, a szélviharok fergetege, a csillagos ég látványa nemcsak esztétikumával ragadta meg, hanem tudásvágyát is serkentette. Természetszemléletében túljutott a Föld „vonzóerején”: „Az Égi Testek' nagyságáról, messzeségéről, forgásáról, egy szóval, a' Világ roppant Alkotmányáról való Tudomány, a' leghasznosabb, legszükségesebb 's leggyönyörűsebb tudomány, és a' nagyra termett Lelkek' vis'gálódásának 's esméretének a' legméltóbb tárgya.” „Nagy itt a' Régiek felett való jelességünk 's hihetőleg fellyül fog ebben mulni bennünket a' Maradék.”⁵¹ Felismerte a tudományok haladásában rejlő nagy erőt, amellelt erkölcsnemesítő hatást tulajdonított gyakorlásuknak. „A' tudománnyal való foglalatosság. . . a' henyéséget, azt a' veszedelmes betegséget elüzi.” „Nints a' Múzsáknak a' Vénussal 's Bacchussal semmi szoros szövetekezések!”⁵²

⁴⁷ A levél kézírata: MTA Kézirattár. R-u. 4-r. 94. sz. 43. l. — Nyomtatásban Vitkovics i. m. 134. l.

⁴⁸ *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. VI. k. 42. l.

⁴⁹ Uo. 1823. IX. k. 51. l.

⁵⁰ Uo. 1825. VII. k. 80. l.

⁵¹ Uo. 1822. X. 56. l.

⁵² Uo. 1818. X. 65—72. l.

A tanítás történetéről, az egyetemek keletkezéséről szóló cikkének bevezetésében a nevelés erejébe vetett hitéről szól: „Nagyobb gyámoltalanságban az Embernél egy Állat sem jó 'e Világra, és az ő születésekor csak csirája a' lejendő Embernek.” „Ha a társaságos életben nem neveltetnék 's palléroztatnék, majd semmit sem különbözne a' Barmoktól.” — „A' Tudós Férfiaknak élő szóval való tanítások, kik az Oskolákban szorgalmasan tanítanak, ki nem lehet mondani, melly nagy hasznot áraszt az Emberiségre.”⁵³

„A' Hazáról, 's annak szeretetéről” írott gondolatai ma is példamutatók: „A' haza-szeretet semmi népet, semmi nemzetséget ki nem rekeszt, kiknek mindnyájoknak velünk egy hazájok a' Föld, és egy társaságot, egy familiát tesznek velünk, — és így a' nemzeti kevélység, a' más nemzetek' megútálása 's gyűlölése valóságos vétek. A' Hazafi nem tsak hazája barátja, hanem világ polgárja is.” „Vajha ez a haza szeretete, ez a nemes hazafiuság közönséggé lenne! Vajha kiszélesedne a' Városok, Helységek, 's Országok felett!”⁵⁴

Különösen nagy szenvedéllyel ostorozza a gyarmatosítás, a rabszolgatartás felháborító példáit. „Európaiak! Oh ti elpuhult 's mértékletlen emberek! kik magas palotáitokban, fényes arannyal bévont szobáitokban az emberi életnek súlyát, mélységes nyomorúságait nem érzitek... Halljátok társaitoknak sorsát!”⁵⁵

Egy 1818-ban megjelent könyvbírálatában a tárgyilagos irodalmi kritika szükségére figyelmeztet: „Akarmelley csekély legyen valamelly Munka magában, soha sem kell a' személyes mocskolódással másokat is az Írásbeli bátorságtól elidegeníteni.”⁵⁶ Józanul ítéli meg akkori irodalmunk helyzetét: „Láthatunk olyakat, kik annyira le alázzák Nyelvünket 's Literaturánkat; hogy szinte el kell rajta szomorodnunk.” „Mások ellenben annyira magasztalják, hogy szégyenlenünk kell, mert még nem emelkedett oda, hol azt a' magas dicséretet érdemelhetné. . . . Olyanok insultálnak [kritizálnak] kik még semmi érdemet se tettek a' Haza eránt . . . ez tormánál erősebb a' munkás Férfiak' orraik alatt.”⁵⁷ Józsiú megjegyzés a „pennatsatak” korában!

Pártfogásába veszi a hazai játékszíneket. Szükség van rájuk, mert „némely-lyek még ma is — 1825-ben! — számkivetésre kívánnák küldeni mint erkölcs rontó Intézeteket.” Az ifjúság iskolájának tartja a színházat, mert ott „gyakorolják emlékezetöket, ott szerzik meg a közönség előtti szólásnak, cselekedetnek, viseletnek diszes módját.”⁵⁸

Ír a görög nyelv elterjedéséről Európában, az ősi magyar és török nevekről, a mohamedánok teológiájáról, régi temetkezési szokásokról s az „Ember' életéről bölcsőjétől fogva koporsójáig.” Ötvenhetedik évében, mintegy visszate-

⁵³ Uo. 1823. XI. 19. 1.

⁵⁴ Uo. 1826. II. 56. 1.

⁵⁵ Uo. 1825. VII. 73. 1.

⁵⁶ Uo. 1818. I. 93. 1.

⁵⁷ Uo. 1819. XII. 3—4—12. 1.

⁵⁸ Uo. 1825. XI. 88. 1.

kintve saját élettapasztalataira írja: „... légyünk szemérmes ifjak fősvényesség 's nagyra vágyás nélkül való meglett emberek! nem mord, nem komor, nem zsémbes, nem fősvény, nem ifjúi módra bolondoskodó; hanem követésre méltó példákat adó öregek.”⁵⁹

Kováts verses nekrológjaival sorra elbúcsúztatta költőbarátait: Csokonait, Baróti Szabót, s annak pártfogóját, Gyerkényi Pyber Benedeket, Horváth Ádámot, Vitkovits Mihályt.⁶⁰ Az akkori lapokban megjelent soraiban az ország színe előtt adta meg az illő tiszteletet. Ideje, hogy 1830-ban bekövetkezett halála után, közel másfél évszázaddal róla is megemlékezzünk. Nem írt ugyan az „örökkévalóság” számára, de derék munkása volt a maga korának, s „Emberiségünk nemesebb czéllyára” törekedve méltónak bizonyult Csokonai barátságára.

Ida Péterffy:

SÁMUEL KOVÁTS, AMI INTIME DE CSOKONAI

Csokonai, grand poète hongrois du siècle des Lumières, comptait parmi ses camarades de collège de Debrecen Sámuel Kováts pour qui les historiens n'ont pas montré jusqu'ici beaucoup d'intérêt. Kováts devait devenir par la suite ministre protestant et maître d'école à Bicske, puis à Csákvár. Au cours de ses pérégrinations, notre poète lui a rendu plusieurs visites à Bicske, peut-être même à Csákvár, pour s'entretenir avec lui sur ses vers et ses projets littéraires. Kováts lui a même envoyé des épîtres en vers et, à la mort de Csokonai, il a composé une élégie. Dans sa poésie, il se servait du mètre gréco-latin qui passait à l'époque plutôt pour original. S'il mérite une place modeste dans l'histoire littéraire, il la doit au rôle qu'il a pu jouer dans la vie de Csokonai et aux quelques souvenirs qu'il a gardés du grand poète.

⁵⁹ Uo. 1827. I. 68. l.

⁶⁰ Kováts verses nekrológjai: Csokonairól a már említett kötetben, Baróti Szabóról, Hasznos Mulatságok 1820. Első füzest. 26. l., Gyerkényi Pyber Benedekről, Szépliteraturai Ajándék, 1824. 70. l., Horváth Ádámról, Hazai 's Külföldi Tudósítások 1820. 21. sz. Toldalék Vitkovits Mihályról, Hasznos Mulatságok 1829. Második füzest. 26. sz. 201. l.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK PETŐFI ÉS CSOKONAI EMLÉKÉRE

<i>Barta János</i> : Géniuszok találkozása (Petőfi és Arany barátsága)	3
<i>Sonkoly István</i> : Megzenésített Petőfi-versek	33
<i>Pálffy G. István</i> : A Tempefői dramaturgiája	51
<i>Görömbei András</i> : Csokonai és a honfoglalási eposz	63
<i>Bárczy Klára</i> : A népiesség Csokonai és Burns költészetében	77
<i>Julow Viktor</i> : Csokonai és Petőfi között (A debreceni késő-felvilágosodásról)	93

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tóth Béla</i> : Maróthi György albuma	107
<i>Deme Zoltán</i> : Verseghy és a jambusi kettős ritmus	127
<i>Péterffy Ida</i> : Kováts Sámuel, Csokonai jó barátja	137

TABLE DES MATIÈRES

<i>János Barta</i> : Rencontre de génies (Amitié entre Petőfi et Arany)	30
<i>István Sonkoly</i> : Poèmes de Petőfi mis en musique	49
<i>István Pálffy</i> : La dramaturgie du Tempefői	62
<i>András Görömbei</i> : Csokonai et l'épopée nationale	75
<i>Klára Bárczy</i> : La tendance populaire dans la poésie de Csokonai et de Burns	92
<i>Viktor Julow</i> : Entre Csokonai et Petőfi (La période tardive des Lumières à Debrecen)	106

NOTES

<i>Béla Tóth</i> : L'album de György Maróthi	125
<i>Zoltán Deme</i> : Verseghy et le double rythme jambique	135
<i>Ida Péterffy</i> : Sámuel Kováts, ami intime de Csokonai	155

Felelős kiadó: Bognár Rezső, a KLTE rektorhelyettese

Felelős szerkesztő: Barta János egyetemi tanár

**Példányszám: 600 — Terjedelem: 12 A/5 iv — Készült monószedéssel ives magasnyomással
az MSZ 5601-50 és az MSZ 5601-55 szabvány szerint 93129**

73.1027.66-11-2 Alföldi Nyomda, Debrecen